

George Novack
Den materialistiska filosofins ursprung

Översättning: Bruno Jacobs (1982), bearbetad av Göran Källkvist (2009)

Innehåll

Översättarens introduktion	1
Förord	2
I. Materialism och idealism	8
II. Materialismens verkliga grunder	14
III. Magi och religion	16
IV. Vägen till filosofin	20
V. Revolutionen i den egeiska civilisationen	26
VI. De första filosoferna.....	35
VII. Det milesiska bidraget till materialismen	39
VIII. De tidiga atomisterna.....	49
IX. Atomisternas uppfattningar	55
X. Grekisk medicin och historia.....	62
XI. Sofisterna	69
XII. Aten och den sokratiske revolutionen.....	75
XIII. Platon och Aristoteles.....	83
XIV. Idealisternas landvinningar	89
XV. Epikuros filosofi	97
XVI. Materialismen i den romerska civilisationen	102
XVII. Materialismens nedgång	110
Citerade verk	113

Översättarens introduktion

George Novacks bok om den materialistiska filosofins ursprung i antika Grekland publicerades första gången 1965. Den bygger på en serie föreläsningar som författaren gav i mitten av 1950-talet för socialistiska aktivister. Boken var tänkt att vara den första i en serie av tre om den materialistiska filosofins historia. De två påföljande, om den borgerliga etappen i denna filosofis utveckling och slutligen om marxismens dialektiska materialism, blev dock aldrig förverkligade på grund av tidsbrist.

George Novack (1905–1992) hade studerat på Harvard Universitet under 20-talet när han radikaliserade under depressionen. Han anslöt sig till den trotskistiska rörelsen 1933 och satt med i Socialist Workers Partys ledning från 1940 till 1973 och spelade även en framträdande roll inom Fjärde Internationalen. Han var bland annat också sekreterare i ”amerikanska kommittén till Leo Trotskij's försvar” mellan 1937 och 1940, som bl a tog initiativ till upprättandet av ”Dewey-kommissionen” som undersökte och helt friade Trotskij från de anklagelser som hade riktats mot honom under de stalinistiska Moskvarättegångarna.

George Novack publicerade ett antal böcker om och kring marxismen, bland andra *An Introduction to the Logic of Marxism, America's Revolutionary Heritage, Democracy and Revolution, Empiricism and its Evolution, Humanism and Socialism, Polemics in Marxist Philosophy, Revolutionary Dynamics of Women's Liberation, Understanding History* och *Marxist Essays*.

Den svenska översättningen av Novacks bok *The Origins of Materialism* utarbetades i början av 1980-talet och skulle ha publicerats av Förlaget Röda Rummet. Bokutgivningen skedde dock aldrig.

George Novack uttryckte sitt stöd och glädje för detta projekt men valde att inte skriva ett nytt förord till boken. De ändringar som han gjorde blev också få och mycket korta. Det gäller endast fyra tillägg eller uppdateringar, förutom fotnoten om hans avståndstagande från kärnkraften. Istället för ett nytt förord, uppmanade han istället undertecknad att skriva en kortare introduktion som skulle förklara varför denna typ av teoretiska framställning är av värde för svenska läsare. Verket självt gör det onödigt som läsaren snart kommer att konstatera.

Bruno Jacobs

Förord

Denna bok handlar om de första stegen i den materialistiska världsuppfattningens utveckling. Den är en fortsättning och ett tillägg till ett tidigare arbete, *An Introduction to the Logic of Marxism* [En introduktion till marxismens logik], som skissade den dialektiska tankemetodens grundläggande idéer och bara kort berörde dess materialistiska grunder. Här fokuseras uppmärksamheten på marxismens materialistiska sida.

I det första kapitlet presenteras materialismens och idealismens fundamentala ståndpunkter i schematisk form. Dessa två sätt att betrakta verklighetens natur utstakades först av grekerna och markerar det filosofiska tänkandets huvudlinjer. Idag står de i direkt motsättning till varandra. Men det tog 2.500 år att utarbeta dessa filosofiska ställningstagandens alla förgreningar, tydligt och skarpt sätta deras grundläggande skillnader i kontrast till varandra och blottlägga deras totala oförenlighet.

Det tog inte heller mindre tid att bringa den materialistiska åskådningen till dess nuvarande klarhet och begriplighet. En av den dialektiska materialismens huvudsakliga teser säger att det inte riktigt går att förstå någonting förrän man visat och insett hela utvecklingsförloppet. Detta krav från den marxistiska metodens sida måste appliceras på materialismen själv.

Det andra kapitlet vill visa att den materialistiska hållningen inte i första hand handlar om teori, utan snarare om fakta bevisade genom praktik. Den är först och främst fast rotad i vardagslivets omständigheter, i växelverkan mellan människorna och deras naturliga miljö, och i deras relationer med varandra.

Materialismen uppstår ur mänsklighetens gemensamma aktiviteter och produktiva verksamhet. Men det fanns, och finns fortfarande, ett ofantligt gap mellan ett ogenomtänkt beteende baserat på omedvetna materialistiska premisser, och en generaliserad teori som motsvarar denna praktik och bekräftas av vetenskapliga förfaranden.

Den arbetande mänskligheten gick igenom hundratusentals år för att kunna skapa de historiska förutsättningar som krävdes för att överbrygga gapet mellan det primitiva livets naiva realism och den första formuleringen av en distinkt materialistisk metod och världs- åskådning i begreppsmässiga termer.

Största delen av denna bok skisserar den materialistiska evolutionens teoretisering, från dess uppkomst bland de joniska grekerna och genom dess utarbetning i det grekiska och i det romerska samhället.

Detta borde utgöra den första delen av ett bredare arbete som sedan skulle fortsätta med att diskutera skälen till materialismens 1.200-åriga exil från europeiskt tänkande efter dess födelse i Medelhavsregionen, dess fortplantning i det västerländska tänkandet tack vare islamiska och judiska tänkare, dess kortvariga framträdanden här och där under medeltiden, dess återupplivande i Västeuropa som en del av det uppkommande borgerliga samhället, och dess vidareförädling i den moderna världen med höjdpunkten i den fullständiga utveckling den fick i marxismens lära.

Materialismen kunde inte ha slagit ut i världen färdigvuxen, som en religiös uppenbarelse. Den blev produkten av en lång historisk utveckling i idévärlden. Först formad av grekerna, genomgick den många komplexa processer av intellektuellt arbete. Den moderna materialismen är resultatet av flera tusen års medvetna undersökningar i de mest grundläggande och utbredda aspekter av vårt universum och i vårt sätt att känna dem.

För att förstå de mest moderna jordbruksredskapen är det nödvändigt att gå långt tillbaka till våra förfäders enklaste redskap, och sedan följa dem steg för steg. British Museum of Scien-

ces i London visar en kronologisk följd av jordbruksredskap som använts för att bereda marken. Utställningen börjar med vildarnas grävkäppar och hackor, går vidare till djurdragna plogar och slutar med traktorn. Den primitiva grävkäppen, gjord av grenar eller rötter och försedd med spets, ligger långt från dagens maskiner. Ändå var den först i en rad verktyg som skulle revolutionera livsmedelsproduktionen och höja civilisationen till dagens nivå.

Dessa verktyg är materiella ting som användes i den produktiva processen även om de är resultatet av kollektiva erfarenheter och individuellt tänkande. Filosofier är idékombinationer som huvudsakligen är av mental karaktär även om de hänvisar till den objektiva verkligheten. Men tänkandets verktyg och begrepp som används i den intellektuella produktionen, har likadana ursprung som de materiella produktionsmedlen. Dessa begrepp utvecklades jämsides med produktivkrafterna och utifrån förändrade sociala relationer. De första övergripande idéerna av materialistisk karaktär var mycket grova och oklara. Men de innehöll fröet till en vidare tillväxt, och ur dem uppstod mer noggranna och mångsidiga tankeverktyg, de klara och begripliga formuleringarna i marxismens dialektiska materialism.

När vi analyserar materialismens utveckling, från ursprunget bland grekerna ända tills nu, kan vi urskilja tre huvudsakliga steg och tre grundläggande typer av materialistiskt tänkande sammanbundna med dessa:

1. Antikens materialism som startar med Thales under 500-talet f.Kr och kulminerar med Lucretius under 1:a århundradet e.Kr
2. Borgerlig materialism som har sina rötter i 1500-talets Italien och avslutas med Feuerbach under 1800-talet.
3. Dialektisk materialism, industriarbetarklassens världsuppfattning, som skapades av Marx och Engels i mitten av 1800-talet och vidareutvecklades efter deras död framför allt av deras tyska och ryska lärjungar.

Första fasen, från joniernas naturalism till Lucretius mekaniska atomism; slog fast materialismens grundläggande principer, dock på ett elementärt och begränsat sätt. Antikens materialister tillkännagav de tema som deras efterföljare skulle vidareutveckla. Både den dialektiska och den mekaniska aspekten hos deras tänkande fastställdes, men utvecklades däremot inte fullständigt.

Materialismen växte allt eftersom samhället och vetenskapen gick framåt. Den blev mer komplex i strukturen och rikare vad gäller upptäckterna och tankedefinieringen. Materialismens andra fas, under kapitalismens barndom, var huvudsakligen mekanisk i sin världsuppfattning och stelt metafysisk i sitt tankesätt. Den nuvarande materialismen, förenad med den revolutionära socialismen, erkänner mekanikens giltighet i dess rätta område, men är däremot alltigenom evolutionär i sitt, tillvägagångssätt och dialektisk i sin metod.

Materialismen hade många nyanser och gick igenom många utvecklingsstadier inom var och en av dessa tre långa perioder. Antikens materialism, till exempel, gick själv igenom tre stora faser, var och en kopplad till en specifik period i samhällets historia: 500- och 400-talets joniska skola, 400- och 300-talets atomister, och epikuréerna som blomstrade mellan 300-talet f.Kr och 100-talet e.Kr.

Det fanns också övergångstrender som den strömning av materialistiskt tänkande bland araberna vilka behöll vissa av Antikens läror och på så sätt förberedde materialismens pånyttfödelse i Västeuropa, eller som Feuerbach som utgjorde en bro mellan 1700-talets mekaniska materialism och den dialektiska materialismen. Men de tre nämnda traditionerna är de historiskt övervägande typerna som följde varandra i den materialistiska verklighetsuppfattningens evolution. Materialismens historiker måste försöka visa de sociala och vetenskapliga förut-

sättningar som skapade dessa tre steg i den materialistiska filosofin, de historiska förändringar som gjorde dem omoderna och förnyade dem, och alla likheter och skillnader mellan dessa. En av det vetenskapliga studiets målsättningar är att, i motsats till skeptikerna, påvisa att historien, inklusive filosofins historia, har en mening och att den får positiva och progressiva resultat.

Trots villfarelser, upprepningar och återfall, har filosofin haft en logisk tillväxtlinje som styrdes av det sociala och det intellektuella livets ändrade villkor i Västvärlden. Likadant är det med materialismen som blev den mest fruktbara produkten av denna tillväxt och som erbjuder den bästa ledningen för förståelsen av universum.

Det här arbetet handlar inte om filosofins alla riktningar, utan koncentreras på en strömning i den, på de viktigaste stegen i materialismens tidiga evolution och på de avgörande särdragen i varje steg. Även denna redogörelse har begränsningar. Den är begränsad till västerländsk filosofi. Allt eftersom historiens horisont utvidgats, har det kommit fram i Väst att de både i Kina och Indien togs parallella initiativ i rationell spekulering, i logik och i materialistiskt tänkande. I *The First Philosophers* [De första filosoferna] gjorde nyligen George Thomson en fruktbar studie i marxistisk anda om en sådan början i Kina och Grekland.

Men det österländska filosofiska pionjärarbetet måste lämnas därhän. Det skulle leda oss alltför långt från vår främsta avsikt, nämligen att följa materialismens framåtskridande från dess första uppkomst till dess nuvarande fullbordan. Av speciella historiska skäl bar inte den lovande filosofiska utvecklingen i Öst frukt som i Väst. Endast Västeuropas materialistiska tendenser och traditioner fick en sammanhängande utveckling, trots avbrott och omvägar. Endast dessa kulminerade i marxismens vetenskapliga skola vilken blivit en oundgänglig vinning för dagens världskultur.

Det här är en studie om materialismen i dess utveckling snarare än en uppräkningslista av materialisterna. Även om de två är oskiljaktiga, är de inte identiska. Materialismen som världsåskådning har haft en objektiv utveckling som är av större vikt än dess enskilda representanter, hur djup deras förståelse och viktig deras individuella bidrag än var.

Men det är inte en fullständig historia över materialismen och alla dess krokvägar och svårigheter. En sådan detaljerad studie kan vara nödvändig för specialister men kan inte tjäna som inledning till ämnet. Naturligtvis borde socialistiska humanister sträva efter djupa kunskaper om filosofins alla förgreningar. Men det är inte det här arbetets uppgift. Vi vill bara så enkelt och tydligt som möjligt staka ut de viktigaste upptäckterna i ämnet.

Det finns speciella hinder i vägen för att nå dessa målsättningar. Filosofin har till största delen studerats och dess historia har inte skrivits av materialister utan av lärda som tenderar mot idealism. Dessa författare har ofta nonchalerat, minimerat eller förvrängt materialisternas idéer och roll i det västerländska tänkandets utformning. Andra har, ledda av en rent rationalistisk syn på filosofins historia, gett ytterst otillräckliga redogörelser för de materialistiska tänkarna och skilt utvecklingen av deras idéer från de specifika historiska omständigheter och sociala motsättningar som livnärde och skapade dem.

Detta otillfredsställande tillstånd understryks av avsaknaden av arbeten om materialismens historia. Det finns många verk om filosofins historia, men mycket få generella avhandlingar om dess materialistiska uttryck. Nog har det skrivits en del förträffliga framställningar av materialismens grundidéer och av skilda aspekter av dess utveckling. Men den enda sammanhängande redogörelsen över materialismen på engelska som jag är förtrogen med är *History of Materialism* [Materialismens historia] i tre volymer, ursprungligen en serie av föreläsningar vid Bonns universitet, och först publicerad 1865 av den tyske filosofiprofessorn Friedrich Lange. Detta verk är fortfarande användbart men dock beklagligt bristfälligt och missledande.

Lange själv var inte materialist. Han var halvt idealist, var påverkad av Kant och försökte under hela sitt liv rätta till materialismens brister, som han uppfattade det – eller rättare sagt missuppfattade det.

Marx och Engels kände till hans verk och kritiserade det skarpt. Lenin karaktäriserade det helt riktigt som en ”förfalskad” historia över materialismen. Och ändå har ingenting skrivits som överträffar det, nu, över ett sekel senare.

De oundgängliga ledtrådar som krävs för att förstå materialismens doktrin och historia finns i verk av marxismens grundare, från de tidigaste arbeten över filosofiska frågor som författades på 1840-talet, till Engels sista brev om den historiska materialismen 1895. Den bästa framställningen av den marxistiska filosofin finns fortfarande i Plechanovs skrifter. Plechanov skolade hela den generation av marxister som skulle leda den ryska revolutionen och alla hans verk glänsar fortfarande av insikt och av information.

Hans mest utvecklade arbete är *Till materialismens försvar* som Lenin hyllade som ”en anmärkningsvärt logisk och värdefull framställning av den dialektiska materialismen”. Det börjar med de franska materialisterna under 1700-talets andra hälft och avslutas med en förklaring av den dialektiska materialismen. Det tjänade på den tiden Plechanovs polemiska syften gentemot den sociologiska subjektivistiska skolan i Ryssland. Men detta begränsade vidden av hans avhandling till höjdpunkter i den borgerliga materialismen under 1700- och 1800-talet och till övergången från dessa höjdpunkter till den vetenskapliga socialismen.

De engelska marxisterna, ledda av George Thomson och Benjamin Farrington, vilka var starkt influerade av den officiella kommunistiska rörelsen, gjorde framstående bidrag till vår förståelse av antikens materialism som jag utgick ifrån. Farrington har belyst teknologins inflytande över den grekiska vetenskapen och Thomson har klargjort varuproduktionens, penningcirkulationens och den demokratiska revolutionens roll i den grekiska filosofins utformning.

Men det finns fortfarande ett stort behov av en sammanhängande redovisning av hela materialismens historia. Detta arbete är i detta avseende en liten del av ett område där så mycket återstår att utforska och kartlägga.

* * *

En annan märklig svårighet ligger i sättet att presentera materialismens utveckling. Att filosofera är en högt specialiserad funktion i den sociala verksamheten. Det är bara en aspekt av den komplicerade civiliserade kulturen. Materialismen, en av filosofins två huvudsakliga strömningar, har samexisterat och förexisterat i andra former än den abstrakta, filosofiska teorins.

Materialismen härstammar från samhällets praktiska verksamhet och genomtränger många av det mänskliga livets delar. I själva verket är det mycket mer sällsynt med en generell förklaring av den materialistiska världsuppfattningen och en motsvarande väldefinierad metod i tillvägagångssättet än med konkreta materialistiska uppfattningar inom politik, juridik, vanor och moral, hantverk, konst och vetenskap. Att formulera en materialistisk filosofi är det högsta uttrycket för sådana tendenser inom andra livsnödvändiga områden.

Uttrycksbehovet är så kraftfullt att materialismen kan bannlysas från den officiella filosofin och ändå hävda sig någon annanstans. På grund av sin kätterska innebörd förbjöds materialismen i medeltidens Europa där den katolska kyrkans teologi höll filosofin i fångenskap. De materialistiska impulserna hindrades från att direkt formuleras i teoretiska slutsatser men vällde ändå ut genom andra kanaler. De manifesterades i vanvördnaden gentemot prästerskapet och uttrycktes konstnärligt i de franska populärberättelserna, *fabliaux*, i träreliefer, i skulpturer på katedralerna eller i Boccacios och Chaucers litterära verk som förlöjligade prästerna och målade munkarna som horkarlar, lögnare, fyllbultar och hycklare.

Chaucers *Canterbury Tales* [Canterburysägner] exemplifierar hur den materialistiske djävulen kryper fram trots att den officiellt bannlysts. Materialismen var lika avlägsen från Chaucers avsikter som den var främmande i 1300-talets England. Vid slutet av dikten ber den fromme katoliken Jesus om barmhärtighet och om ”förlåtelse för sina synder”, bland andra för sina ”skrifter om jordiska fåfängligheter”.

Ändå avslöjade Chaucers kritiska inställning till kyrkans höga dignitärer i *Tales* denna latenta materialism. Det visas mest tydligt i hans porträtt av priorinnan och av priorn i prologen. Diktaren skildrar nunnan som en dam som är lika upptagen av sådana jordnära ting som kultiverat tal, fina seder, mode, juveler, som av den kyrkliga kallelsen. Hennes radband är grönt med mottot ”kärleken erövrar allt” inskrivet i gyllene bokstäver. Han insinuerar att detta inte enbart syftar på himmelsk dyrkan.

Hans ”feta och välskapade” munk har lika jordiska bekymmer. Chaucer avslöjar klyftan mellan dessa religiösa personers verkliga karaktär och vad deras befattning gör anspråk på. Och han betonar kontrasten med porträttet av den fattige Parson som inte bara lärde sig Jesus trosbekännelse utan ”följde den själv förut”.

Poängen är att poetens realistiska observationer av sociala typer runt honom i medeltidens England dikterades av en omedveten men inte mindre inflytelserik materialistisk anda. Trots att kritiken av kyrkans hierarki långt ifrån var en formulering i generella termer, var den ändå närvarande i författarens inträngande vision. Tillsammans med Langland och Wyclif ledde han proteströrelsen mot denna allestädes närvarande feudala institution. Dessa protester samlade krafter från många håll och exploderade till slut i ett otyglat utbrott av antikatolskt tänkande. Mindre än två sekel senare var den engelska kyrkans brytning med Rom ett faktum.

Som ett arv från medeltidens mer förfinade religion och litteratur kan vi sedan urskilja ett ännu kraftfullare utbrott av materialistiska stämningar på Nordamerikas politiska arena fem århundraden senare. Tom Paine var ingen poet utan den främste propagandisten för den första lyckade moderna koloniala revolutionen. Han var varken katolik eller ateist utan deist, det vill säga rationalistisk protestant. Men hans religiösa tro gällde inte ”kungarnas gudomliga ursprung och rättigheter”. För att rättfärdiga koloniernas kamp för oberoende och republikanismen, blev han tvungen att förlöjliga monarkisternas gudomliga anspråk och även vända dem upp och ner. Han tuktrade kung Georg III som djävulens påfågel och som en förbannelse för mänskligheten. Det var en materialistisk stormning av rojalismens teologiska bas som inspirerades av den revolutionära sakens politiska mål.

Likadana motsättningar mellan anti-materialistisk teori och materialistisk praktik kan observeras på närmare håll och i vår egen tidsålder bland arbetande. En religiös arbetare, till exempel, kan gå till kyrkan på söndagarna och instämma i prästens tal att alla människor är bröder och systrar, att Gud är deras fader och att jordens ting ingenting betyder jämfört med himlens belöningar. Nästa dag kan han motsäga alla dessa fromma känslor genom att gå i strejk för högre lön. Han kan även tvingas bekämpa både strejkbryteri och polis och fortsätta klasskampen på ett mycket materialistiskt sätt. Hans mest övergripande idéer kan stämma väldigt dåligt med dessa praktiska handlingar för att försvara den materiella standarden...

Som vi ser följer inte den materialistiska praktiken alltid det materialistiska tänkandet. Förhållandet mellan dem har alltid varit komplicerat och ofta motsägelsefullt. Men på dessa sidor är vi mest intresserade av att studera hur materialismen uttrycktes i sin mest generaliserade och självmedvetna form, genom filosoferna, från Thales till Marx.

* * *

Varför har materialismens historia, varit så förbisedd och förvrängd? Den materialistiska filosofin uppstod bland handels- och slavsamhällets nya krafter i motsättning till agrararistokra-

tins ålderdomliga, och religiösa åskådning. Den har ända sedan dess tvingats kämpa för "livsutrymme" mot konservativa dominerande klasser.

I Grekland var inte bara materialismen utan även utövandet av metodiskt tänkande farligt, eftersom de riktades mot gamla religiösa idéer och helgade seder och institutioner. Många grekiska filosofer förföljdes, uteslöts ur samhällslivet eller till och med avrättades för sina lärors skull. I Perikles' Aten dömdes Anaxagoras för antireligion och tvingades fly för att ha sagt att solen var en "glödande stenmassa" och att månen var av jordisk natur. Lärde inte prästerna att solen och månen var gudomliga varelser och var inte religionen ett medel för att kuva massorna?

Det var ännu farligare att bekänna sig till materialistiska idéer under medeltiden. Risken att dömas för kätteri som Roger Bacon, att exkommuniceras ur kyrkan eller att dödas som Giordano Bruno så sent som på 1600-talet var stor.

Materialistiskt inspirerade tänkare var jagade och deras idéer förbjudna ända tills den borgerliga epoken.

Hundratals fall kan radas upp, från Descartes utvisning från Frankrike, Spinozas exkommunikation ur det judiska samfundet i Amsterdam till attackerna, mot Hobbes och Joseph Priestley i England. Alla dessa förföljda filosofer var inte konsekventa materialister, men det fanns tillräckligt med materialism i deras kritik av den rådande religionen och av de idealistiska doktrinerna för att göra dem misstänkta för antiortodoxi och berättigas straff.

Fram till vår egen epok har materialistiska tänkare och deras anhängare nästan alltid och överallt varit i minoritet. Vissa har tvingats leva i skymundan och ofta tvingats hålla tillbaka den fulla innebörden av sina idéer. De var filosofins förtryckta tendens. Hur omfattande dess inflytande än varit under vissa tider och i vissa områden, har den materialistiska åskådningen hittills aldrig styrt samhället och den intellektuella världen i sin helhet. Och ändå har de materialistiska filosofernas och vetenskapsmännens idéer varit bland de största drivkrafterna bakom ideologiska och vetenskapliga framsteg. De har inspirerat epokgörande bedrifter inom naturvetenskapen, alltifrån grekernas atomistiska hypotes till Darwins teori om den organiska evolutionen.

Trots detta är den materialistiska synen fortfarande impopulär i Västvärlden, och inte minst i USA. Materialismen missgynnas inte enbart därför att den är det främsta teoretiska vapnet mot supernaturalismen, spiritualismen och obskurantismen. Den materialistiska filosofin bekämpas intensivt eftersom den blivit intimt förbunden med den socialistiska rörelsen och marxismen, med politisk opposition mot den etablerade ordningen och med arbetarrörelsens kamp för frigörelse från kapitalismen. Kampen mellan materialismen och dess motståndare som startade för över 2.500 år sedan, förs fortfarande omkring oss. Kapitalismens försvarare, från universiteten och kyrkorna till masspropagandainstitutionerna, gör ständiga ansträngningar för att hindra det materialistiska tänkandet från att tränga in. Här följer ett typiskt exempel på detta.

Luce-publicationen *Life* var den mest spridda tidskriften i USA och var en av de mest alerta deltagarna i det anti-materialistiska korståget. 1956 publicerade den en serie artiklar, *The Epic of Man*, som presenterade de färskaste vetenskapliga upptäckterna om civilisationens ursprung. Det var omöjligt att göra en sådan rapport utan att åtminstone genom antydningar underminera den ortodoxa kristendomen. Om människan, som evolutionsteorin demonstrerar, utvecklades ur djurriket, vilken trovärdighet kan Adam och Eva och liknande fabler om människans gudomliga ursprung då ha?

Redaktionen skyndade sig att styra bort läsarna från eventuella materialistiska kätterier. "Den materialistiska kosmologin", skrev de, "har visat sig vara lika otillfredsställande som en bok-

stavlig tolkning av Skapelseberättelsen, som Ptolemaios jordcenterade universum eller som Newtons mekaniska universum. Och hemligheten om människans ursprung och mening förblir varken mer eller mindre gåtfull än tidigare”. Med andra ord säger alla vetenskapliga slutsatser igenting mer än vad de israelitiska stammarna visste om världens utveckling och om mänsklighetens öde!

Efter att ha avfärdat ”den materialistiska kosmologin” och utplånat vetenskapens resultat i samma svep, pekar redaktionen på ”samvetets” uppkomst och aktivitet som avgörande bevis för människans gudomliga natur. De sätter evig moral mot modern vetenskap baserad på materialismens metod. Deras ursäktande teoretiska argument för Guds existens var lika svaga som deras finansiella resurser och inflytande var ofantliga.

Men en sak är säker. Dessa kapitalismens och religionens försvarare betraktar materialismen som den främsta ideologiska fienden att övermanna, även till priset av vetenskapligt självmord. Dessa hjärnor, verksamma i moderna skyskrapor, intar samma ståndpunkt som materialismens motståndare i Antikens Grekland, som kättarjägarna i det katolska Europa och med baptisterna som försökte bannlysa Darwins läror i Tennessee för bara några tiotals år sedan.

Stridsfrågorna mellan materialisterna och antimaterialisterna har en oerhörd praktisk vikt och är långt ifrån avgjorda i verkliga livet. Detta ger vår teoretiska studie ett socialt och politiskt syfte.

I denna långa och ofullbordade tävlan om herravälde mellan materialism och antimaterialism, vetenskap och religion, upplysning och obskurantism, råder det ingen tvekan om vilken sida kommer att segra. Även om materialismen inte är ledande inom filosofin eller i vardagliga angelägenheter, vinner den terräng och konsoliderar sina ställningar. Den har rika traditioner, ett ständigt växande innehåll och de mest skilda tillämpningar. Den arbetar idag utifrån mycket fastare grunder än i det förflutna och förfogar över betydligt skarpare vapen i kampen mot sina motståndare och över bättre verktyg för att lösa vetenskapens och samhällets problem.

Materialismen bekräftas ständigt av teknologins resultat och av vetenskapens och industrins utveckling. Vidare förstärks den av klasskampens framsteg och av den internationella arbetarrörelsens framgångar. Den hämtar sitt kraftfullaste stöd hos massornas aktiviteter och krav på ett bättre liv.

Men den har sina största slag framför sig. Precis som i sin barndom måste materialismen fortfarande kämpa för sin rättmätiga plats som den befriade mänsklighetens åskådning. Dess definitiva triumf i tänkandets värld återstår.

Må denna inledning till materialismens uppkomst bidra till att detta genombrott sker tidigare.

George Novack

I. Materialism och idealism

Alla filosofier har behandlat två stora frågor: vad består verkligheten av och hur uppkom den? Och efter de tidigaste grekerna har filosoferna tvingats svara på ytterligare en fråga: hur blir verkligheten känd? Svaret på dessa grundläggande frågor har avgjort filosofins natur och var filosoferna stod.

Det har från nästan allra början funnits två huvudsakliga uppfattningar om dessa problem: den materialistiska och den idealistiska. I sitt pionjärverk *Filosofins historia*, förklarade Hegel ”Hela tiden har det funnits endast en filosofi, av vilken dagens skiljaktigheter utgör nödvändiga aspekter av den väsentligaste”. Och till skillnad från andra former av intellektuell verk-

samhet har filosofins funktion behållit vissa gemensamma drag som ger den en kontinuitet. Men denna process att generalisera tänkandet har legat bakom en enhet av delade och i sista hand motsatta sätt att rationellt förklara universum. Den materialistiska metoden står på ena sidan, den idealistiska på den andra.

Vad är då materialismens väsentligaste principer som särskiljer den från alla andra tendenser inom filosofin? Vad är dess specifika drag som gör det möjligt att känna igen en materialistisk tänkare och att klassificera någon som tänkande utefter materialistiska linjer? Låt oss rada upp dem mycket summariskt.

1. Materialismens grundläggande tes avser verklighetens natur såsom varande oberoende av mänsklighetens existens. Den slår fast att materien är den ursprungliga substansen, verklighetens väsen. Allting härstammar från materien och dess rörelser baseras på materien. Denna tanke uttrycks i orden "moder jord". I materialistiska termer betyder det att naturen är universums ursprungskälla. Allting, från galaktiska system till homo sapiens intimaste känslor och djärvaste tankar, kommer därifrån.

2. Materialismens andra aspekt täcker förhållandet mellan materien och medvetandet. Enligt materialisterna skapar materien medvetandet, och medvetandet existerar aldrig skild från materien. Medvetandet är den materiella utvecklingens och den animaliska organiseringens högsta produkt och den mänskliga aktivitetens mest komplexa form.

3. Detta betyder att naturen existerar oberoende av medvetandet men att det inte kan existera något medvetande skilt från materien. Den materiella världen fanns långt före mänskligheten eller någon annan tänkande varelse. Som Feuerbach skrev: "det sanna förhållandet mellan tanke och vara är det följande: varat är subjekt och tanken är predikat. Tanken uppstår ur varat, men varat uppstår inte ur tanken".

4. Detta utesluter existensen av Gud, gudar, andar, själar eller andra icke-materiella väsen som påstås leda eller påverka naturen, samhället och den inre människan.

Dessa är den materialistiska åskådningens elementära principer. Genom dessa kan vi känna igen en materialist eller omvänt en ickematerialist, oavsett om denna person vet vilket slags tänkare han/hon verkligen är.

Vad de materialistiska principerna betyder kan förtydligas ytterligare genom att ställas mot ett helt annat sätt att tolka världen: den idealistiska filosofin. En av dialektikens metoder är att visa hur någonting hänger ihop med sin egen motsats. Ett exempel: att förstå vad en hona är innebär också vetskapen om vad hanen är och hur han fungerar i reproduktionsprocessen. Om vi vill veta vad en kapitalist är, måste vi känna till lönearbetarnas uppkomst och utveckling också. Först då kan vi förstå det kapitalistiska systemets väsentliga natur vilken vilar på relationerna mellan dessa två av varandra beroende och ändå motsatta sociala klasser. Materialismens filosofiska motsats är idealismen. Dessa två tankesätt definierar och begränsar varandra ömsesidigt inom filosofin. Därför kan vi inte helt förstå materialismens ståndpunkter förrän vi vet vad idealismen är. Och omvänt.

Vad hävdar idealismen (det vill säga en konsekvent idealism)?

1. Verklighetens grundelement är inte materien utan medvetandet eller själen. Allt annat kommer i sista hand från medvetandet eller själen och är beroende av dess verksamhet.

2. Medvetandet framkallar materiella ting. Bakom eller framför den materiella världen döljer sig det skapande medvetande. Naturen må vara modern, men det finns också en Gud Fader som överträffar henne.

3. Medvetandet existerar alltså före och skilt från materien. Medvetandet är den bestående verkligheten, materien är inte mer än tillfällig eller illusorisk.

4. Medvetandet eller själen är lika med eller uppstår ur det gudomliga, eller lämnar åtminstone möjligheten öppen för en utomnaturlig existens eller makt.

Det måste understrykas att de grundläggande teserna i dessa två tankesätt står helt i opposition mot varandra. Ett av dem måste vara korrekt och det andra felaktigt. Båda kan inte vara korrekta. Den som konsekvent hävdar det ena, leds oundvikligen till slutsatser som står i rak motsats till det andra.

Materialismen och idealismen är de två huvudsakliga tendenserna, linjerna eller lägren inom filosofin, precis som kapitalisterna och arbetarklassen utgör samhällets främsta och avgörande sociala klasser.

Detta innebär nu inte att det inte finns andra ståndpunkter inom filosofin. I själva verket uppvisar filosofins historia många kombinationer av idéer och metoder som fyller ett spektrum av positioner mellan dessa två ytterligheter. Även om sådana nyanser inte kan samlas under någon av dessa entydiga kategorier, kan deras uppfattningar bara bedömas i förhållande till dem.

Låt oss nämna tre exempel på dessa mellanliggande filosofiska typer. Det finns agnostiker som inte kan bestämma om en yttre verklighet existerar utanför oss själva och om det är möjligt att veta om den. De vacklar mellan materialism och idealism så länge de förblir agnostiker.

Den tyske filosofen Kants kunskapsteori är nära förbunden till dem. Han hävdade att "ting-i-sig" existerade som en objektiv verklighet. Det överensstämde med materialismen. Men sedan ansåg han att människan aldrig kunde nå eller känna dem. Allt vi kunde känna var fenomen eller "ting som de framstår för oss". Denna slutsats ställde Kant tillbaka bland idealisterna.

Många amerikanska pragmatiker vägrar att ta bestämt ställning vad gäller om naturen existerar oberoende av människans erfarenhet. De är inte säkra om erfarenheter har sitt ursprung i naturen eller om naturen härstammar från erfarenheter. Dessa vacklare ger alla möjliga undvikande svar när de konfronteras med dessa alternativ. Trots att sådana pragmatiker hävdar att de har övervunnit motsättningen mellan materialism och idealism, så undviker de i själva verket den avgörande stridsfrågan dem emellan vad gäller kunskapsteorin.

Alla dessa sorters tänkande är virriga och osammanhängande beträffande naturens verklighet och kunskapsteorin. När anhängarna av dessa skolor ställs mot väggen och tvingas överge sin obestämdhet, hamnar de vanligen i linje med idealismen.

Bortsett från filosofer som i huvudsak har eklektiska åsikter, kommer vi att möta många tänkare som bör klassificeras som materialister eller som idealister därför att merparten av deras idéer går i den ena eller andra riktningen, även om ett antal andra underordnade idéer visar motsatta tendenser.

Men vi kommer att kunna analysera och förstå sådana komplexa och osammanhängande formationer inom filosofins historia endast om vi klart fattar de avgörande motståndarnas, materialismens och idealismens, karaktäristiska idéer. Dessa två åsiktsriktningar utgör inte hela filosofins fält. Men de behärskar den. De fastställer ömsesidigt inte bara dess huvudsakliga utveckling utan också de verkliga uppfattningarna hos alla andra skolor som vacklar mellan dem. De ger oss de ledrådar som gör det möjligt att på ett säkert sätt orientera oss i djungeln av filosofiska åsikter och tvister utan att gå vilse.

Materialismens elementära principer har varit desamma alltsedan dess födelse under antiken och fram till idag. Men materialismens historia har inte varit en samling tråkiga upprepningar

av abstrakta principer som slog ut fullt utvecklade och sedan regelbundet återupptäcktes och återfastställdes i sin primitiva form. Materialismen gick igenom en process av äkta tillväxt från de första grova grundläggande formuleringarna, genom påföljande förgreningar, till dagens framställningar. Den materialistiska filosofin har inte bara ändrat form, utan också avsevärt varierat i innehåll och ökat i omfång från en period i sin utveckling till nästa.

Under de senaste 2.500 år har väldigt omväxlande överbyggnader rests på materialismens filosofiska grunder. Den ena epokens materialism uppvisar avsevärda skillnader jämfört med en annan. Det finns exempelvis tydliga skillnader mellan milesiernas naiva evolutionära naturalism under 500-talet f.Kr och Lucretius invecklade mekaniska atomism under första århundradet e.Kr. Även inom den atomistiska skolan själv finns det klara olikheter; Lucretius tolkning av atomismen innehåller många nydanande iakttagelser som saknas hos Demokritos, och överger vissa döda idéförgreningar.

Olikheterna mellan de antika och moderna materialistiska skolorna är ännu större. Alla materialister hävdar att materia i rörelse utgör grundvalen för verkligheten. Men de har haft olika uppfattningar om materien, om rörelsen och olika syner på deras förhållanden.

Tänk exempelvis på de följande fyra definitionerna över rörelsen: två från antiken och två från moderna tider. För jonerna bestod den materiella rörelsens huvudegenskap i sättet att bli och försvinna. Atomisterna betonade de materiella partiklarnas förflyttning i tomrummet.

De borgerliga materialisterna betraktade massans enkla mekaniska rörelse och dess yttre påverkan som nyckeln till sin världsuppfattning och reducerade alla andra rörelsetyper till enbart denna. De dialektiska materialisterna, slutligen, har en långt mer komplex och korrekt definition av rörelsen som den allmänna förändringsprocessen under vilken materien får rörelsens mest varierande egenskaper, från mekaniska till mentala. Vilken som helst av dessa rörelsetyper kan omvandlas till en annan under de rätta materiella och historiska förhållandena. Och det återstår onekligen viktiga aspekter av den materiella rörelsen att upptäcka.

Vi kan iakttaga en likadan mångsidighet i synen på materiens natur och struktur under det materialistiska tänkandets utveckling. Den spänner från grekernas enkla uppfattning om en ursprunglig substans (physis) som bestående av ett eller flera element, till det moderna evolutionära begreppet om materien som omfattar obegränsade former av materiell existens, från subatomiska partiklar och galaktiska system till levande, kännande och tänkande människor.

Om vi övergår från naturen till samhället, kan vi uppmärksamma en lika stor variation i historiska åskådningar, sociala ståndpunkter och moraliska värderingar inom de materialistiska skolorna. Även om både den antika och den moderna skolan vilar på en materialistisk uppfattning om världen och om människans ställning i den, stod till exempel epikuréernas sociala orientering i rak motsättning till marxismens. Epikuréerna förordade underkastelse under naturen, tillbakadragande från världsliga angelägenheter och politisk kamp, och rekommenderade kontemplation. Dess dominerande tongångar var passiva, restriktiva och pessimistiska. I motsats till denna resignationsfilosofi är den dialektiska materialismen aktiv gentemot naturen då den syftar till att successivt förändra den för mänsklighetens bästa, och revolutionär genom att tränga in i det politiska och i det sociala livet. Den sätter praktisk aktivitet före teoretisk kontemplation. Det är en energisk, expansiv, optimistisk och konstruktiv åskådning.

De slående skillnaderna mellan dessa två historiska former av materialism beror inte enbart på att de uppstod och verkade vid olika sociala och vetenskapliga utvecklingsnivåer, utan också på att de tjänade olika sociala klasser.

Epikurismen uppstod under övergången från de grekiska stadsstaterna till det alexandrianska och det romerska kejsardömet. Den uttryckte delar av över- och medelklassens tillbakaryggande inför det gamla samhällslivets sönderfall och deras oförmåga att finna en trygg och

stabil plats under de nya regimerna. Epikuréerna hängde mellan två världar: den ena döende, den andra motbjudande i deras ögon. De spelade inte heller någon kreativ roll i något av dessa system. Marxismen, däremot, är den industriella arbetarrörelsens ideologiska verktyg. Även om denna klass också hålls fången i ett förfallande socialt system, är den själv bäraren och skaparen av en ny och högre ordning och går fram mot övergången med både social tillförsikt och teoretisk förståelse.

Denna speciella kontrast visar att materialismen är den mest korrekta och mest progressiva av alla filosofier, även om den inte alltid varit förbunden med de mest progressiva sociala skikten, som vissa kommentatorer påstår. Det finns ingen enkel, direkt överensstämmelse mellan världsuppfattningarna och den sociala dynamiken. När materialismens idéer väl uppstått, så kunde de anpassas till diverse sociala krafters behov vid bestämda tidpunkter i deras utveckling. Monarkisten Hobbes var materialist under den engelska revolutionen på 1600-talet samtidigt som Levellers-ledare som Overton också stod för materialistiska idéer. De representerade båda samtida men motsatta sociala varianter av samma filosofiska uppfattningar, en aristokratisk, den andra demokratisk.

Alla materialistiska skolor har utvecklats osymmetriskt. I ena ändan var milesierna först med att definiera naturens begrepp, men de berörde inte vetenskapens problem. I andra ändan trängde marxismens grundare in i den sociala evolutionens dynamik och dess ursprungskälla, men de var inte förmögna att gå så djupt vad gäller naturens lagar. Engels blev tvungen att lämna en lysande inledning, *Naturens dialektik*, ofullbordad.

Det den ena skolan misslyckades att ta itu med ordentligt togs över av efterföljarna och även vidareutvecklades. Ensidigheten i varje etapp fick korrigeras av vetenskapens och filosofins framsteg för att slutligen nå dagens mångsidiga uppfattningar.

Trots alla oundvikliga otillräckligheter, fick varje skola fram nya aspekter i det materialistiska tänkandet på sitt eget sätt. Varje skola bidrog med grundläggande element till helhetens utveckling genom att fördjupa förståelsen av naturen, samhället, det mänskliga tänkandet och deras förhållande till varandra. De skapade en successivt alltmer inträngande insikt i verkligheten.

Den långt ifrån minst betydelsefulla av dessa insikter var erkännandet av att materialismen i grunden inte är förenlig med idealismen. Den tydliga motsättningen mellan dessa två ståndpunkter som vi slog fast så kategoriskt i kapitlets början var inte uppenbar vid filosofins födelse. Denna förståelse är också ett historiskt resultat, följderna av 2.500 års social och vetenskaplig forskning och av interna konflikter inom filosofin själv. Än idag förnekas nödvändigheten att framhäva denna motsättning av dumbommar som har intresse – även om de ofta inte är medvetna om detta – av att fortsätta sprida förvirring om deras verkliga förhållande. Att handla så är att radera århundraden av intellektuellt arbete och framsteg och gå tillbaka till filosofins barndom.

Skillnaderna mellan de materialistiska och de idealistiska ståndpunkterna och metoderna var välkända och ofta diskuterade av de senare grekiska tänkarna. Men då återstod det att i detalj utarbeta de motsatta lägrens respektive ståndpunkter. De väsentliga skillnaderna mellan dem blev ibland nedtonade av den gemensamma kritiska och rationella offensiven mot gamla religiösa föreställningar och etablerade institutioner.

Ännu viktigare var det faktum att materialismen behövde den idealistiska motståndarens existens, attacker och bidrag för att kunna få fram sin egen potential och förvärva en begriplig tillämpning. Idealismen gjorde mer än bara knuffa materialismen framåt genom att kritisera den utifrån. De bestående insikter som dess representanter från Sokrates till Hegel kom fram

till i den ena eller andra av verklighetens sektorer inkorporerades senare i materialismens struktur.

Ingen enskild skola har monopoliserat upptäckten av nya idéer inom filosofins utveckling, i synnerhet under dess mest kreativa perioder. Trots att de grekiska materialisterna såg den objektiva världens väsentliga verklighet på ett mera korrekt sätt än idealisterna, var deras åsikter bristfälliga i andra sammanhang. Å andra sidan bidrog nästan varje idealistisk skola, från eleaterna till skeptikerna och stoikerna med någonting nytt och värdefullt till verklighetens förståelse, trots deras felaktiga uppfattningar i grundläggande frågor.

I det stora hela bidrog idealisterna med mycket mer inom kunskapsteorin än inom naturteorin. Men de erbjöd betydande nyheter även inom den senare. Atomisterna var först att förklara naturen som bestående av små partiklar vilka rör sig i ett tomrum och vars kombinationer och förändringar i kombinationer skapade händelsernas förlopp men pytagoréerna var först att beskriva naturen som bestående av matematiska relationer och av mätbara mängder. Båda synsätten var giltiga och värdefulla. Men under antiken förblev de skilda från varandra och utvecklades av olika tankeströmningar. Det är först under 1600-talet, då mekanikens resultat sammanföll med atomismens återfödelse genom Galileo och Gassendi, som dessa dittills motstridiga metoder att betrakta naturliga fenomen sammanfördes i en ny syntes, under nya historiska förhållanden. Deras ömsesidiga fruktbarhet slog slutligen ut i Daltons atomhypotes, vilken kom att revolutionera kemins grunder.

En liknande förening av dittills icke sammanförda och motsatta tanketendenser skedde i 1800-talets filosofi då marxismens grundare ryckte ärkeidealisten Hegels dialektiska logik från dess idealistiska bo för att integrera den i materialismen.

Denna opposition mellan idealismen och materialismen som uppkom under grekerna, manifesteras ännu hårdare när materialismen, tack vare vetenskapens framsteg mellan 1500- och 1700-talet, gick framåt på nytt i samband med det borgerliga samhällets uppkomst, och fick ett starkt uttryck i kampen mot feodalismen. Det bevisas av det faktum att det är då materialismen fick ett eget varaktigt namn som ofelbart urskiljde den från andra åsiktsriktningar. Ordet materialism vann erkännande först under Robert Boyles epok. Boyle var den berömde engelska fysikern och kemisten som nämner "materialister" och "naturalister" i en essä från 1674 kallad *The Excellence and Grounds of the Mechanical Hypotesis*. Trots att han var protestant, gav Boyle en impuls till den vetenskapliga materialismen genom sin framställning av naturens mekaniska skapelse.

Termen användes senare av den tyska filosofen Leibnitz i hans *Svar till (Pierre) Bayles tankar* (Bayle var en fransk skeptiker) författat 1702. Leibnitz som själv var en utomordentlig idealist, ställde noggrant idealismen mot materialismen som huvudsakliga medtävlare inom filosofin. Han följde oppositionen mellan den mekaniska tanketyper inom naturvetenskapen och sin egen vetenskap hela vägen tillbaka till grekerna och såg att denna opposition hade förebådats i materialisten Epikuros och idealisten Platons motstridande doktriner.

Motsättningen förtydligades ännu mer av biskopen Berkeley utifrån idealismens sida och sedan av Kant som satt i en mellanställning. Den fastställdes slutligen fast av materialisterna Diderot, D'Holbach och deras kollegor under 1700-talets andra hälft, och vidare av tysken Feuerbach för att avslutas med marxisterna århundradet därpå.

I de följande kapitlen skall vi följa filosofins rörelse på ett mer detaljerat sätt och se precis hur och varför materialismen och idealismen, i obetingad motsättning till varandra alltsedan födelsen, kläcktes ur filosofins skal mitt under klasskampen i Grekland, hur de fick sina definitiva särdrag, angrep varandra för första gången och sedan kämpade om herraväldet. Nu, under

vår tidsålder, står de upp mot varandra i en dödsstrid om total kontroll över det rationella tänkandet och den vetenskapliga kunskapen.

II. Materialismens verkliga grunder

En konsekvent materialism kan inte utgå från principer som möjligen kan bekräftas av abstrakt förnuft, intuition, självklarheter eller av någon annan subjektiv eller rent teoretisk källa. Idealismen kan. Men den materialistiska filosofin måste baseras på bevis som hämtas ur objektiva materiella källor och kontrolleras med hjälp av praktiska demonstrationer. Materialismens verkliga bas och orsaksmässiga ursprung kan bara lokaliseras i det mänskliga livets materiella förhållanden som i sin tur grundas på en rad sociala steg som fastställde tänkandets varierande former och växlande innehåll.

Den materialistiska åskådningens materiella, bas, historiska källa och råvara finns i första hand i den mänskliga kollektiva verksamhetens resultat. Dessa innefattar både gångna handlingar i historien och de nuvarande, vad människorna tvingades göra alltsedan mänskligheten skildes från resten av antropoiderna, och vad de gör varje dag, här och nu. Materialismen härleder sitt liv och sin mening och hämtar sin kraft och giltighet ur den oskiljaktiga kopplingen med varje människas invanda, oundvikliga och miljontals upprepade handlingar.

Idealisterna, som upprepar St Johannes religiösa dogm, hävdar att "I begynnelsen var Ordet". Detta är i grunden falskt. Ordet, begreppet, den formulerade principen, den kritiska förståelsen och filosofin, inklusive materialismens filosofi, alla kommer efter handlingen. Intellectuella aktiviteter och ideologiska produkter kommer i andra hand i livet och i den mänskliga praktiska aktivitetens historia. De är i själva verket deras utväxt.

De viktigaste av alla mänskliga aktiviteter är de som har med existensmedlens anskaffande att göra. Under sina ständiga ansträngningar att få livsmedel, kläder, skydd och andra materiella livsnödvändigheter, ställs människan mot en motståndskraftig materiell verklighet som hon måste mäta sig med och anpassa sig till för att överleva och utvecklas.

Människorna underkastar sig dock inte bara omgivningens yttre krafter. De strävar att vända dessa element till sin fördel genom att samla, utnyttja, förändra och producera dem. Detta medvetna, kollektiva ingrepp i naturen genom arbete är karakteristiskt för människosläktet. I kampen för livet agerar naturen gentemot den sociala gruppen som i sin tur vänder sig mot naturen och bearbetar den för sina egna syften.

Oavsett hur starkt mänskligheten kan känna motsättningarna mellan sig själv och andra saker vid speciella tillfällen, var den i sin barndom omedveten om någon grundläggande opposition mellan miljön och sig själv. Tvärtom betraktades den väsentliga organiska enheten mellan människorna och verkligheten som en självklar omedveten förutsättning för det praktiska livet.

Det krävs en högt civiliserad och vetenskaplig sofistikerad intelligens för att kunna särskilja människan som separat varelse ur allt annat som finns, och sätta henne i kontrast till naturen på ett tydligt och konstant sätt.

Primitiva folkslag har fortfarande inte klippt navelsträngen som binder dem till Moder Jord. De ser sig själva som en del av djurriket, av växtriket och till och med av fysiska händelser. De jämför sig med dessa andra aspekter av naturen och fenomenen.

Denna typ av materialistisk attityd är spontan, naiv, nästan instinktiv. Den är långt från att vara någon generaliserad materialistisk uppfattning och ligger långt utanför medvetenhetens tröskel. Mellan denna mest primitiva inställning till naturen som uppstår ur vardagens praktik

och en uttrycklig materialistisk formulering av människans plats i universum, ligger en utveckling som sträcker sig över 100.000-tals år.

Men dessa band med den yttre världen som oavbrutet förnyades och prövades, utgör den materialistiska åskådningens startpunkt och faktiska grund. De verkliga relationerna mellan människan och naturen avslöjades bit för bit inom och genom denna praktiska verksamhet och den sociala kampen för överlevnaden.

Alltsedan de första verktygsförsedda primaternas tid har mänskligheten agerat utifrån denna ”naturliga” tro på den yttre världens oberoende existens och verkliga företräde. Det är mänsklighetens envisa materialism. Hume, en engelsk filosof från 1700-talet, lade märke till detta sunda förnuft: ”Det verkar vara självklart att människan drivs av en naturlig instinkt eller kärlek för att lita på sina sinnen; och att vi – utan att använda något som helst förnuft, eller till och med nästan före förnuftets användning – alltid förutsätter ett yttre universum som inte är beroende av våra förmågor utan skulle existera även om vi och alla förståndiga varelser inte fanns eller utplånades”. *

Det är ett faktum att vi ständigt agerar under förutsättningen att en yttre värld existerar oberoende av oss och att den påverkar oss. Vanliga sysselsättningar, arbete eller kommunikationer skulle inte fungera om vi inte slog fast denna sanning. Inget är så kontinuerligt och alltigenom bevisat i *praktiken* – denna sanningens högsta domstol – som tron på existensen av en verklig värld omkring oss. Denna ständigt förnyade mänskliga aktivitet ger oss det mest direkta vittnesmålet och det mest tvingande beviset på den materialistiska världsåskådningens giltighet och vårt förhållande till den. Detta faktum gör det också möjligt för oss att slutgiltigt förkasta alla typer av agnosticism, skepticism och idealism vad gäller naturens oberoende existens och vår förmåga att veta det.

Vår övertygelse om verklighetens materiella natur styrks inte enbart av människans kontakter med en yttre, oberoende och motspänstig natur som alltid står mot henne som ett orubbligt hinder. Mänskligheten är inte passivt bunden till den naturliga omgivningen och släpad av den som en motståndslös fånge. Mänskligheten är framför allt en aktiv och reagerande kraft som kämpar med naturen och strävar att använda den till egna syften.

Det mest övertygande beviset på den materiella världens verkliga och nödvändiga existens finns i mänsklighetens egen assimilering och förändring av naturliga ämnen. De fysiologiska processer som omvandlar yttre materia till vår egen kropp, vårt eget liv, våra egna sinnen och även tankar, ger dagligen bevis på materialismens sanning. Genom att andas, äta och dricka, omvandlar vi kontinuerligt naturens element till egna mänskliga substanser. Vårt yttersta beroende av materiella ting visas när bristen på syre, mat och dryck orsakar kvävning, svält och

* Humes egna tankegångar ledde honom till att dra den skeptiska slutsatsen att en sådan tro på den oberoende existensen av en yttre värld inte kunde berättigas rationellt. Han kunde inte finna bevis ur sina egna eller andras erfarenheter för att stödja påståendet. Han kände sig samtidigt tvungen att erkänna att mänskligheten och han själv dagligen måste agera som om denna tro var sann.

Hume uppfattade denna position som förnedrande. Den kunde inte heller hålla i längden, varken teoretiskt eller praktiskt. Vetskapen om behovet av att vår tro på den yttre världen måste kompletteras av andra skäl ledde dock det filosofiska tänkandet framåt.

Dr Johnson, som levde samtidigt som Hume, förlöjligade resultatet av detta tänkande och försökte avfärda Berkeleys förnekande och Humes tvivel om den yttre världens materiella karaktär genom att sparka en sten. Denna handling utgjorde i praktiken ett effektivt förnekande av Humes skepticism. Men Hume själv hade sagt att han i praktiken måste känna och agera som vem som helst. Vad han krävde var en logisk grund och direkta bevis för att kunna giltigförklara tron på de materiella tingens verklighet. Humes argument måste bemötas på den filosofiska teorins högre nivå. Det är vad Kant – bland andra – försökte göra. Men ett fullständigt och korrekt svar på Humes skeptiska kritik kunde först ges av den dialektiska materialismen.

törst, och även sjukdomar och död om organismen inte förses med mineraler, vitaminer och andra livsnödvändiga ämnen.

Vetenskapen har klarlagt de viktigaste stegen i den energicirkulation som livet kräver och bevisat att alla vitala processer är kopplade till energins omvandling från den ena formen till den andra i naturens oavbrutna växelverkan. Bortsett från några mindre undantag kommer all den energi som används av livet från solen. Denna energi når jorden i form av strålning och fångas av växter för att förvandlas till kemisk energi. Energins överförs från växterna till andra organismer, inklusive djur som äter växter och andra djur. Energin kommer till människan från dessa två källor. Vid varje steg i denna energicykel används och omvandlas den ena energiformen till en annan tills dess den inte finns tillgänglig för andra levande varelser. Dessa är dock alltid beroende av solens energi.

Människan är inte bara fysiskt beroende av naturen; hon är också både fysiskt och socialt beroende av sina mänskliga kamrater. Människor kan ju inte fortplantas på annat sätt än genom samlag mellan personer av olika kön. Ett spädbarn kan inte få näring på annat sätt än genom amning. Individerna är hela tiden oskiljaktigt förbundna till andra medlemmar av den egna arten. Han har ett dubbelsidigt förhållande till dem.

Hans kollegor liknar honom, agerar med honom och hjälper honom. Han får livets nödvändigheter genom och tillsammans med dem. Och de är samtidigt olika honom, skilda från honom, motsatta honom. De har egna kroppar, egna viljor och själar. Det är den materiella verklighet som barnet måste lära sig och räkna med.

Alla dessa fysiska relationer och denna sociala växelverkan vittnar om naturens och samhällets oberoende verklighet och om den materiella karaktären hos individens kontakter med dem.

III. Magi och religion

De fysiska banden mellan mänskligheten och naturen utgör materialismens grundläggande stöd, och de fortplantningsfunktioner som ligger till grund för mänsklighetens genetiska förening är en del av dessa.

Men materialismen har en andra stödjepunkt i de produktiva relationer som binder samman samhällets medlemmar i deras gemensamma samröre med omgivningen. Individerna konfronterar inte naturen på ett direkt sätt. Mellan naturen och individen står en samhällsstruktur som är baserad på sättet att producera livsnödvändigheterna. Produktionskrafter och produktionsförhållanden medlar mellan naturen och människan och bestämmer deras växelverkan vid varje steg i den historiska utvecklingen.

Genom att agera gentemot naturen och förändra den för att tillfredsställa sina behov, säger Marx, formar och sen omvandlar människan sin egen natur. Men hur människan agerar gentemot naturen (och naturen gentemot henne) beror på vilket slags produktionsmedel hon förfogar över. Sydkaliforniens indianer, till exempel, förblev livsmedelssamlare. De kunde inte utveckla jordbruket ordentligt på grund av områdets torrhet. Idag har samma område blivit en av världens rikaste jordbruksregioner tack vare kanaler och bevattningssystem.

Den mänskliga verksamhetens effektivitet och omfång, även den mentala aktiviteten, är beroende av de materiella produktivkrafternas nivå. Dessa krafter har förstärkts allt eftersom samhället förbättrade sin teknologi. Det mänskliga teoretiserandets nivå och särdrag bestäms av karaktären av hennes produktiva aktiviteter och av hennes sociala och kulturella institutioner. Den dominerande bild som människan har av naturen och av sina relationer till den formas av den praktiska kontroll som hennes sociala ordning har över hur den fungerar. Stenålders-

stammar som förvärvade sina livsmedel genom att samla, jaga och fiska, skapade en bild av sin omgivning som motsvarade deras extremt svaga produktionsmöjligheter och enkla sociala relationer.

Den intellektuella förståelsen av naturen är alltså funktion av den sociala kontrollen över verkligheten. Denna förståelse förblir lågt utvecklad och mycket deformerad så länge den sociala kontrollen är minimal. Primitiva folkslag tillfredsställer sina behov på ett enkelt materialistiskt sätt. Men deras funderingar om den yttre världen och deras uppfattningar om dess särdrag och varelser – inklusive de själva – tar fantastiska perspektiv. Deras låga produktionskapacitet utgör grunden för ickematerialistiska föreställningar om verkligheten.

De primitiva folkslagens medvetenhet tränger inte på djupet i sin omgivning. Inte heller förstår de dess förhållanden på ett tydligt sätt. Den ociviliserade människan som lever så nära inpå naturen vet mindre om dess sanna karaktär än den civiliserade.

Två mycket olika typer av aktiviteter och idéer samexisterar i det primitiva livet och i den primitiva mentaliteten. Vissa tekniska kunskaper som baseras på en äkta förståelse av den omgivande världens egenskaper och processer är knutna till dem. De erövrades ur framgången för de primitiva människornas kollektiva ansträngningar i kampen för att trygga livsbetingelserna. Ociviliserade folkslag kan vara utmärkta livsmedelssamlare, erfarna jägare, duktiga fiskare, flitiga hantverkare eller trädgårdsmästare. Utan sociala tillgångar av praktiska erfarenheter vilka hjälper dem i arbetet, det vill säga ger verkliga resultat som tillfredsställer deras behov, hade de inte kunnat överleva i kampen för tillvaron eller ens rest sig ur djurriket.

Primitiva kvinnor lärde sig känna igen ätbara växter och även att omvandla giftiga rötter som maniok till mat. De tvingades lära sig konservera och elda, bygga skydd och tillverka kläder. Primitiva jägare fick lära sig viltets vanor, lära sig tillverka redskap för att döda och slakta djuren, och veta hur man skulle använda deras produkter. Det enklaste jordbruket kräver många sorters information: valet av mark och sädeslag, rätta sättet att rensa trädgården, årstidernas förlopp och skydd mot ohyra.

Dessa aktiviteter i livsmedelsanskaffningen och i produktionen – jakten, fisket, jordbruket och enkla hantverk – utgör en första nödvändig grund för vetenskapens och den materialistiska filosofins senare uppkomst.

Ändå behärskar de primitiva människorna en sektor av naturen som är mycket liten jämfört med det okändas hemligheter och det okontrollerbara trycket som utövas på dem från alla håll. Jämte den praktiska kunskap som härrör från deras produktiva verksamhet och som är sann, rationell och faktisk, uppstår andra typer av aktiviteter och idéer som är falska, irrationella och oförmögna att fullborda vad de syftar till och gör anspråk på. Dessa otaliga ritualer och groteska uppfattningar uppstår som ett svar på gåtfulla och okontrollerade fenomen och betecknas med ordet ”magi”.

Magin tar över där människans faktiska kontroll över naturen slutar. Primitiva folkslag vet att de måste så och bruka jorden för att kunna skörda. De är samtidigt medvetna om de vilka begränsningar dessa ansträngningar har. Det spelar ingen roll hur hårt de arbetar eller hur skickliga de blivit, det kan ändå hända att de inte fångar tillräckligt med vilt eller skördar någonting överhuvudtaget. Pest, ohyra, dåligt väder och många andra naturliga faktorer som befinner sig utanför samhällets kontroll påverkar också deras försörjning. Och stammen är ändå desperat beroende av allt detta för sin överlevnad.

Ociviliserade folkslag har ingen möjlighet att avhjälpa bristerna i sin sociala ekonomi utom genom magins metod.

Magin skapas för att tillfredsställa behov och önskemål som det sociala livet väckt men fortfarande inte kan tillgodose. Magins teknik utgår ifrån antagandet att det finns andra överlägsna och övernaturliga krafter som kan påverka deras väl och ve och som därför måste motarbetas, neutraliseras eller övervinnas.

De tillskriver de varelser, naturliga element och människor som mest imponerar deras fantasi inbillade krafter. Det kan vara förfäder, gamla eller hövdingar, djur eller växter, berg, regn, åska, månen eller solen. Dessa levande eller döda varelser utrustas med egenskaper och makter som de i själva verket inte har eller utövar. De vilda själva har dessa anlag i begränsad omfattning men kräver mer av dessa varelser. Så de projicerar sin strävan efter icke erhållna tillfredsställelsemiddel på yttre föremål och räknar sedan förhoppningsfullt att med hjälp av magi få tillbaka vad de har gett.

”Magin vilar på principen att man faktiskt kontrollerar verkligheten genom att skapa illusionen att man kontrollerar den. Det är en illusorisk teknik som kompletterar den verkliga teknikens brister. Det mänskliga medvetandet är beroende av den låga produktionsnivån och fortfarande inte helt på det klara om den yttre världens objektivitet som den således behandlar som om den kunde påverkas av viljan. Den preliminära riterna betraktas alltså som framgångens orsak. Men samtidigt förkroppsligar magins ideologi den giltiga sanningen att den yttre världen kan förändras av människans subjektiva förhållningssätt till den” – *Studies in Ancient Greek Society* av George Thomson, Vol 1 s.38–39.

Det primitiva tänkandet betraktar naturen som sin egen sociala bild, personifierar dess fenomen och humaniserar dess olika delar. Primitiva folkslag är så sammansmälta med och så indränkta i den naturliga omgivningen att de inte drar någon skarp gräns mellan sig själva och den övriga världen, inklusive dess växt- och djurliv. De tolkar sin egen miljö som i överensstämmelse med sina egna sociala relationer och vanliga aktiviteter. De tilldelar naturen samma sorters släktskapsband och samma viljestyrka, samma initiativförmåga och samma medvetenhet som de själva förfogar över.

Materiella föremål som stenar och träd, eller naturliga fenomen som åska och blixnar, inlemmas i deras världsbild som släktingar eller som fiender, som bärare av det goda eller onda. De tror naivt att dessa kan tänka, tala eller agera, eller att de skapas av varelser som har samma målsättningar som de själva. Allting viktigt i det primitiva livet kan inkorporeras i magins nätverk. Nya Zeelands maoris, till exempel, betraktade träd och berg som varelser med vilka de hade intima släktskapsförhållanden. Invånarna på Fidjiöarna bad kokosnöts-träden om tillåtelse innan de plockade deras nötter. Huronindianerna gifte vid sina årliga ritualer fiskenäten med två små flickor för att få tur under fisket. Om en av kookierna dödades av ett vilt djur, hämnades hela stammen på djuret precis på samma sätt som på en främmande stam. Det är inte viktigt om det var det ”skyldiga” djuret som dräptes, det räckt om det var ett av samma art. Å andra sidan trodde de att hela djurets klan skulle ta upp striden mot dem å ett djurs vägnar. Om ett fallande träd hade dödat en släktmedlem, högg de det i fina flisor som sedan spreds för vinden.

Tillsammans med personifieringen av naturkrafterna leder detta inlemmande av djur och växter i den totemiska sociala livsorganiseringen till en underlig dialektisk utveckling. Den okritiska och ovillkorliga identifieringen av den övriga världen med sig själva, vilket är kärnan i de primitiva folkens instinktiva materialism, föder en animistisk åskådning som utgör startpunkten för den religiösa synen på universum.

Animismen förklarar händelser genom att naturkrafterna personifieras och tillskrivs övernaturliga egenskaper. Animismen är gemensam för både magi och religion. Senare utsträcktes den genom idealismen även till filosofin. I det förciviliserade livet fungerar dock inte magins utövning och trossatser oberoende av den praktiska verksamheten, vilken baseras på empi-

riska kunskaper. Dessa två klumpas ihop i en enda åskådning om den omgivande världen. Gruppexistensens två materiella baser, fortplantningen och produktionen, innesluts i den magiska mystifieringen. Den primitiva mentaliteten betraktar en bild av den varelse som skall jagas eller härmandet av dödandet av en fiende som lika starka och användbara för jaktens och krigets välgång som de fysiska akterna att slipa och skjuta pilar eller klubba ner fienden. De magiska riterna har samma funktion som prästernas böner och vigvatten i senare religiösa ceremonier.

Tecken på dold magi hittas ungefär 30.000 år tillbaka i tiden hos de paleolitiska grottmålarna i Frankrike och Spanien. Dessa tidiga konstnärer målade och tecknade nästan enbart villebråd. Många av dessa djur avbildades havande.

Mammuten, renarna och andra djur tecknades inte för åskådarens estetiska nöjes skull, utan i syfte att ge de outhärliga djuren magiska egenskaper. Genom att teckna dem med spjut och pilar i kroppen, ville jägarkonstnärerna försäkra stammen om att jakten inte skulle misslyckas.

Före jordbruksrevolutionen räckte visserligen vildarnas kollektiva kontroll över naturprocessen för att trygga deras existens och framgång, men den var dock mycket knapp. Desto viktigare var därför de magiska metoder vilka skulle övervinna denna svaghet.

Under barbariet övergick magin successivt till religionens högre form utan att för den skull väsentligt ändra natur. Religionen har dubbla historiska rötter. I likhet med magin förblir den ett kulturellt uttryck för människans brist på kontroll över naturen. Men till skillnad från magin avspeglar religionen människans allt större förlust av kontroll över sitt sociala liv, vilket ironiskt nog är livsmedelsproduktionens slutgiltiga resultat. Livsmedelsproduktionen får olika konsekvenser. Å ena sidan förser den för första gången de jordbrukande folken med stora och växande matförråd. Men under dess fortsatta utveckling möjliggjorde den en social uppdelning av arbetet och framväxten av hantverket och handeln vilket ledde till en ackumulation av överskott i de mest gynnade samhällena. Detta skapade ett ekonomiskt underlag för framväxten av icke-produktiva härskande skikt.

När barbariet nått sin höjdpunkt och sedan övergick till civilisation, började de tidigare sammanhängande stammarna att differentieras. Hövdingar, härskare, präster och adelsmän tog befälet över produktionsprocessen och drev in skatt från de faktiska producenterna. Denna uppdelning av samhället återspeglades i en ny typ av social medvetenhet som gav allting och alla en dubbel sammansättning och en splittrad tillvaro. Exempelvis antogs en ande eller själ bo i kroppen och troddes vara förmögen att lämna den under sömnen, vid nysning, döden och andra händelser. Naturens och de avlidna förfädernas personifierade krafter omvandlades till spöken, trollar, andar, demoner, häxor, djävlar eller gudar.

De stora världsreligionerna som judendomen, kristendomen, buddhismen och Islam övertog de primitiva magiska idéer som uppstått på grund av okunskap och omformade dem till den välbekanta motsättningen mellan Gud och människan, kroppen och själen, det andliga och det materiella. De religiösa ceremonierna efterapar på samma sätt medicinmannens riter och besvärjelser. Gud, själen och det andliga upphöjs till allsmäktiga och odödliga ting av helt annan substans än den dödliga kroppen, och materien och den syndfulla människan degraderas. Religionen, och i dess köldvatten den idealistiska filosofin, förevigade den uppdelning i varats natur som hade fötts ur den första klassformationen och initierats av de primitiva uppfattningarna om att det fanns en liten själ inuti människan såväl som i många andra varelser och föremål.

Fader Vår, som lärs ut till barnen i hemmen, i kyrkan och i skolan, visar att magins kärna lever kvar i dagens kristendom. Denna trollformel består av element som samlades på vägen från primitiv magi till civiliserad religion. Enligt lärda har den sina rötter i sumeriska kulturer.

Dess innehåll, avsikter och toner skiljer sig i detaljerna men inte i innebörd från vildarnas struntprat. Magikern, eller medicinmannen, är prästens, pastorns eller rabbins direkta föregångare.

Låt oss tolka dess satser för att se hur barnen undervisas i vidskepelse. Först vänder den stackars bedjande i nöd sig till ”Fader Vår” – en himmelsk upplaga av patriarken och härskaren i klassamhället. Denne despot upphöjs sedan högt över de dödliga till gudomliga mått: ”som är i himmelen”. Han får den vördnad en överlägsen auktoritet kräver: ”helgat vare ditt namn”. Den bönfällande ber att få sin önskan uppfylld: ”tillkommer ditt rike”, inte senare utan här och nu: ”såsom i himmelen så och på jorden”.

Precis som vilden kräver god skörd och bra fångst av sin magiska försörjare, ber den civiliserade ”vilden”: ”vårt dagliga bröd giv oss idag”. Han önskar att renas för kränkta tabun: ”och förlåt oss våra synder”. Detta kompletteras av den kristna kulturens moraliserande inflytande: ”såsom och vi förlåta dem oss skyldiga äro”. Den avslutas med erkännandet av svaghet, ödmjukhet, rädsla och underkastelse under den dominerande övermänskliga kraften: ”ty riket är ditt och makten och härligheten i evighet”. Besvärjelsen ”Amen” betyder: må så vara, svik oss inte.

Magins förmåga att överleva kan också observeras i seder som den att skicka blommor till begravningar eller den att lägga kransar på gravar. Denna rit härstammar från den primitiva tron på ett liv efter detta; den avlidnes själ behöver samma saker som i det jordiska livet. Vildar och barbarer begravde mat, redskap, vapen och även slavar, biträden och krigare tillsammans med framstående döda. Idag har dessa begravningsseder krympt till att placera några blommor på graven. Oavsett vilka anledningar det nu kan finnas för att behålla ritualen som även materialister och ateister fortsätter att praktisera, så har den i alla fall sitt ursprung i en uppfattning om livet och döden som hör till mänsklighetens barndom.

De primitiva folkens tänkande domineras av magiska och religiösa uppfattningar om världen. Dessa sätt att se på verkligheten är kännetecknande för vildhetens och barbarismens period. Människor som lever under förciviliserade förhållanden förfogar varken över de materiella medlen eller de kulturella behoven för att nå de filosofiska generaliseringarnas nivå. De framställer sina förhållanden till den övriga världen och till varandra i magiska och religiösa former.

Trots att samhällsutvecklingens första skeden behärskade en långsamt växande mängd positiva kunskaper, som i sinom tid skulle bereda marken för de första filosofiska skolorna och de första vetenskapsgrenarna, så var denna första fas, från människans uppkomst till barbarismens slut, lika fri från filosofi som från alfabetisk skrift, myntsystem och maskineri. Dessa är kulturella resultat som uppstår under en högre fas i den sociala verksamheten. Filosofi som ett speciellt sätt att teoretisera om det mänskliga livets förhållanden, och materialism som en speciell typ av filosofiskt tänkande hör historiskt sett till handelscentra vars grundval är en väldefinierad uppdelning av det sociala arbetet.

IV. Vägen till filosofin

Det finns få så fängslande och viktiga problem i kulturens historia som filosofins ursprung. Ett måste för varje filosof, och en god test på hans metoder, är att kunna förklara hur hans speciella tankegren föddes.

Denna fråga går bara att besvara om man närmar sig den längs den sociala evolutionens – och revolutionens – väg. Först måste vi understryka det negativa faktum att filosofins speciella ideologiska former inte existerade bland vildar eller barbarer. Dess speciella tanketeknik föddes inte i stillsamma obygd eller bland ökenomader. Filosofin lyckades inte ens uppstå

i jordbrukskungadömen som Mesopotamien eller Egypten. Dessa fakta visar att inget av dessa folk hade de nödvändiga materiella och kulturella verktyg som behövdes för att kunna skapa och använda detta tankesätt.

Filosofin föddes i den egeiska civilisationens handelscentra under 500-talet f.Kr, och formades av ett livligt sjöfarts- och stadsliv. De första kända filosofiska skolor var verksamma i Miletos, en av de grekiska joniska städerna vid Mindre Asiens kust, mitt emot Greklands fastland.

Vi ställs alltså från allra första början inför ett dubbelt historiskt problem. För det första: varför föddes inte filosofin före 500-talet f. Kr? Och för det andra: varför har filosofin (och vetenskapen) sitt ursprung bland de joniska grekerna, och varför uppstod materialismen vid denna tid och på denna plats?

Vi finner svaret på problemets första del i den historiska följd av ideologier, från magi, genom religion till filosofi som växte ur och avspeglade samhällsutvecklingen från vildhet, genom barbariet till civilisation. Skiljandet av de magiska riterna och de religiösa vidskepselerna från sann empirisk kunskap om världen, och det medvetna ställandet av dem mot varandra, är huvudsakligen en produkt av en högre stadskultur. Vissa efterblivna folkslag har än idag inte nått denna punkt.

Även sedan de mest avancerade folken hade uppnått civilisationen, måste de genomgå en lång social och ekonomisk utveckling innan de kunde göra sig kvitt både magin och religionen och intellektuellt gå vidare. Ett ofantligt antal historiska förändringar, teknologiska framsteg, samhällsomvandlingar och definitioner av tanke-kategorier krävdes innan mänsklighetens förtrupp kunde skaka av sig sina ursprungliga uppfattningar och nå fram till den filosofiska tanke-metoden.

Dessa förändringar går tillbaka till jordbrukets införande kring 8–10.000 f.Kr, om inte ännu tidigare. Några andra milstolpar längs vägen till filosofin är stadslivets uppkomst ca 4.000 f.Kr, upptäckten av metoder för järnutvinning och spridningen av användandet av järn för verktygstillverkning ca 1.100 f.Kr, skapandet av alfabetet och skrivkonstens utbredning några sekel senare.

Jordbruksrevolutionen skänkte för första gången mänskligheten kontroll över livsmedelsförsörjningen, stimulerade religionens framväxt och födde de första kunskapselement som filosofin och vetenskapen kräver. Dit finns ett nära samband mellan jordbruket, religionen och vetenskapens första grunder. Livsmedelssamlare och jägare behöver inte mäta tiden utom på ett väldigt allmänt sätt och hade en oklar uppfattning om dess periodiska regelbundenhet. Årstidernas betydelse för jordbruket och den regelbundna och reglerade produktionen gjorde för första gången studiet av tidens gång till en ekonomisk nödvändighet och till en social funktion. Människan blev tvungen att uppmärksamma vissa regelbundenheter i årstidernas och stjärnornas rörelse eftersom hennes uppehälle var beroende av dem. Behovet av att hitta på sätt och medel att mäta tiden ledde till uppfinningen av almanackor och till de första astronomiska upptäckterna. Därför blev också prästerskapet den primitiva vetenskapens skapare och utövare.

Denna utvecklingssekvens kan inte bara observeras bland de civilisationer som befolkade de bevattnade dalarna i Mesopotamien och Egypten, utan även i de centralamerikanska dalarna och på Andernas och Mexikos högslätter där indiankulturen uppnådde sin högsta nivå på västra halvklotet. Låt oss ta aztekerna som exempel. Deras stamreligion innefattade kollektiva riter som engagerade hela folket, och var rotad i majsens odlingsprocess. De religiösa ceremonierna kretsade kring almanackor som prästerskapet hade utarbetat. Dessa medicinmän övervakade de magiska ceremonierna i egenskap av kunskapens väktare. De bönföll naturliga

element som regnet och bergen som hade omvandlats till personifierade sociala krafter till vilka de skänkte gåvor och mänskliga offer. Alla dessa ritualer var sammanknippade med de jordbruksoperationer som aztekernas liv var beroende av. Deras ekonomi, religion och förvetenskap var intimt förbundna med varandra.

Dessa amerikanska indianer lyckades avancera ända fram till gränsen mellan barbariet och civilisationen. De hade en folkreligion men ingen filosofi; almanackor och början till en empirisk astronomi men ingen teoretisk vetenskap; de hade brons men inget järn, bildskrift men inget alfabet.

Många andra grundläggande historiska landvinningar krävdes innan filosofin och naturvetenskapen kunde se dagens ljus. En av dem var uppkomsten av städer och koncentrerade befolkningscentra bestående av olika klasser med specialiserade funktioner: präster, kungar, ämbetsmän, adel, köpmän, smeder och andra hantverkare. Århundraden av stadskultur gjorde det möjligt för mänskligheten att i både tänkandet och den materiella produktionen avskilja sig från att totalt uppgå i naturen och underkasta sig dess herravälde.

Järnets spridning blev kronan på verket i antikens teknologi. Alla de viktigaste handverktögen fullbordades under järnåldern. Bönderna fick effektivare jordbruksredskap: hackor, plogblad, yxor, spadar. Metallarbetare, snickare, skomakare, murare och en mängd andra yrkesmän höjde sin produktivitet tack vare järnverktögen. Kombinationen av stadskulturen och järnverktögen lyfte tekniken till en ny nivå. Före 500 f.Kr grävdes exempelvis en 50 meter lång tunnel genom ett berg med hjälp av järnverktyg för att försörja staden Samos med vatten. Denna beundransvärda byggnadsprestation förtjänar speciell uppmärksamhet eftersom Samos var en av de joniska städer där filosofin föddes. Järnets spridning och mångsidiga användning förändrade grundligt förhållandet mellan industrin och jordbruket. ”Jordbrukets starkt ökande produktivitet gav ett överskott som kunde försörja ett stort antal specialiserade hantverkare. Hantverkarnas produkter blev lättillgängliga istället för att vara de rikas privilegier. I synnerhet försåg hantverkaren bonden med de verktyg som ökade hans arbetsproduktivitet. Och på så sätt uppkom för första gången ett balanserat förhållande mellan industrin och jordbruket istället för den tidigare ensidiga relationen då jordbruket producerade mat åt hantverkaren men då hantverkarens produkter bara utnyttjades av ett fåtal” understryker S. Lilley i *Men, Machines and History* (s. 21).

Slutligen krossade feniciernas uppfinning av alfabetet, som grekerna övertog under senare delen av 700-talet f.Kr, prästernas och de skriftlärdas monopol över vetandet genom att göra det möjligt för många att läsa och skriva. Bortsedd från det faktum att läs- och skrivkunskheten spred kunskap, så stimulerade den också utvecklingen av det abstrakta tänkandet, fick språket och tänkandet att bli föremål för speciella studier och banade vägen för grammatiken och logiken som grekerna snart skulle bemästra.

Alla de villkor för den sociala verksamheten som kunde göra magin och religionen föråldrade och ge upphov till ett överlägset sätt att resonera och teoretisera fanns inte samlade samtidigt och på samma plats förrän på 500-talet f.Kr. Filosofin, materialismen, och den vetenskapliga metod som är en produkt av dem, är grekernas nydanande verk. Deras kultur framstår för oss som vår egen moderna tidsålders gryning, som källan till vår egen civilisation. Den var själv fortsättningen och höjdpunkten på en jordbruks-, stads- och metallrevolution som hade lyft mänskligheten ur stenåldern, befriat naturen från magins dimma och det generaliserande tänkandet från mytologins mystifikation.

Bakom grekerna stod kreternas, mykenernas, feniciernas, sumerernas, babyloniernas, egyptiernas och andras bedrifter. Den grekiska filosofin är frukten av dessa folks ansträngningar och vetande. Grekerna övertog babyloniernas och egyptiernas elementära matematik och astronomi, Mesopotamiens och Egyptens medicin och feniciernas skrivkonst. Till dessa rika och

varierande kulturella beståndsdelar gav grekerna sina egna specifika bidrag och formade ett enastående nytt sätt att tänka och betrakta världen.

Detta nya tankesätt sopade inte undan äldre åskådningar när det uppstod. Tvärtom. De gamla formerna fortsatte att dominera. Varje civiliserat samhälle har bestått av element ur olika steg i den materiella och kulturella utvecklingen. En sådan blandning av gammalt och nytt var närvarande under hela Greklands klassiska historia. Grekerna fortsatte att använda sten- och bronsverktyg tillsammans med järnverktygen. På samma sätt inkorporerades det nya filosofiska och vetenskapliga tänkandets tidigaste upptäckter i deras kulturella liv tillsammans med magin och religionen.

Den primitiva magins och de religiösa vidskeplernas idéer inte bara föregick och omgav filosofin, de trängde även i viss utsträckning in i dem och segrade slutligen över rationalismen i den gamla världen. Det gamla och det nya var ibland förenat i vissa tänkares huvud eller i vissa skolors doktriner. Hos pytagoréerna, till exempel, var tabun mot köttätande, hjältedyrkan och siffermysticism sammanvävda med moral, vetenskap och filosofi i samma kult. I Parmenides dikt förklaras hur dennas filosofi formades utifrån mysterietjänarnas hymner. Även de materialistiska epikuréerna hade vissa drag av religiösa sammanslutningar.

Grekerna, alltifrån landsbygdens bonde till stadsaristokraten, bar på en tung last av praktiker och trossatser som hade ärvts från barbarismens förflutna. De flesta grekiska städernas almanackor var, precis som aztekernas, knutna till jordbrukscykelns viktigaste verksamheter.

Atens tre största festivaler sammanföll med tidpunkten för plöjning, vinodling och skörd. Dessa högtider innefattade en mängd gamla riter av rent magisk karaktär. Under Thesmofonia, en fest som hyllade Moder Jord, stoppade gifta kvinnor som först hade renats under nio dagar grisar, tallgrenar och även på vissa platser mänskliga könsorgan i marken för att öka dess fruktbarhet. Under Antesteria, joniernas tre dagar långa vårfestival, beströddes trösklarna med ärtor för att hålla de dödas onda andar borta.

Hesiodos gjorde en lista över månadernas lyckliga och olyckliga dagar. Kontakt med de döda och med gravar antogs besmitta folk och provocera de onda andarnas hämnd om inte vissa renande försiktighetsåtgärder vidtogs. Ett barn vars föräldrar hade dött tilläts utföra enbart vissa handlingar.

Grekerna praktiserade svart magi och häxkonst där avbilder av framtida offer torterades och begravdes i syfte att skada dem. De litade på häxmästarnas trollformler för att driva djävulen ur sjuka människor. De offrade både djur och människor som syndabockar för att hålla det onda utanför sina samhällen eller för att sona brott och blidka förolämpade övernaturliga krafter.

De flesta av stamlivets trossatser, ceremonier och magiska seder levde vidare i Grekland, åtminstone på vissa platser. De magiska beståndsdelarna är så sammanvävda med de övriga religiösa riterna att det är närmast omöjligt att skilja dem åt. De var rotade i kulten av de hjältemodiga förfäderna, vilken hade skapats av framstående militärer under barbarismen. Den grekiska religionen var en salig blandning av riter och trossatser ärvda från kreterna, mykénerna och de egeiska stammarna. Zeus, till exempel, tillhörde ursprungligen en grupp djävular för vilka han dansade och praktiserade magiska befruktningsriter.

De homeriska poeterna upphöjde dessa fädernegudar till Olympens topp, gav dem mänskliga drag och gav dem en rangordning efter modell från det samhälle av erövrade generaler och kungliga sjörövare som de lovsjöng. Det fanns alla möjliga sorters gudar bortsett från Pan-teons: lokala, familje- och klangudar, naturgudar, skogsnympor osv. Dessa gudomligheters primitiva ursprung syns tydligt i sådana halvdjuriska figurer som getguden Pan, en rest från

den tidiga totemismens tid som har överlevt ända fram till idag i den kristna djävulens svans och kluvna hovar.

Grekerna konsulterade oraklen på heliga platser som Zeus tempel i Dodona eller Apollos tempel nära Miletos och i Delfi. Prästerskapet gjorde anspråk på att kunna tyda det förflutna och framtiden genom att avläsa viskande löv, rökmönster eller inälvor. Grekerna välkomnade främmande kulturer och gudomligheter och anpassade dem till sina egna behov lika lätt som de lånade andras idéer och seder. De övertog elusiniernas mysterier från Memfis och Fenicien och de orfeiska mysterierna från Egypten och utövade deras riter vid templens altare.

Det hade varit ett under om filosofin kunnat slå igenom ett så tjockt pansar av urgamla vidskepelse. I själva verket har vissa forskare förnekat att uppdelningen mellan grekernas primitiva och religiösa uppfattningar och den försokratiska filosofin skulle vara så skarp och så djup som det allmänt antas. De betraktar dem mer som släktingar än som motståndare (se bilagan).

Alla grekiska tänkares idéer, även de mest materialistiska, innehöll drag ur alla möjliga källor och stadier i den ideologiska utvecklingen. Thomson hävdar att Thales och Anaximander tillhörde de kungliga prästernas familjer. Det vore dock ohistoriskt att förvänta sig att ett levande kulturfenomen, vilket som helst, speciellt under sin utvecklingsperiod, skulle vara helt fritt från motsägelsefulla element.

Den grekiska filosofin knuffade aldrig undan mytologin och religionen fullständigt och skaffade sig aldrig någon dominerande ställning. De samexisterade som konkurrenter och tvingades i viss utsträckning även komma överens. Det grekiska tänkandet och den grekiska fantasin fungerade inte isolerade från varandra. Samma mytologi som skulle åsidosättas för att lämna utrymme åt filosofin var samtidigt oundgänglig för den grekiska konsten, för litteraturen, dramatik, skulpturen, musiken, festivalerna osv. I denna kulturella omgivning kunde inte filosofin undvika mytologins inflytande. Å andra sidan lämnade filosofin sin prägel på dramatik, även när författarna använde sig av mytologiska teman.

Filosofin skilde sig från föregångarna i ett viktigt avseende: tillkomstprocessen. Magi och religion är kollektiva produkter av stamursprung som överfördes till stadskulturen. De främsta figurerna i dessa ideologier är inte historiska utan mytiska, och det mytiska undantränger den sociala verkligheten.

Filosofin, å andra sidan, är distinkta individers verk. Filosofin är från början förenad med personer som är verkliga historiska personligheter, inte inbillade figurer som sagornas hjältar eller kulternas gudar och frälsare. De individualistiska dragen och den realism som kännetecknar det filosofiska tänkandet är inga tillfälligheter utan inneboende särdrag. De uppstår ur de specifika historiska förhållandena för dess uppkomst i en social struktur av högre typ än de gamla stam- och släktrrelationerna. En struktur där enskilt ägande och dess normer hade börjat blomstra.

Låt oss nu titta hur denna nya civilisationstyp föddes.

Bilaga till kapitel IV – Burnet och Cornford

Utgjorde den tidiga grekiska filosofin ett definitivt brott med alla föregående idéer, eller var den i mångt och mycket en mer rationell fortsättning på äldre metoder och åsikter? Denna fråga har diskuterats i över 50 år av de engelska klassiskt lärda och är fortfarande inte helt löst.

Burnet och Cornford är förkämpar för motsatta åsikter. Burnet, författaren till *Early Greek Philosophy*, hävdade att milesiernas bidrag till tänkandet var unika, nydanande och kvalitativt

olika allt vad babylonerna, egyptierna, indianerna och deras egna föregångare i Grekland skapat. ”Något nytt såg dagens ljus med de tidiga joniska tänkarna”.

Cornford hävdade å sin sida att grekerna före Aristoteles, med undantag för medicinen, inte var vetenskapliga då de inte genomförde experiment för att testa och kontrollera sina hypoteser. Filosoferna, från Thales till Epikuros, menar han, representerade rationella upplagor av gamla idéer som hade ärvts av Hesiodos eller som kom från Babylons mytiska kosmologi som i sin tur hade sina rötter i de primitiva stammarnas ursprungliga totemiska strukturer. Han definierade speciellt den försokratiska filosofin som en mera civiliserad och sofistikerad omformning av stammyterna om världen som skilde sig från de mest primitiva uppfattningarna till formen men inte i sitt huvudsakliga innehåll.

Vilken syn är korrekt? Förde de grekiska filosoferna fram någonting riktigt nytt i tänkandets värld, eller omformade de bara den ärvda primitiva ideologins beståndsdelar?

När frågan ställs på detta vis måste man hålla med Burnet att de joniska naturfilosoferna var äkta nydanare som bröt med traditionella tankesätt och skapade en ny metod vad gäller synen på världen och förklaringen av människans ställning i den. De förkastade den mytiska och religiösa övernaturalismen och försökte tolka världens ursprung, utveckling och särdrag på ett naturtroget sätt. Det var en revolutionerande omstörtning av gamla metoder.

Det mänskliga tänkandets utveckling går från magi, genom religion till filosofi. Varje steg representerar en högre fas, oavsett hur mycket gammalt bråte som överförs från den ena etappen till den andra. Om religionen utgör en bro mellan magin och filosofin, så vilar den senare på en annan, motsatt grund än de två första. Denna ordningsföljd i den ideologiska utvecklingen är utsuddad hos Cornford, men tas fram, om än ensidigt, av Burnet.

Detta löser dock inte frågan helt. De grekiska tänkarna steg inte fram ur tomma intet. För att kunna ta detta gigantiska steg framåt, tvingades de använda material ur det förflutna – och det skulle kräva avsevärd tid och mycket intellektuellt arbete innan de kunde göra sig av de gamla beståndsdelarna. De lyckades heller aldrig eliminera alla dessa från sitt tänkande.

Cornford gjorde en stor tjänst för en förståelse av det grekiska tänkandet genom att blottlägga den extremt primitiva bakgrunden ur vilken de försokratiska filosoferna uppstod och som betingade – men inte på ett grundläggande sätt bestämde – deras ideologiska åskådning. Han visade hur den intellektuella process som bar frukt i Miletos hade börjat århundraden tidigare och kunde spåras tillbaka till diktarna Homeros och Hesiodos rationalisering av de gamla myterna och gudarna. Han pekade också på att filosofen som en speciell figur hade utvecklats ur det gamla Greklands vise män. Visemannen, profeten och diktaren härstammade alla i sin tur från schamanen som då antogs utgöra länken mellan stammen och det övernaturliga.

Många av de tidiga filosoferna behöll eller kombinerade ett eller flera drag från dessa funktioner. Empedokles var poet och vise man; den mera vardaglige Sokrates var både vise man och inspirerad diktare. Mycket mytiskt stoff förblev inbakat i de nya filosofierna. Herakleitos åberopade rättvisan som de fysiska processernas regulator; Empedokles hade Eros-kärlek i sin kosmologi och Platon vände sig till profetissan Diotima i sina kosmologiska spekulationer. Den prästliga kulturtraditionen överlevde inte enbart hos de idealistiska pytagoréerna, utan även hos de materialistiska epikuréerna.

Men dessa överlevande rester ur det förgångna var inte lika avgörande eller ens lika viktiga som filosofernas nya metoder och idéer. De kläckte någonting radikalt nytt. Cornford visar att det gamla skalet fortfarande hänger på kycklingen, men ger inte kycklingens säregna drag och funktioner den betydelse de förtjänar.

Det filosofiska sättet att förklara världen var inte bara en enkel förlängning av det gamla under nya skepnader, det var en kvalitativt annorlunda skapelse som uppstod ur en rad nya historiska förhållanden. Naturalisternas slutsatser var mycket mer än en rationaliserad avbild eller en upprepning av kosmologiska myter. Och åtminstone materialisterna utgjorde en revolutionerande negation och ett förkastande av dessa myter. Gamla beståndsdelar absorberades och omformades till någonting till formen helt nytt och i principerna helt annorlunda.

Vad som är mest betydelsefullt med de grekiska tänkarna, är inte deras band med det förflutna, utan deras avskiljande från det. De växte inte bara ur de tidigare faserna; de växte bortom dem. Nya förhållanden, nya krafter och upptäckter sprängde de tidigare mytiska begreppen och gav liv åt en ny tanketyp. Det viktigaste är inte när filosoferna gick på gamla stigar, utan när de gjorde avsteg från dem och upptäckte nya motorvägar.

Man kan bli varse de grundläggande skillnaderna mellan mytologerna och materialisterna genom att jämföra och analysera deras respektive idéer. Men det starkaste beviset på skillnaderna finns i deras slutsatser. De tidiga naturalisternas senare alster vittnar bäst om de nya rötter och den annorlunda grogrund de hade.

De idealistiska skolorna införlivade mycket mer av de religiösa och mytologiska traditionerna än materialisterna. I grunden representerar deras nya filosofiska kategorier och tekniker en fortsättning på de äldre tankesätten. I deras fall står Cornford på en fast grund. Men han går vilse när han stämplar alla försokratiska skolor, både de materialistiska och de idealistiska, som ovetenskapliga.

Hans främsta negativa skäl att göra det är det faktum att de tidiga grekerna inte inkluderade experiment i sina metoder. Å andra sidan kombinerade de noggranna observationer av naturliga processer med rationella analyser baserade på materialistiska grunder. Det räckte för att ge deras förfaranden och slutsatser en vetenskaplig karaktär och grund.

Experimenterande, som regelbunden praktik och avsiktlig prövning av hypoteser, är ett nödvändigt steg i vilken välutvecklade vetenskapliga metod som helst. Men det hör till en högre fas i den vetenskapliga utvecklingen och är inte absolut outhärligt i den vetenskapliga forskningen. Observatoriet föregår laboratoriet. Astronomin, en av de första och mest avancerade vetenskaperna, är inte beroende av experiment. Inte heller den politiska ekonomin inom socialvetenskapen. Cornfords försök att ogiltigförklara den tidiga grekiska materialismens äkta vetenskapliga inriktning genom frånvaron av experiment håller inte.

Cornford värderar inte den grekiska filosofins nyskapande effekter på ett korrekt sätt, döljer brottet mellan den gamla mytologin och de naturalistiska kosmologierna, och suddar bort de avgörande skillnaderna mellan de materialistiska och de idealistiska strömningarna.

Burnet begår ett motsatt, fast lindrigare misstag. Han förmår inte värdera kontinuiteten i det grekiska tänkandet, från de äldre åskådningstyperna till de nya, på ett korrekt sätt.

Efter att ha förstått deras respektive begränsningar, kan vi överskrida ensidigheten i deras ställningstaganden och värdera de försokratiska filosoferna på ett öppnare sätt.

V. Revolutionen i den egeiska civilisationen

Den revolution i det mänskliga vetandet som födde filosofin hör ihop med den period under antiken då mänsklighetens mest avancerade delar övergick från bronsåldern till järnåldern och då slaveriet utvecklades från den patriarkaliska fasen till en högre form baserad på en mer omfattande arbetsdelning och en dittills aldrig skådad handelsexpansion. Den var det slutgiltiga resultatet av en serie revolutionerande förändringar i de östra Medelhavsområdena och i Mellanöstern.

Naturen och vidden av dessa förändringar kan bäst fattas genom att jämföra några viktiga särdrag hos de två historiska faserna. Bronsålderns teknologi var strikt begränsad av metallens knapphet och dyrbarhet. Brons användes enbart till att framställa vapen och lyxartiklar. Det var ett aristokratiskt material som reserverades åt de rika och inte nådde vanliga hantverkare och jordbrukare.

När järnsmältningens processen väl bemästrats, blev järnet mer lättillgängligt, billigare och lättare att bearbeta än brons. I samband med järnets införande blev användningen av metall för första gången spridd i samhällets alla skikt. Denna demokratiska metall gav hantverkaren effektivare verktyg, skeppsbyggaren starkare material, jordbrukaren bättre redskap och industrins och jordbrukets produktivkrafter en kraftig impuls.

Det var en period av aldrig tidigare skådat teknologiskt nydanande och framsteg. Den ofantliga ökningen av antalet arbetare som kunde använda järnverktyg efter järnsmältningens och smidningens upptäckt ca 1.200 f. Kr, skapade en mängd nya verktygstyper. Under de fem seklen efter ca 600 f.Kr skulle metallverktyg som tången, saxen, hyveln, lien och spaden komplettera sten- och bronsålderns gamla verktyg.

Under bronsålderns civilisationer producerade man huvudsakligen för omedelbar lokal konsumtion. Handeln var begränsad till utbyte av lyxartiklar som inte spelade någon dominerande roll i det ekonomiska livet. I och med järnålderns uppkomst blev arbetsdelningen mycket mer sammansatt. Många olika hantverkartyper utvecklades i städerna. Handelsns snabba tillväxt skapade ett utbrett nät av marknadsrelationer som förändrade de största sjöstädernas struktur.

Jordbruket hade egentligen varit bronsålderns enda sätt att producera livsmedel och rikedom. Nu fick tillverkningen och handeln för första gången en anseende och i vissa nyckelområden en avgörande betydelse. De grekiska stadsstaternas framsteg och bedrifter var bundna till utrikeshandelns utveckling. Handels-, sjöfarts-, tillverknings- och koloniseringsföretag förde dem till de mest avlägsna trakterna och de högst civiliserade staterna. Deras mångfacetterade inhemska liv var en utlöpare av deras deltagande i en marknad som sträckte sig över hela Medelhavet, Svarta Havet och även till Mesopotamiens kungadömen.

Tre epokgörande uppfinningar, det metalliska myntsystemet, den alfabetiska skrivkonsten och vikt- och måttsystemet gjordes vid denna tidpunkt. Alla var produkten av handelns behov. Det metalliska myntsystemet uppfanns i början av 700-talet, vid gränsen mellan Grekland och den österländska världen. De tidigaste mynten underlättade Lydiens utbyte med de grekiska hamnarna. Den alfabetiska skrivkonsten utvecklades och spreds för att kunna hålla bokföring inom handeln. Fasta mått- och viktsystem utarbetades för att främja ett snabbare varuutbyte.

Sådana nyheter och ekonomiska förändringar skapade nya sociala krafter som i sin tur förorsakade en grundlig omdaning av de sociala relationerna. Mesopotamiens och Egyptens patriarkaliska slavsystem ersattes eller kompletterades med handelsslaveri. Ett ökande antal slavar producerade artiklar avsedda för expanderande marknader där de själva blev viktiga varor. Årftliga lantägande oligarker anpassade sig till den nya situationen och etablerade vidsträckt handelsförbindelser med både närbelägna och avlägsna marknader. Lantarbetarna omvandlades från beroende trälar till små jordägare. Herdar började sköta hjordar vars produkter också ingick i handeln.

Men de största förändringarna i den sociala strukturen ägde inte rum på landet utan i hamnarna. Städer uppstod där jordbruksintressena inte längre dominerade utan var underkastade handeln och tillverkningen. Det uppstod en självständig handelsaristokrati vars rikedom inte skapades genom att betjäna kungarna, adeln eller prästerskapet, utan av marknadstransaktioner, jämte alltmer oberoende hantverkare och sjöfarare.

Dessa nyrika handelsmän, redare, finansmän och fabrikanter utmanade de gamla lant- och militäristokratierna och störtade den gamla ordningens representanter en efter en. Först begränsades monarkiernas maktfullkomlighet, sedan degraderades Egyptens och Babyloniens allestädes närvarande prästerskap till underordnade institutioner. Och slutligen angrep handels-, tillverknings- och sjöintressena den agrara adeln.

Som ett resultat av denna kamp ersattes den absoluta despotismen och lantaristokratin med nya styrelseformer: konstitutionella monarkier, tyrannier, oligarkier och, i synnerhet, demokratiska republiker. Nya typer av lagstiftning uppstod också med dem. De sedvanliga lagarna som hade ärvts från det primitiva stamväsendet passade och tillfredsställde inte längre köpmännens behov och krav på bättre administration vad gällde rättsväsende, avtallämpning och inte heller deras krav på gynnsammare uppdelning av de politiska rättigheterna.

Stadslivets nya förhållanden störde djupt rotade moraliska idéer och begrepp. Fram till denna tidpunkt hade bördens och familjebandens utgjort basen för all status. Nu började medborgarna bedömas och uppskattas i lika hög grad på grundval av rikedom och inkomst. "Kläderna gör mannen".

De joniska hamnstädernas högre kretsar skyltade med en jordnära vishet värd Benjamin Franklins Fattige Richard. "Tjäna ditt uppehälle – sedan kan du tänka på att skaffa dygd" skrev en diktare i Miletos på 500-talet f. Kr. Och den joniske diktaren Pythermos hävdar i den enda vers vi har kvar av honom att "ingenting spelar någon roll utom pengarna".

Det yttersta resultatet av dessa revolutionerande förändringar blev skapandet av nya medvetenhetsformer. Magin var stamväsendets typiska syn på världen, religionen de tidigaste kungadömens och stadsstaternas. Nu föddes någonting alldeles nytt i människans verksamhet och tänkande: filosofins och vetenskapens första blomskott.

Dessa kunde inte uppstå förrän den historiska grunden för deras tillväxt väl iordningställdt och berikats av de beståndsdelar vi beskrev: järnets införande, metallmyntsystemets, den alfabetiska skrivkonstens och vikt- och måttsystemets uppfinning, uppkomsten av en ny typ av slavproduktion, krossandet av gamla institutioner från stamsamhällets tid och av den jordbruksbaserade despotismen, handelns, tillverkningens och koloniseringens utbredning, uppkomsten av nya, mäktiga och progressiva sociala krafter i Greklands stadsstater där klassmotsättningarna drevs till nya höjder och skapade nya typer av juridiska, politiska och kulturella institutioner.

Sådana var de oundgängliga historiska förhållandena som krävdes för att filosofin kunde se dagens ljus.

De joniska stadsstaterna

Dessa historiska förhållanden gav också upphov till en ny sorts stadsstat som i avgörande avseenden skilde sig från de äldre urbana centra vilka blomstrade under några årtusenden under civilisationens barndom.

Mesopotamiens och Egyptens städer låg i dalgångar. Deras jordbruksekonomi var beroende av en nära och ständig kontroll av vattenmagasinen och vattenvägarna. De upprätthölls och sköttes av mycket centraliserade regeringar som leddes av despoter, prästerliga kaster och av adeln. De konservativa teokratiska kungadömena utövade samma inflytande över befolkningens tänkande genom prästerskapets religion som över befolkningens liv och levne genom sin officiella byråkrati.

De förnämsta byggnaderna i dessa städer var representativa för deras sociala struktur. Som Farrington sade: "Pyramiderna, templet, palatsen, de gigantiska statyerna, gravarna, kunga-

bilderna underrättar oss om de främstas förmåga att organisera, om de underdånigas tekniska skicklighet och om de vidskepelser samhället vilade på.”

De nya grekiska städerna som uppstod vid Mindre Asiens kust kring 700-talet f. Kr byggde vidare på föregångarnas landvinningar. Men de hade också en del nya drag, som skiljer dem från de äldre urbana centra.

De joniska stadsstaterna utgjorde en enastående blandning av sociala element som hade tagits ur fyra källor. För det första behöll de många av de vanor, särdrag och institutioner som grekerna hade ärvt från barbariets senare faser. För det andra kombinerades dessa med rester från de minoiska och mykenska civilisationerna. Sedan smälte dessa delar ur de äldre egeiska kulturerna samman med förvärv från grannfolken i Östern. Alla dessa omformades slutligen i överensstämmelse med deras verksamhet inom sjöfarten och handeln.

De joniska grekerna var duktiga och begåvade elever till de omgivande kulturerna, och de skulle snabbt överträffa dem. De liknade Västeuropas amerikanska efterapare, kapitalismens japanska imitatörer eller Sovjetsamhällets kinesiska medtävlare. De joniska nybyggarsamhällena bestod av invandrare från otaliga regioner som hade slitits ur sitt förflutna och som därför var mindre traditionsbundna. Dessa grekiska flyttfolk etablerade vänskapliga relationer med den inhemska befolkningen som de blandade sig med.

De gynnades av ett utmärkt klimat och av goda hamnar. Stadsbefolkningen hade tillgång till produkter från det av jordbrukare och herdar bebodda inlandet. De hade kontakt med de österländska kungadömena och bytte färdiga artiklar mot deras livsmedel och råvaror. Från lydierna fick de ett mått- och viktsystem och lärde sig använda pengar. Blandningen av grekiska invandrare och infödda påverkades starkt av de österländska och helleniska kulturerna. Den blev först att skapa ett gemensamt språk, gemensamma religiösa samfund, intressen, idéer och kultur bland grekerna, och banade därför vägen för uppkomsten av en distinkt grekisk nationalitet.

Genom kolonierna och industrins utveckling, byggde jonierna upp blomstrande handels- och tillverkningscentra som var sammanlänkade med många andra folk. Deras skepp exporterade jordbruks- och industriprodukter: olja, vin, vapen, lergods, kläder, juveler, och importerade spannmål, fisk, trävaror, ylle, metaller och slavar.

Jonierna var djärva sjömän, företagsamma, skickliga förhandlare, nyfikna upptäcktsresande och äventyrare. Thales, som Aristoteles beskrev som Solon från Aten, for till Egypten ”för att göra affärer och se världen”. Skeppsbyggandet hade på den tiden samma centrala ställning inom teknologin som loktillverkningen under 1800-talets första del. I egenskap av sjöfarts- och örlogsmakt, producerade jonierna både skickliga skeppsbyggare och duktiga tekniker som byggde hamnar, broar och tunnar.

I Mesopotamien och Egypten hade kungarna, prästerna och adeln härskat över hantverkarna och landsbygdens arbetande slavmassor. De joniska städerna styrdes däremot av vakna och kultiverade köpmannaristokratier och befolkades av intelligenta hantverkare, skeppsbyggare och sjömän. Både hantverkarna, småhandlarna och fabrikanterna fick högre status i denna mera mångskiftande och avancerade ekonomi. Babylons, Egyptens och Kretas hantverkare använde koppar- och bronsverktyg, vilka var både sällsynta, dyra och ömtåliga. De lydde under potentater och präster som hade samlat livsmedelsförråden i sina händer.

De grekiska yrkesmännen var järnålderns barn. Den ymnigare, billigare och mer varaktiga metallen gjorde det möjligt för dem att äga sina egna verktyg och kontrollera både sin produktiva verksamhet och sina produktionsmedel. De var bekanta med kungar och präster. Men eftersom de arbetade hemma för egen räkning, och för växande marknader både hemma och utomlands, var de mycket mindre beroende av kungarnas palats, adelns hushåll eller präster-

nas tempel kring vilka de äldre städerna kretsade. Dessa livs- och arbetsvillkor gav stadsarbetarna, och i synnerhet sjöfolket, ett större sinne för oberoende, initiativtagande och individualism.

Dessa städer bestod också av andra klasser, bortsett från adeln, köpmännen, småhandlarna, yrkesmännen och sjöarbetarna. Det var utlänningarna som saknade medborgerliga rättigheter och slavarna som inte hade några som helst rättigheter.

Slavar handlades och användes för diverse ändamål. Men slaveriet dominerade aldrig inom de joniska städernas agrara eller industriella liv på 500-talet f. Kr som det senare skulle göra i 300-talets Aten. Många av exportvarorna tillverkades av fria medborgare. Slaveriet ströp aldrig de oberoende yrkesmännens utveckling och verksamhet och inte heller upphöjde det köpmännen långt över produktionssektorn. Köpmännen följde noga industrilivets puls och var väl insatta i dess funktionssätt.

När vi idag tänker på antikens Grekland, antar vi vanligen att Aten och Sparta var dess huvudstäder från början. Så var det inte. Dessa städer på fastlandet blev inte dominerande förrän under 400- eller 300-talet f.Kr. De var fortfarande omogna vad gäller den sociala utvecklingen under 600- och 500-talet f.Kr då de grekiska kolonierna vid Mindre Asiens kust var högt utvecklade.

Det var inte själva Greklands städer som förde upplysning till kolonierna, utan det var de asiatiska utposterna som ledde och utbildade det grekiska fastlandet och även hjälpte till att civilisera barbarerna kring dem.

Vad gäller teknologi och ekonomi, social sammansättning, politisk aktivitet, kultur och idéer, överträffade jonerna vida alla andra greker under 500-talet. De angav takten beträffande handelen inom den egeiska civilisationen. Miletos var Greklands mest progressiva centrum vid denna tidpunkt. Det var metropolen för 90 kolonier kring Svarta Havet, dess handel utsträckte sig över hela Medelhavet och dess invånare hade kontakt med alla andra civilisationscentra.

Jonierna tog ledningen vad gäller kolonisering och sjöfart, konst och hantverk, arkitektur och teknik. Den grekiska konsten och litteraturen, vetenskapen och filosofin föddes och livnärdes i dessa joniska städer. Där slipades de homeriska dikterna till fulländning. Där skrev Sappho, Anacreon och andra författare sina odödliga dikter. Jonierna skapade också de första verktygen för prosaförfattande.

Mesopotamien och Egypten styrdes av helt igenom despotiska regimer. Monarkin som institution avskaffades aldrig i dessa kejsardömen. Joniens blomstrande sjöstäder fick en annorlunda politisk utveckling och karaktär.

De var oberoende stater med var sin egen regering. De styrdes ursprungligen av ärftliga kungar vilka så småningom ersattes av aristokrater med födslorätt. Men i mitten av 600-talet började även dessa fördrivas av koalitioner mellan redare, köpmän och fabrikanter vars makt baserades inte på lantegendom utan på rörlig rikedom. Den växande handeln förstärkte inte bara deras antal, inkomst och inflytande, utan bröt också de gamla lantaristokratiernas sammanhållning eftersom en del av adeln hade trätt in i affärsvärlden eller etablerat lönsamma relationer med köpmännen.

I dessa fria, oberoende och relativt demokratiska städer kom klasskampen att föras allt öppnare och alltmer energiskt. 500-talet bevitnade uppkomsten av ett nytt politiskt fenomen: tyrannierna. Tyrannerna var oftast köpmannaprinser, ungefär som Medici-familjen i Florens, som utnyttjade klasstridernas förvirring för att ställa sig i ledningen för folkmassorna och gripa makten.

I samband med övergången från det självförsörjande jordbruket till penningekonomin, varu-
produktionens hastiga utveckling, handelns utbredning och penningackumuleringen, tog den
nya köpmannaklassen upp kampen mot kungarna och adeln vilka hade fått privilegier av börd
och rikedomar ur sina jordegendomar. Tyrannerna var inga fattiga stackare; de tillhörde van-
ligtvis någon av överklassens stridande fraktioner. Men för att komma till makten och behålla
den, tvingades de ställa upp för stadsbefolkningen och de jordlösa bönderna och kämpa för
vissa av deras krav.

”Aristoteles skrev att de flesta tyrannerna erövrade sin position genom att ta ställning för fol-
ket och mot den rika adeln, en sak som det var sannolikt att det skulle uppstå möjligheter för i
en stad som Miletos där tillverkningen spelade en viktig roll och där det följaktligen fanns
större chans att folket skulle förstå sin egen betydelse på ett helt annat sätt än vad fallet var i
rent agrara samhällen. Det måste dessutom ha skett konstanta svängningar i de rika köpmän-
nens rikedom och deras makt var därför mindre stabil än vad fallet hade varit om den hade
vilat på jordägande i en stat där det inte finns andra rikedomskällor, varken industriella eller
kommersiella. Även om vanligt folk inte nödvändigtvis segrade, utgjorde de följaktligen en
kraft i staten och kunde säkra sin förespråkares ställning vid makten, först som myndighets-
chef, sedan som tyrann” – *The History of Miletos* av Adelaide Glynn Dunham (s.126-127).

För en tid blev alltså tyrannerna folkliga hjältar och massornas förkämpar. Det är paradoxalt
men sant att demokratin och de medborgerliga friheterna steg in i västvärlden genom dessa
ärelystna diktatorer, vilka svarar för många lysande regimer. Men det grekiska folket för-
likade sig aldrig helt dessa härskares suveränitet, och i nästa klasskampsfas betraktades tyran-
nernas mördare som hjältar och demokrativäktare.

Tyrannierna var övergångsformationer i de grekiska stadsstaternas politiska utveckling. ”De
grekiska tyranniernas funktion var av övergångskaraktär” poängterade George Thomson.
”Genom att slå in en kil i aristokratins herravälde, möjliggjorde de en förstärkning av medel-
klassernas styrkor inför den demokratiska revolutionens slutliga fas som innebar själva tyran-
nins störtande. Därför fördömdes den nästan enhälligt i den grekiska traditionen. Den stämp-
lades i förväg av aristokraterna eftersom den var progressiv, och i efterhand av demokraterna
eftersom den hade blivit reaktionär” – *Aeschylus and Athens* (s.93).

Denna revolution i den intellektuella åskådningen som producerade filosofin hade alltså före-
gått av revolutionära förändringar i det grekiska livets ekonomiska grundvalar genom vilka
aggressiva och progressiva handelscentra bebodda av stridande klasser ersatte självförsör-
jande jordbrukssamhällen baserade på stamväsande, klan- och släktband. Den åtföljdes också
av revolutionära omvälvningar i den politiska regimen där köpmännen kullkastade jordaristo-
kratins makt och där tyrannerna öppnade vägen för folkets demokratiska framstöt. De dri-
vande krafterna i denna tidsålders framåtsträvande rörelser inom alla områden, från tekno-
login till filosofin, kom ur köpmannaklassen lierad med städernas hantverkare och sjömän.

Miletos, filosofins födelseplats

Idag är inte Miletos världsberömd som Babylon, Aten eller Rom. Och utom för filosofistude-
rande är inte heller dess namn lika känt som Spartas eller ens de feniciska städerna Tyrs och
Sidons. Ändå förtjänar Miletos en plats bland dessa förnämsta städer.

Miletos är filosofins födelseort. Alla historiska faktorer som kännetecknar Mindre Asiens
framsteg från 700- till 500-talet f.Kr utvecklades mest i denna hamnstad. Miletos beskrevs av
Herodotos som ”Jonians prydnad”. Under romersk tid skröt den fortfarande med att vara
”Jonians äldsta stad och metropolen för många framstående städer i Egypten och i varje
region av den befolkade världen”.

Följande beskrivning av fransmannen A. Jardé är värd att citeras utförligt: ”Byggd på en fyra kilometer lång halvö med en genomsnittlig bredd på mellan 400 och 1500 meter, erbjöd den nybyggaren alla fördelar. Den skildes från fastlandet av ett näs som var avstängt med höga vallar och stod i förbindelse med havet genom fyra stora vikar som alla gav säkert skydd. Den stora nordöstra hamnen, med sina två gigantiska lejon vid ingången, sina tre rader av bryggor och pelargångar längs sidorna, utgjorde stadens hjärta, med Delfis Apollo, sjömannens och utvandrarernas beskyddare överblickande det hela.

”Häriifrån seglade de milesiska skeppen åt alla håll, en oberäknelig handelsflotta som skyddades av en mäktig krigsflotta. Vid slaget utanför Lade satte Miletos in 80 skepp . För att livnära handeln hade hon skapat en industri. Från Lydierna hade hon lärt konsten att väva och färga tyg, och konsten att dekorera klädesplagg och mattor. Miletos ylleprodukter belönades högt i Aten och fann köpare så långt som i södra Italien; Antistenos av Sybaris mantel, med sina blommor och figurer, var ett mästerverk av utsmyckning i orientalisk stil.

”Miletos handelsmän fanns på Medelhavsområdets alla marknadsplatser. Miletos gjorde affärer med Eubeas handelsstäder och deltog i kriget mellan Chalkis och Eretria. Genom de kolonier hon hade grundat ända till Kaukasus, kontrollerade hon handeln över hela Svarta Havet eller nästan. Och även om hon saknade kolonier i västra Medelhavet, upprätthöll hon handelsförbindelser med Greklands städer. Sybaris förstörelse togs av Miletos som en nationalkatastrof.

Hennes köpmän besökte ständigt de etrustiska hamnarna, och fram till 480 f.Kr importerade Etrurien Attikas vaser uteslutande genom jonierna.

”Phocaea, Efesos och de andra förnämsta joniska städerna, som i likhet med Miletos befolkades av en mängd rastlösa handelsmän, hantverkare och sjömän, kännetecknades av samma aktivitet och rikedom. Överallt fanns samma smak för lyx, samma kärlek för tillverkningsartiklar och för rika juveler; överallt samma festivaler. De joniska kurtisanerna var eleganta och kultiverade och hela antikens värld förundrade sig över Perikles väninna Aspasia. Xenofanes visar oss sina landsmän flanerande på Agora, ’klädda i purpur, med vackert lagt hår och doftande av subtila parfymer’” – *The Evolution of the Greek People* (s, 193-194). Citatet beskriver Miletos överklass. Men bortsett från ”uppkomlingarna”, adeln, de rika köpmännen, redarna och deras eleganta kurtisaner och raffinerade damer, fanns det ett myller av yrkesmän, hamnarbetare och sjömän i dessa livliga sjöstater.

Miletos har en lång handelshistoria. Möjligen var den en gång i tiden en kretensisk handelspostering. Grekerna, med atenare i spetsen, hade anlänt där c:a 1.000 f.Kr. Aten betraktade Miletos som sin ättling. Staden nådde för första gången en framskjuten ställning vid 700-talets början, när fenicierna väl utdrivits ur grekiska vatten och jonierna övertagit deras handelsverksamhet. Miletos passade utmärkt till att bli den främsta staden i Latmosbukten, vilken utgjorde sjöfartens naturligaste centrum i östra egeiska havet. Dess hamnar hade byggts på en udde som stack ut i Meanderflodens mynning, och dög perfekt för sjöfarten.

Miletos låg i en utmärkt position vad gäller de norra och västra handelsrutterna. Till skillnad från andra kuststäder var inte Miletos beroende av karavaner utan av sjöfarten för sin framgång. Den blev östra egeiska havets huvudsakliga distributionscentrum och dess handelsmittpunkt.

Miletos var den första grekiska staden att använda mynt och blev Joniens rikaste och mest kultiverade stad. Apollos tempel vid Didyma var inte enbart en helgedom för tillbedjan för hela regionen, utan också dess bank. Tempelmyndigheterna tillverkade mynt, övervakade insatta pengar och kontrollerade koloniseringsexpeditionerna.

Milesierna behärskade egeiska havet och dess handel. I anslutning till den framväxande exporten, deras rikedomars viktigaste källa, hade staden en omfattande tillverkningsindustri. Dess yllenäring var lika berömd under 500-talet f.Kr som florentinernas och flamländarnas under medeltiden. Dess textilverkstäder tillverkade kvalitetsvaror för aristokraterna, och fina konstnärligt utsmyckade tyg. Från Angoraull och lin som producerats på landsbygden vävde hantverkarna gobelänger, mattor och mantlar. Stampning och färgning var blomstrande hantverk. Milesiska ylleprodukter exporterades så långt som till Italien.

Dess lergods, en keramik gjord av rödaktig lera med ljusgul beläggning, såldes överallt, från Svarta Havet till Italien. Keramiktillverkningen gick hand i hand med olivoljeindustrin, ytterligare en bransch i exporthandeln. Från närbelägna gruvor tryggade Miletos en omfattande tillförsel av järn för både hemmabruk och export, och även silver och guld för monetära ändamål.

Dess tillverkningsverksamhet var intimt kopplad till handeln med jordbruksprodukter. Milesierna odlade spannmål, oliver, fikon, lin, bihonung och vax. De extraherade färgämnen, sålde färsk och salt fisk, vin och olivolja. De bedrev boskapsuppfödning som gav Angoraull och skinn. De hade därtill en växande träindustri som försåg skeppsbyggandet med timmer, och exporten med möbler.

Slavar var en annan viktig vara. Handlarna fick slavar från Svarta Havsområden och Mindre Asien, och distribuerade dem vidare i hela Grekland.

Tack vare en privilegierad ställning och en blomstrande jordbruks- och industriproduktion, blev dess sjöexpansion oöverträffad i Greklands historia. Miletos var först att kolonisera Svarta Havets regioner och föra civilisationens varor, vanor och idéer till de barbariska invånarna längs dess kuster. Från dessa trakter importerade milesierna fisk, salt, ylle, hudar, spannmål, timmer, järn, silver, guld, vegetabiliska färgämnen och slavar.

I Berezan, en fiskarö i Svarta Havet som försågs med livsmedel av milesierna, kunde nästan alla läsa och skriva, och bland köpmännen var det brukligt att beställa verk av atenska konstnärer. Även om Miletos inte grundade några kolonier i västra Medelhavet, hade den, som Jardé påpekade, omfattande handelsförbindelser där.

Metropolen var inte den enda jäktade hamnstaden. Dess utbredningar i Egypten och Svarta Havet fylldes också de av mångspråkiga befolkningar verksamma inom handeln.

När Sait-dynastin för första gången öppnade Egypten för grekiska köpmän och utvandrare på 600-talet, seglade milesierna in i Nilens mynning med 30 skepp och byggde den så kallade milesiska muren vid Naukratis, den enda platsen där grekerna tilläts etablera sig. Även om de senare fick basarer i Memfis och Abydos, blev Naukratis den främsta utbytesplatsen för varor och idéer mellan egyptierna och grekerna. Efter 569 reserverades speciella tempel och kajer åt milesierna. De åtnjöt obestridd överlägsenhet i detta område. Naukratis blev Egyptens främsta marknadsplats och en av de mest blomstrande i den grekiska världen. Där utbyttes afrikanska och arabiska produkter mot grekiska varor. Egyptiernas respekt för Miletos kan observeras i den egyptiska kungen Nekos gest när han, efter segern över Judas Josiah, skickade sin krigsutrustning till Didyma som present till Apollo.

Denna ekonomiska utveckling gav Miletos och koloniernas köpmannaklass oerhörda rikedomar. Lydiens kung Krösus, till exempel, anlätade dess miljonärer för lån. Dessa skarp-sinniga, äventyrliga och upplysta män utförde inte bara ekonomiska handlingar utan innehade också regerings- och prästerliga poster.

De milesiska köpmännen fick stora inkomster från boskapsuppfödningen. Det ledde till att barriären mellan de enkla och de förnämsta söndersmulades och till att adeln och affärsmännen sammanslogs i en penningaristokrati.

Aktiva och kloka jordägare deltog i industrins och i handelns verksamhet, samtidigt som handelsmännen själva blev lantägare eller etablerade affärsförbindelser med dem.

Köpmännen och redarna hade lika ambivalenta relationer med skeppsbyggarkåren, hamnarbetarna och sjömännen, vilka utgjorde en social kraft av betydliga mått. Miletos är en av de första kända platser där sjöfolket utmärkte sig som energisk revolutionär kraft.

Miletos folkmassor var en rörlig, till och med livlig kraft bestående av varierande element. De var hantverkare, yrkesmän och sjöfolk. Många var utlänningar som hade lockats dit av möjligheterna inom handeln, andra var hemlösa och hade bara hamnat där. De var ruinerade bönder som utdrivits från sin jord av penningekonomin, och slavar av olika nationaliteter. Staden upplevde, i likhet med Aten senare, intensiva och långa klasstrider som ofta ledde till regimskiftet. Miletos blev också inblandad i handelskrig med medtävlare som bredde ut sig som Samos, Korint eller Cholkis.

På 700-talet hade den ursprungliga ärftliga monarkin störtats av jordägararistokratin. Denna blev i sin tur utmanad och ersatt av de rika köpmännens herravälde vid 600-talets mitt. Sedan blev Miletos tyrannins klassiska säte. Tyrannen Thrasybulos hade tagit makten 604 f.Kr, men tyrannernas regimer blev kortlivade, trots att de ofta var lysande. De två sista tyrannerna avstattes ca 580 f.Kr. Efter deras bortdrivande gick Miletos igenom två generationers våldsamma inbördeskrig då makten växlade mellan de rika å ena sidan och "kroppsarbetarna" å andra. Först segrade de fattiga, sedan återvann de rika makten. Resultatet blev en kompromiss och upprättandet av en moderat oligarki bestående av förmögna köpmän och framgångsrika jordägare, fast med begränsade befogenheter. Domarna, exempelvis, innehöll ämbetet under endast två månader innan de byttes.

Detta innebar dock inte slutet på regeringsbytena. Den konstitutionella regimen störtades av en ny tyranni som i sin tur ersattes av en demokratisk regering, vilken kom att styra tills staden intogs av perserna efter Lydiens erövring 546 f.Kr. År 494 förstörde perserna staden efter att ha krossat ett joniskt uppror lett av milesierna. Miletos återfick aldrig sin forna betydelse.

Under hela sin existens som egeiska havets främsta stad, styrdes Miletos av de välbärgade, vilka ibland bekämpades och även bortjagades ur maktens boning av plebejerna. Men folkets demokrati kunde aldrig hävda sin makt i längden, och köpmännen återfick alltid sin dominerande ställning.

En av orsakerna till denna politiska ostabilitet är det faktum att sjöfolket, demokratins mest militanta del, regelbundet fick segla i väg på långa resor, medan handelsmännen däremot stannade hemma. Sjömännen har av samma skäl ofta utgjort ett mer lättändligt men mindre stabilt stöd för radikala rörelser än stadshantverkarna.

Milesierna svarar för största delen av den yngre järnålderns kulturella nyskapande. Förmågan att läsa och skriva som demokratiserade vetandet på samma sätt som järnet demokratiserade metallanvändningen, var utbredd bland medborgarna. Bokföringen blev vanlig och gynnade vanor att vara noggranna och stimulerade utvecklingen av det generella tänkandet. Och tack vare dessa skärpta och kultiverade medborgare blev Miletos den intellektuella liksom handels- och tillverkningshuvudstaden för dåtidens civiliserade värld.

VI. De första filosoferna

De första filosoferna, Miletos så kallade "naturalister", uppstod ur den stora, fritänkande köpmannaklassen eller ur jordägarklasser som påverkades av deras vanor. Köpmannaklassen har sedan antikens dagar producerat många utmärkta tänkare på alla möjliga områden.

Idag är vi vana att föreställa oss filosoferna som utanför all praktisk verksamhet. Men de tidigaste grekiska tänkarna liknade inte alls professorer i akademiska kloster. De var aktiva och framstående medborgare och var engagerade i affärsverksamheten och i det politiska livet, reste till främmande länder och främjade den tekniska kunskapen och det generaliserade tänkande.

Den milesiska skolans grundare var Thales (ca 624-548-45 f.Kr) som toppade listan över "Greklands sju vise män". Enligt Aristoteles var han en klipsk affärsman som en gång vann mycket pengar genom att använda sina kunskaper om stjärnorna och förutse en stor olivskörd. Han köpte Chios och Miletos alla olivpressar för att sedan sälja dem till högre priser vid tidpunkten för skörden. Denna anekdot är typisk eftersom den omedvetet visar på sambandet mellan joniernas vetenskapliga och ekonomiska verksamhet. Thales uppmanade också de joniska städerna att förenas i ett federalt råd mot perserna, och vissa av hans efterföljare deltog i dåtidens demokratiska strider.

Köpmannaklassen hade ägnat stor uppmärksamhet åt både matematik, astronomi, meteorologi och geografi på grund av deras värde inom sjöfarten. Förmögenheter kunde skapas eller förloras och människoliv riskerades under svåra sjöresor. Det var nödvändigt att studera väderförhållandena, att observera stjärnorna och strömmarna, att känna till skeppets position till sjöss och hamnarnas säregenheter. De milesiska tänkarna försökte hjälpa sjöfararna genom att studera klimatet och väderleken. Deras vetenskapliga undersökningar stimulerades och vägledades av handelssjöfartens krav.

Thales var den förste grekiska astronomen och den förste grekiska matematikern. Han var också berömd för att ha upptäckt magnetitens magnetiska egenskaper. Den kraft som han såg verka betraktas idag som materiens inre sammansättning. Han sägs ha lärt förbättringar i sjöfartskonsten av fenicierna. Anaximander antas ha ritat den första kartan över den kända världen och importerat soluret från Egypten. Han hävdade att jorden var rund och var först med att förklara att månskenet var reflekterat solljus. Hekateos, som tillhörde en gammal milesisk familj, blev "geografins fader" tack vare sina resor och all den information han samlade från sjömän och köpmän i sin egen stad.

Dessa bedrifter vittnar om milesiernas vilja att assimilera och utveckla allt de lärde av andra folk. De visar också hur intimt kopplade det vetenskapliga och det filosofiska arbetet var med den kommersiella och den industriella näringen.

Milesiernas praktiska verksamhet ansvarade inte bara för vilken typ av vetenskapliga upptäckter de gjorde, utan också för de speciella dragen i deras tänkande. Karl Kautsky förklarade hur handeln skapade tankesätt som skilde sig helt från de som grundade sig på hantverket och jordbruket. Hantverkarens och bondens tankeprocesser är mycket konkreta men också ytterst inskränkta.

"Handelsmannens aktiviteter, å andra sidan har en helt annan effekt på honom. Han behöver inte begränsa sig till att kunna en enda produktionsbransch i en speciell stad. Ju bredare hans vyer är, ju fler branscher han undersöker, ju fler regioner med speciella behov och produktionsförhållanden han tar hänsyn till, desto snabbare finner han vilka varor som är mest lönsamma att göra affärer med vid en given tidpunkt, desto snabbare kan han hitta de marknader där han kan köpa billigast och de marknader där han kan sälja dyrast. Trots alla de olika produkter och marknader han är inblandad i så är hans grundläggande intresse enbart prisskillna-

derna, det vill säga förhållandet mellan varierande mängder av mänskligt arbete, vilka är abstrakta, numerära förhållanden. Ju mer handeln utvecklas, ju mer säljandet och köpandet skiljs från varandra i tid och rymd, ju större skillnaderna mellan de monetära systemen blir, ju mer kredit- och räntesystemen utvecklas, desto mer komplicerade och mångsidiga blir dessa numerära relationer. Handeln måste alltså utveckla det matematiska tänkandet och då även det abstrakta tänkandet.”

”Eftersom handeln utvidgar horisonten bortom den lokala yrkestrångsyntheten och ger köpmannen kunskap om nya varierande klimat och regioner, nya kulturtyper och produktionsätt, stimulerar den honom att dra jämförelser, gör det möjligt för honom att se vad som är allmän-giltigt bland alla egenheter, vad som är regelbundet bland alla tillfälligheter, vad som alltid upprepas under givna förhållanden. På det viset, precis som genom matematiskt tänkande, utvecklas abstraktionskraften medan hantverket, däremot, utvecklar sinnet för det konkreta men också mera för de ytliga aspekterna, än för det väsentliga. Det är inte 'produktiva' aktiviteter som jordbruket eller hantverket, utan den 'oproductiva' handeln som formar den intellektuella förmågan som utgör grunden för den vetenskapliga forskningen” – *Foundations of Christianity* (s. 166-167)

Kautsky tillägger att det bortsett från handeln också krävs fritid för att kunna bedriva forskning och vetenskapligt tänkande. ”Handeln utvecklar de nödvändiga mentala dragen men inte deras tillämpning inom vetenskapen” och observerar att ”vetenskapligt tänkande kunde endast uppkomma inom en klass som påverkades av alla dessa drag, erfarenheter och kunskaper som handeln förde med sig, men samtidigt inte behövde tjäna sitt uppehälle, och på så sätt hade tid för och möjlighet till och glädje av förutsättningslös forskning och problemlösning utan att behöva tänka på omedelbara praktiska och personliga resultat”.

Detta tillhandahöll den rika jordägarklassen som vistades i handelsstäderna och mitt i deras kultur.

Spridningen av läs- och skrivkunnigheten genom alfabetet gav också en lika viktig impuls åt det abstrakta tänkandet som varuhandeln och prisräkningen och uträkningen av räkenskaper. Den alfabetiska skriften var inte bara lättare att popularisera, den var också en mer generaliserad form av idéuttryck. Det skrivna ordet uppvisar en högre abstraktionsnivå än de tidigare skriftformerna, det vill säga bildskriften och idéskriften, som professionella skrivkunniga hade lagt monopol på. Alfabetets bokstäver är, precis som de algebraiska bokstäverna, meningslösa i sig; de finns för att beteckna de minsta fonetiska element som orden kan uppdelas i. Genom att objektivisera språket i skriftform, blev grekerna bekanta med de strukturella elementen i sitt språk och började analysera termernas mening och talfunktionerna. De blev retoriker, grammatiker och logiker.

På grund av dessa kulturella och materiella aspekter kom behovet av att filosofera att upplevas först bland samhällen som bestod av en nyfiken och förvärvslysten köpmannaklass, av upplysta element bland lantaristokratin och av fria, aktiva och oberoende yrkesmän och sjömän, klasser som inte endast stred med varandra om makten, utan också påverkade varandra.

Någonting liknande hände 2.400 år senare, på en högre historisk grundval under den kommersiella kapitalismen, bland de nordamerikanska köpmän och plantageägare som födde den första amerikanska revolutionens ledare och ideologer. Det är nog ingen överdrift att betrakta Thales som en sorts jonisk Benjamin Franklin, denna mångsidige amerikan som var både tryckare, affärsman, statsman och diplomat, författare, ekonom, uppfinnare, moralist och vetenskapsman. Och Anaximander påminner om Thomas Jefferson, som inte bara skötte sin plantage och byggde upp en ny nation, utan också var intresserad av jordbruksförbättrings-metoder, arkitektur, utbildning, av en reformering av religionen och mycket annat.

De positiva förhållandena som födde de första filosoferna, vetenskapsmännen och materialisterna fanns i den ekonomiska verksamheten vilken fick jonierna att bli uppmärksamma på teknologins problem och på vetenskaper som astronomi, geometri, meteorologi och biologi. Klasskampen stimulerade dem och formade deras starka sinne för individualitet och medborgerliga friheter. Men det fanns även andra saker som möjliggjorde åsiktsfrihetens blomstring.

Det fanns ingen absolut monarki som kunde påtvinga folket ett stelt regeringssystem och prästerskapet hade inte heller möjlighet att binda människornas själ med hjälp av vidskepelser och förhindra en undersökning av de sociala och naturliga processerna. Didymas tempelorakel som administrerades av Apollokultens ärftliga präster överskuggade aldrig staden, behärskade den inte och begränsade aldrig medborgarnas tanke- och aktionsfrihet. Tvärtom, i egenskap av myntverk och bank tjänade templet samhällets kommersiella intressen och främjade dess koloniseringsexpeditioner. Dess inflytande i Medelhavsområdet och Persien var en viktig orsak till Miletos storhet.

Under 500-talet föreslog diktatorn Histaeus att Apollos skatt vid Didymas tempel skulle användas för att utrusta en flotta och bekämpa perserna. Även om detta vanhelgande förslag förkastades av myndigheterna och prästerskapet, visade det att milesierna var fria från religiösa tabun. De milesiska naturalisterna kunde gå framåt i sina undersökningar utan att frukta prästerliga ingripanden. De allmänna slutsatserna av deras undersökningar var frukten av en helt ny tankemetod och av en ny världsåskådning, vilka markerar början på den vetenskapliga insikten i tingens natur.

Religion och filosofi

”Början på all kritik är religionens kritik” observerade Marx. Detta var också fallet i det grekiska tänkandets pionjärfasen. Den milesiska kritiken, eller rättare sagt åsidosättandet av religiösa uppfattningar och idéer la grunden för filosofin och materialismen.

Som vi förklarade, hade många tusentals år av magiska, animistiska och religiösa föreställningar dominerat och format människans tänkande. Den religiösa synen hänger på att man godtar att det existerar övernaturliga varelser och krafter som agerar.

Istället för att ge en generaliserad definition av religionen kan vi analysera ett typiskt exempel på grekisk religion och se hur det gudomliga styrde deras mentala värld. Homeros *Iliaden* hade en ställning i den grekiska utbildningen och fantasin jämförlig med Bibeln i västvärlden. I berättelsens inledande scen berättar Homeros hur grekerna, förlagda utanför Troja sedan tio år, drabbades av en epidemi. Många dog och hundar och rovdjur åt upp deras kroppar.

Idag skulle epidemiologer söka efter naturliga orsaker och sociala omständigheter bakom en sådan epidemi. Men de homeriska grekerna trodde att den var ett straff för någon okänd förolämpning mot någon gud. De frågade sig inte vilka bakteriologiska orsaker eller levnadsförhållanden orsakade sjukdomen, utan undrade vilken gud hade sårats av dem och hur.

Istället för att hämta forskare och läkare, skickade de efter en siare, den grekiska motsvarigheten till medicinmannen eller shamanen. Denna sade att den ursinnige guden var Apollo som hade hämnats genom att skjuta osynliga pilar med sin silverbåge. Men hur hade grekerna skymfat denna mäktige gud?

Agamemnon, den grekiske befälhavaren, hade fångat dottern till en av väktarna av Apollos relikskrin. Apollo hade sedan besvarat hans prästers böner och hämnats genom att drabba lägret med epidemin. De grekiska generalerna följde denna diagnos och tvingade Agamemnon att överge sin älskarinna. Även om denna eftergift orsakade oenighet bland de stridande grekerna, tillfredsställde den prästerna och lugnade Apollo som hävde epidemin.

Detta är ett exempel på primitiv grekisk religion. Det är också ren magi, av den sort som idag praktiseras av Västafrikas eller Amazonas stammar. I själva verket hade dess beståndsdelar rötter i de hellenistiska stammarnas stenåldersperiod.

De milesiska naturalisterna gav dödsstöten åt denna magiska metod och mytologiska åskådning genom att utplåna själva dess grund. De gick tillbaka till tingens ursprung och frågade sig: vad skapade världen och hur uppstod den? I den homeriska mytologin var gudarna Oceanos och Tetys skapare av allting, även de andra gudarna.

Babyloniernas och egyptiernas likartade myter om världens ursprung var rotade i deras specifika historiska erfarenheter. I båda länder hade marken ur vilken de hämtade sin föda erövrats genom hård kamp, genom att dika ut träskan längs floderna. Därför påstod de att allting hade börjat när en gudomlig varelse hade befallt: "Låt den torra marken komma fram".

Babyloniernas skapande gud hette Marduk. "All mark var hav... Marduk band en matta på vattnet, gjorde dy och samlade den vid sidan av mattan". Mänsklighetens födelse tillskrevs en likadan gudomlig skapare. Enligt israeliternas myter skapade den mera bekanta Jehova människan som tegelmakaren gör tegel: han tog en handfull damm och blåste liv i det.

Men vad gjorde de första grekiska materialisterna som var så vågat, så progressivt och så revolutionerande? Jo, de gav en förklaring av världens och människans uppkomst som uteslöt Oceanos, Marduk eller andra gudomliga figurer, magiska krafter eller andliga agenter.

Homeros tillskrev *guden Oceanos* ursprunget till allting. Thales, materialismens grundare, hävdade att vattnet var ursprunget till alla ting. Dessa förklaringsmetoder har visst någonting gemensamt, eftersom båda sammankopplar tingens ursprung med denna vätska. Men de skiljs egentligen åt av en hel värld.

I sin teori klarar sig filosofen utan någon magisk eller mytisk agentur. Hans grundläggande substans är en synbar del av världen, ett rent naturligt element. *Mellan guden Oceanos som förste skapare och det fysiska ämnet vatten som förklaringsgrund, ligger en avgörande skiftning från animism till materialism, från religion till filosofi.*

Samma kontrast gäller jämfört med de babyloniska och egyptiska legenderna om tingens ursprung. Thales instämde med dessa att allting var ursprungligen vatten. Men han hävdade, i motsättning till dem, att jorden och allt annat formades ur vatten genom rent naturliga processer, precis som igenslamningen av flodernas mynning.

Anaximander, näste materialist bland milesierna, betraktade mänsklighetens uppkomst på samma naturenliga sätt. Han sade att alla levande varelser hade uppstått ur fuktiga element; fisken hade föregått landdjuren, och människan hade liknat en fisk i det förflytna. Alltefter som vattnet drog sig tillbaka och det torra landet kom fram, tvingades vissa fiskar anpassa sig till ett liv på marken och blev människor. Han baserade sitt resonemang på det observerade faktum att människan är det enda djuret som kräver en lång amningsperiod och inte kunde ha överlevt utan att livnäras av en annan. Det var en genialisk spekulering jämförbar med de senare grekiska materialisternas atomteori, eftersom Anaximanders gissning låg nära det verkliga organiska evolutionsförloppet.

Vad dessa ursprungliga materialister gjorde, var att presentera en visserligen grov och ofullständig men framför allt sammanhängande redogörelse över både världens och människans skapelse utan att blanda in gudar eller några magiska krafter. Det kanske inte verkar så märkvärdigt idag när det har blivit så accepterat, men för 2.500 år sedan var det epokgörande. Följande analogi kan kanske hjälpa att belysa dess revolutionära innebörd.

De religiösa kosmologierna slog fast att både gudarna och naturen krävdes för att skapa världen. Men gudarna var de viktigaste och mäktigaste eftersom de låg till grund för och styrde

världen. Idag hävdar kapitalismens anhängare att samhället fordrar en härskande borgarklass i toppen och en arbetarklass i botten. En person håller på att bli socialist när hon börjar förstå att den parasitära kapitalistklassen är överflödigt för samhällets fortsatta framsteg. Precis som den socialistiska rörelsen baseras på att exploatörerna stängs ute från det ekonomiska och politiska livet och för fram de verkliga producenterna som styrande kraft, uteslöt jonierna övernaturliga krafter ur sina teorier om naturen och mänskligheten, och ersatte dem med äkta fysiska krafter.

Den milesiska bedriftens otroliga kvalitet kan mätas genom att notera att både judaism i Palestina, Zoroasters religion i Persien, buddismen i Indien och taoismen och konfucianismen i Kina alla uppkom under samma period. Dessa folk producerade nya religioner samtidigt som jonierna bröt med hela den religiösa åskådningen. Det faktum att perserna och judarna reformerade polyteismen genom att bygga en världssyn kring en enda gudomlighet var förvisso ett framsteg, men de hölls ändå fångna i religiös vidskepelse.

Milesierna utförde den ojämförligt större prestationen att utveckla en förklaringsmetod som inte inbegrep någon gud alls. Genom att förkasta alla övernaturliga varelser och krafter och enbart lita på naturliga krafter och fysiska processer i sin teoretisering, åstadkom de milesiska materialisterna den mest djupgående revolutionen i det mänskliga tänkandet och startade en helt ny metod för universums förståelse och för att tackla dess problem.

VII. Det milesiska bidraget till materialismen

Den information vi har om de flesta grekiska tänkarna, och i synnerhet de tidigaste, är mycket knapp. Fakta om deras liv, verk och idéer blandas med legender. De kvarvarande texterna är fragmentariska, förvrängda, motsägelsefulla och tillåter olika tolkningar.

Hur som helst, antikens enhälliga vittnesbörd är att milesierna grundade filosofins första skola och att de ställde den på en materialistisk grund. Dessa två fakta är organiskt sammanbundna. Det är viktigt att förstå varför filosofins födelse samtidigt blev den materialistiska världsåskådningens början. De första filosofernas inställning avgjordes av karaktären på deras opposition. Den första formen av filosofiskt tänkande måste med nödvändighet bli materialistisk till sitt innehåll eftersom den underförstått riktades mot dominerande religiösa idéer och magiska metoder, utgjorde en kritisk opposition mot dem och blev det enda fasta alternativet till dem.

Milesiernas odödliga bedrift består i att ha introducerat en metod för att förklara världens uppkomst och utveckling. Istället för att tillgripa gudarna som skapare och upphovsmän, sökte de bara tingens orsaker i hur händelserna hängde ihop i naturen och hur naturliga element ömsesidigt påverkade varandra.

Medan den religiöse satte ihop berättelser om vad som antas ha hänt, försökte den milesiske tänkaren urskilja de avgörande faktorer som låg bakom tingens uppkomst ur naturens virrvarr. Detta sätt att söka efter en förklaring i naturens upprepande och i dess rörelselagar istället för i gudomliga krafterns gärningar var principiellt vetenskapligt och metodologiskt rationellt.

Bortsett från denna undersökningsmetod, gav milesierna andra viktiga bidrag till materialismen.

Ett gäller själva materiebegreppet. Milesierna nådde inte fram till någon generell idé om materien – det blev en senare ideologisk utveckling – men de startade den rad teorier som kulminerade i definitionen av materiens kategori.

Milesierna tvingades från allra första början fundera över materieproblematiken och dess karaktär, vilket var både drivkraften bakom och inriktningen för deras tänkande. Om gudarna

förkastas som händelseskäpare, vad är då tingens ursprungliga källa? Aristoteles, som vi har mycket att tacka för i fråga om information om deras idéer, beskrev milesiernas materialistiska slutsatser med följande ord: ”De flesta av de första filosoferna tänkte att tingens grund-sats var i form av enbart materia; ur vilken alla ting kommer, från vilken de först tillblir och till vilken de slutligen försvinner... Detta, säger de, är tingens element och princip”.

De milesiska tänkarna var Thales, Anaximander, Anaximenes och Hekateos. Trots att deras sätt att resonera var detsamma, gav de något olika svar på frågan om vad materiers specifika form var, vad ”tingens element och princip” var. Thales urskilde vattnet som grundläggande substans från vilken allting annat härstammade och till vilken allting återvände.

Det finns många gissningar om varför Thales valde vattnet som naturens grundläggande substans, som alla fenomenens grundläggande verklighet. Aristoteles sade att Thales insåg vattnets viktiga roll i att ge näring åt livet så att de varma elementen kunde utvecklas ur det, eftersom allt levande är varmt. Vattnet är också oundgängligt för växterna. Aristoteles antyder dessutom att Thales kan ha fört vidare den betydelse som de grekiska och egyptiska mytologierna tillskrev vattnet.

Senare lärda påstod att Thales valde det våta elementet på grund av sina studier om klimatiska förhållanden. Vattnet tar inte bara sådana varierande former som is, vätska och ånga. För grekerna var dimman, vinden, andedräkten och livet hopblandade och fastställda. Om det var meteorologin, botaniken eller biologin, avdunstningsfenomenet, växternas groning eller livets ursprung som mest inspirerade Thales eller inte, så är inte orsakerna till hans slutsats lika viktiga som det faktum att han valde ett rent naturligt, fysiskt iakttagbart element och använde dess egenskaper och makt som det enda sättet att förklara verkligheten.

Hans efterföljare, Anaximander, tog ytterligare ett steg i utvecklandet av materieuppfattningen. Han invände mot Thales åsikt att allting i grunden var en form av vatten. Han hävdade att den grundläggande substansen inte kunde vara ett specifikt element som vattnet, luften eller elden. Aristoteles beskrev hans resonemang så här: ”De står i motsättning till varandra – luften är kall, vattnet vått, och elden het. Och om ett av dem är oändligt, hade resten slutat existera idag”. Det vill säga att ett av elementen skulle ha slukat alla andra.

Anaximander lärde att det måste finnas något mer ursprungligt än alla dessa element som dessa stridande motsatser är kopplade till, skilda ifrån och som de återvänder till. Han kallade detta underlag det obegränsade eller oändliga. Detta obegränsade var materiellt och därför kännbart men dock ouppnåeligt. Det var tydligen menat att beteckna den ursprungliga materiellumpen som allting härstammar ifrån. Anaximander hade satt fingret på materiens generella kategori och speciellt på dess outtröttliga kreativitet, vilken manifesterar sig i otaliga former men inte kan fastställas av eller definieras med någon av dess bestämmningar.

Alla milesier var kosmologer som sökte förklara hur universum uppstod och hur jorden och himlakropparna var relaterade till varandra. Thales trodde att jorden flöt i vatten. Anaximander gav en mer genomtänkt redogörelse över universums tillblivelse och grundstomme.

Han tog de fyra elementen, jorden, vattnet, luften och elden, som grekerna trodde naturen var sammansatt av, för att skissera universums evolution. De fyra elementen låg en gång på varandra. Det tyngsta, jorden, utgjorde centret. Vattnet täckte det, luften låg över vattnet, och elden, det lättaste elementet, omfamnade dem alla. Elden värmdes upp vattnet som avdunstade. Det torra landet kom fram och luftvolymen ökade. När trycket blev för hårt sprack eldhöljet och tog formen av eldhjul vilka var omgivna av luftrör som kretsade kring jorden och haven.

Genom detta schema över naturens evolution försökte han förklara en mängd astronomiska och meteorologiska fenomen, från månförmörkelser till åskans och blixstens orsaker.

Anaximanders uppfattning om materiens gränslösa utsträckning möjliggjorde framsteg inom kosmologin. Han hävdade till exempel att det fanns flera världar. Ett obegränsat antal universum hade uppstått och deras skapelse- och upplösningsprocesser slutade aldrig. Denna doktrin om världarnas mångfald, vilken är helt sann, har en intressant historia. Den övertogs av atomisterna, lämnades åt sidan av de klassiska grekiska idealisterna och de kristna teologerna för att återigen dyka upp i samband med Kopernikus revolution inom astronomin och Brunos spekulationer, vilka kom att stimulera materialismens återupplivande vid den borgerliga erans början.

Anaximenes, den tredje förgrundsfiguren i den milesiska skolan, gjorde ytterligare ett framsteg genom att visa på olika allmänna utvecklingssätt. Varken Thales eller Anaximander hade framlagt några precisa idéer om karaktären på de fysiska processer som frambringade världen. Anaximenes försökte avhjälpa denna brist. Han fastslog att luften, dimman, var den första principen, eller ursprungliga substansen. Luften befinner sig alltid i rörelse, sade han, och om det inte var så, skulle den inte förändras lika mycket som den gör (både ”dimma” och ”luft” kallas för ”*aêr*” på grekiska).

Anaximenes ansåg att alla förändringar i kosmos berodde på luftdensitetens variationer. Tingens olika former var ett resultat av hur lös eller tät deras materiella sammansättning var, vilken skapades av hur förtunnad eller hoptryckt den grundläggande substansen luft var. Luftens omvandlades till eld, vind, jord och stenar genom att packas ihop eller upplösas och flyga isär.

Han presenterade följande exempel som bevis på dessa allmänna processer. När vi blåser ut luft, blir den kallare om vi sluter läpparna, trycker ihop luften och gör den mer kompakt. Om vi öppnar munnen och blåser på handen, expanderar luften och blir varmare. Processer som luftens hoptryckning och utvidgning skulle förklara alla fenomen.

Hans anmärkningsvärda uppfattning om vad som orsakar förändringar och mångsidighet i naturen är en tillämpning av dialektikens lag som säger att kvantitativa förändringar framkallar kvalitativa skillnader. För Anaximenes orsakade luftdensitetens variationer olika sorters materia. Genom sin påverkan på den ursprungliga substansen räckte alltså en enda speciell fysisk process för att förklara tingens stora mångfald och till och med deras motsatta egenskaper.

Dessa tre tänkare påbörjade ett bestämt, tålmodigt och fruktbart arbete som syftade till att spåra allting tillbaka till grundorsakerna i naturen och ge sig i kast med analysen av materiens inre substans. Detta sökande pågår fortfarande. Men det var milesierna som först påbörjade det och som med hjälp av de kunskapsverktyg de förfogade över gick framåt i rätt riktning.

Herakleitos

Milesierna studerade förändringarna av tingen och försökte finna naturliga orsaker bakom deras utvecklingsförlopp. De betraktade universum som bestående av fyra huvudsakliga element: jord, luft, eld och vatten. Resten, himlakropparna, världen, växterna, djuren och människan härstammade på ett eller annat sätt ur växelverkan mellan dessa element.

Men de gav ingen förklaring till varför tingen förändrades, varför de inte förblev som de var. Vad var drivfjädern bakom dessa ständiga förändringar? De första svaren på detta problem finns i skrifter författade av aristokraten Herakleitos som levde i en annan jonisk stad, Efesos.

Herakleitos är en av det mänskliga tänkandets jättar. Hegel, en stor tänkare som grundligt kunde filosofins historia, betecknade Herakleitos som upphovsman till dialektikens lagar, och det finns ingen anledning att beröva honom denna förtjänst. De gamla grekiska filosoferna, sade Engels, var alla naturligt dialektiska i sitt tänkande.

De var vana att betrakta fenomen som i ständig förändring och i oavbruten utveckling, de observerade deras förvandling, motsättningar och övergång till någonting annorlunda.

Herakleitos var en av de bästa representanterna för dessa framstående drag hos det grekiska tänkandet. Han var de generella förändringsprocessernas första teoretiska undersökare. Han pekade på elden som tingens ursprungliga substans ur vilken alla andra uppstod. Hans ställningstagande vilade, precis som de tidigare joniernas, på materialistiska grunder. Följande betecknande text av Herakleitos bevarades av Clement från Alexandria: ”Denna världsordning, densamma för allt, är inte skapad av någon gud eller människa, den har alltid funnits och är och kommer att vara eld, alltid levande, regelbundet tänd och regelbundet slocknande”. Lenin beskrev detta som ”en utmärkt framställning av den dialektiska materialismens beståndsdelar”.

Herakleitos formulerade två påståenden som senare inkorporerades i det dialektiska tänkandets struktur.

Den ena var hans doktrin att ”allting flyter”. Han gav målande exempel på förändringens allmängiltighet. Solen är inte bara ny varje dag, utan alltid ständigt ny. Vi kan inte stiga ned två gånger i samma å eftersom vattnet rinner och förändras oavbrutet. Alla föremål både finns och inte finns; de är aldrig desamma, utan förvandlas alltid till något annat. Genom detta resonemang upplöste Herakleitos alla fixerade existensstillstånd i en process av oavbrutet tillblivande. Varje ting tillblir, stannar ett tag och försvinner sedan.

Herakleitos gjorde mer än bara påstå att allting alltid är i rörelse. Han ville förklara varför inte ens de mest stabila och fasta substanser kunde förbli opåverkade eller i vila. Allting består av motsatser vilka hela tiden befinner sig i ett spänningstillstånd. Varje given materief orm är resultatet av de inre motstridiga krafternas jämvikt.

Denna jämvikt störs dock ständigt av dess stridande motsatsers rörelse, växelverkan och kamp. Alla ting är indragna i en dubbel rörelse: den ena har sitt ursprung i de pendlingar som skapas av motsättningarnas växelverkan i själva tinget, den andra i det helas rörelse, antingen mot eller ifrån sin källa. Och den ena av dessa stridande krafter vinner hela tiden mot den andra för att slutligen segra.

Par av motsatser måste betraktas som internt förenade, lärde Herakleitos. Sjukdomar gör hälsan behaglig, hungern frambringar mättnad. Han citerar skruvens rörelse för att illustrera denna enhet av motsatser. Skruven utför två motsatta rörelseformer samtidigt: framåt och krogigt. Den spirala rörelsen som kännetecknar dess funktion har en motsägelsefull natur: den går både runt och framåt, roterar i samma plan och ett annat samtidigt.

Han presenterade ännu fler exempel på motsatser och enhet av verkliga motsättningar. Föremål som är formade på motsatta sätt, som tapphållet och tappen, passar samman. Slutet och början är motsatser, ändå blir de ett och smälter ihop i cirkelns omkrets. En helhet består av alla sina delar, och alla delar härstammar från en helhet. Vi kan förstå en del och helheten enbart om vi sätter dem i samband med varandra.

Denna lag om motsatsernas identitet och växelverkan som ligger till grund för alla ting och som förklarar deras tillblivelse och förändringar, har vi Herakleitos att tacka för. Med hjälp av den kunde han ge en teoretisk förklaring av både tingens harmoni och upplösning, och av deras nära inbördes samband och övergång från det ena till det andra tillståndet.

”Den bästa harmonin föds ur olika ting, och oenighet är vad som producerar alla ting”. Inte ens de mest harmoniska och fullständiga enheter kan bestå i evighet som sådana på grund av den oavbrutna rörelsen hos dess motsatser och obalansen mellan dess inre stridande krafter.

”Striden är tingens fader, tingens kung, och den skapade gudar och människor, fria män och slavar”.

Denna bok handlar inte mycket om dialektikens metod och lagar, som jag har skrivit om i ett annat arbete. Vår främsta målsättning med dessa sidor är att klargöra materialismens innebörd och principer som de utvecklades under antiken.

Men Herakleitos lära visar att denna filosofis kombinerade aspekter – dess materialistiska grund och dialektiska metod – inte bara blev frukten av dess slutliga utvecklingsfas, utan fanns med från allra början.

Materia och rörelse

Den uppmärksamhet milesierna ägnade åt tingens dialektiska utveckling manifesteras i en annan aspekt av deras syn på materien, nämligen dess inneboende dynamiska karaktär. Antikens lärda kallade milesierna för hylozoister, det vill säga ”de som tänker att naturen lever”.

Milesierna reste inga oöverstigliga hinder mellan naturen, livet, samhället och det mänskliga förståndet. De tog deras väsentliga enhet och sammankopplingar för givna. De fortsatte att klä sina uppfattningar om de materiella processernas dynamik i gamla teologiska termer genom att säga att gudarna fanns i allting. För dem representerade gudarna den inre förmågan att reagera. Genom att säga att gudarna fanns i allting ville de sprida i naturen den kraft att inleda rörelse som annars enbart tillskrevs gudomliga varelser.

Därför påstod Aristoteles att Thales uppenbarligen ”erkände att själen är en rörlig kraft, om det är sant att han sade att magneten har en själ eftersom den sätter järnet i rörelse”. Senare hävdade Xenofanes att ”Gud är rörelsens orsak”.

Deras betoning av materiens inneboende dynamiska egenskap får stor betydelse när vi tittar på det senare grekiska och europeiska tänkandets utveckling i det avseende. Idealismen tenderade senare att beröva materien dess inneboende aktivitet och förlägga rörelsekraften i former, idéer och högre andliga varelser. Materien degraderades tills den blev betraktad som passiv, död, orörlig, som en lägre existensform vars aktivitet och rörelse berodde på yttre inflytelserkrafter som former, idéer, själar eller Gud.

Denna uppfattning om materien som i grunden överksam levde kvar och blev en del av den mekaniska synen på världen som utarbetades av Galileo, Descartes, Newton och Locke. Uppdelningen mellan rörelse och materia, och den därav följande uppfattningen att rörelsen endast tillförs av yttre medel, definierades på följande sätt av Kant på 1700-talet: ”möjligheten att levande materia finns kan inte ens tänkas; denna uppfattning innebär en motsättning eftersom livlöshet och inaktivitet utgör materiens väsentliga karaktär”.

Om levande materia är en absurditet, som Kant påstod, är materialismen lika absurd och omöjlig. Men milesierna var inte bekymrade av denna påstådda, absoluta uppdelning mellan materia, och rörelse, vilken uppkom under teorins senare utveckling. De betraktade naturen som självrörlig, och till och med som i grunden levande, och satte inte passiv materia i motsättning till andra yttre aktivitetskällor.

De hade i grunden rätt mot Kant, eftersom de spontant antog att materien och rörelsen är oskiljaktiga. Vad de misslyckade med att inse, var att materien inte nödvändigtvis, eller ens normalt, är scenen för livsfenomen. Livet är en speciell rörelseform som undantagsvis existerar och uppenbarar sig i högre materieformer. Men materien befinner sig alltid i rörelse och rörelsen uttrycks alltid i handling hos någonting materiellt.

Den grekiska religionen betraktade himlakropparna och himlen själv som gudomliga varelser, och tyckte därför att de tillhörde en helt annorlunda och högre livsform än det jordiska. Idea-

listerna skulle senare förstärka denna existensdualism genom att ställa eviga former och idéer i motsättning till dödlig materia, odödliga gudar i motsättning till dödliga människor, gudomliga själar i motsättning till kroppar av kött och blod. Detta var dock helt främmande för de milesiska tänkarna. Till skillnad från den dualistiska religiösa befolkningen kring dem och idealisterna som kom efter dem, var de monistiska tänkare som spontant betraktade tingens väsentliga enhet som en integrerad del av sin åskådning.

Evolutionsprocessen

Milesierna var slutligen så evolutionära som de överhuvudtaget kunde vara under de dåvarande förhållandena vad gäller synen på naturens och det mänskliga livets fenomen. De betraktade varats former utifrån ståndpunkten att de uppstår, utvecklas, försvinner och omvandlas till andra ting. Vi har redan observerat hur deras teorier om universums ursprung och utveckling genomsyrades av en anda av evolutionära metoder.

Låt oss titta på Anaximanders schema igen. Ur det första odefinierbara materietillståndet, det obegränsade, uppkommer de två ursprungliga motsatserna, hetta och kyla, vilka åtskiljs genom sin egen energi. Det kalla sätter sig i centrum och formar jorden; det varma, stiger upp mot omkretsen och frambringar de ljusa, skinande himlakropparna. Dessa stjärnor är fragment ur det som en gång var ett helt skal som med tiden rämnade och skingrades.

Dessa spekulationer var grova och motsvarade dåtidens vetenskapliga kunskapsnivå. Men de skiljer sig inte i princip från Kants och La Places nebulosahypotes på 1700-talet eller dagens mera seriösa spekulationer om stjärnornas och planeternas ursprung. Stjärnornas födelseprocess är ett problem som fortfarande inte är definitivt löst, även om astronomerna på senare tid gjort en hel del upptäckter i samband med detta.

Anaximander gick vidare i sin beskrivning av evolutionsprocessen för att förklara livets och människans ursprung. Han förklarade att solvärmens effekt på jorden som då täcktes av vatten, framkallade blåsor eller hinnor ur vilka olika sorters ofullständigt utvecklade varelser föddes. Dessa övergick successivt till att bli de nuvarande djurarterna. Människans förfäder var fiskliknande varelser som vistades i grumliga vatten och gradvis anpassade sig till ett liv på landet allteftersom solen sakta torkade fram det. Här har vi alltså en förståelig, välgenomtänkt evolutionär förklaring av universums, livets och människans utveckling.

Eftersom gudarna ställs i bakgrunden, framträdde naturens och människans samspel ännu tydligare. Det kan observeras i milesiernas teorier om de biologiska frågor som har med människans utveckling att skaffa. Anaximander sade att mänskligheten härstammade från vattnet och en gång liknade fisken. Anaxagoras, hans efterföljare, gav ett annat värdefullt bidrag till materialismen. Han ansåg att människans överlägsenhet gentemot andra djur berodde på hennes teknologiska verksamhet. Människan är enligt honom det mest intelligenta av alla djur därför att hon har händer. Handen är det mest perfekta verktyget och utgör en modell för alla verktyg.

Denna iakttagelse är helt i linje med den historiska materialismens första princip som pekar på handen som det viktigaste biologiska organet i övergången från apa till människa. Handen var verktygets förälder och prototyp, och möjliggjorde både verktygens användande och tillverkning.

Milesiernas brister

Vi har nu gett tillräckligt mycket prov på hur materialistiskt orienterade de första milesiska filosoferna var vad gäller både utgångspunkt, metod och slutsatser. Samtidigt måste det också påpekas att deras idéer i många avseenden var dimmiga, förvirrade och felaktiga. De var

pionjärer och kunde inte göra mera än lägga en första grov grund – för en materialistisk tolkning av universum.

Många gamla trossatser och absurditeter blandades fortfarande med de riktigt nya, giltiga och fruktbara insikterna. De betraktade aktivitetsprincipen som i huvudsak gudomlig och trodde även att molnen var levande varelser. De identifierade vinden med livets andning. De personifierade fortfarande vissa naturkrafter och anropade personliga och sociala fenomen som kärleken, hatet eller rättvisan för att förklara tingens rörelse.

Detta är inte överraskande eller misskrediterande. Alla filosofier måste betraktas som historiska produkter och bedömas utifrån tidens och platsens konkreta förhållanden, inte med tidlösa och godtyckliga mått. Varenda en är en idékombination som kommer från olika källor och har olika värden. Efter att ha uppskattat tankeskolan som en sammansatt enhet, är det nödvändigt att underkasta de olika beståndsdelarna en kritisk granskning, analysera dem, skilja agnarna från vetet och mäta deras relativa betydelse. Filosofier måste bedömas utifrån vad de är i sig, men också utifrån vad de kommer ifrån och vad de gav upphov till.

William Ellery Leonard anmärkte helt riktigt att ”för att värdera grekernas vetenskap skall vi inte utgå ifrån människans kunskaper efter grekerna, utan ifrån människans okunnighet före grekerna”. Samma sak gäller för de första filosoferna.

Alla spår av gammal tro som finns hos de milesiska tänkarna betyder bara att de inte kunde gå längre än vad dåtidens vetenskapliga kunskaper och sociala ramar tillät. Det vore ohistoriskt, orealistiskt och oförståndigt att räkna med att de kunde ha åstadkommit mera.

De stod vid den filosofiska analysens tröskel. Det mest betydelsefulla med varje filosofiskola är inte när den stod stilla eller gick tillbaka (även om det måste tas i betraktande), utan när den var vital, dynamisk och kreativ. Det är då den utvecklade någonting nytt som gick längre än föregångarnas idéer och på så sätt främjade det mänskliga tänkandets framsteg. Milesierna klarar detta prov lätt.

Materialism och ateism

Dessa överväganden måste hållas i minnet när vi bedömer deras inställning till gudarna. Det erkänns nu, både av trons försvarare och av materialismens anhängare, att den materialistiska ståndpunkten i grunden är fientlig till religion och motståndare till alla gudar. Men det betyder inte att alla materialistiskt benägna filosofer, inklusive materialismens grundare, helt och hållet var medvetna ateister. Ateismen innefattas av materialismen och är det logiska resultatet och en nödvändig slutsats av det materialistiska tänkandet. Men ett totalt förkastande av gudarna sker inte på en gång. Materialisterna angrep detta problem försiktigt och gradvis och nådde processens slut först några tusen år senare.

De äldre materialisterna förnekade inte uttryckligen gudarnas existens; de gav en förklaring av världen som gjorde gudomliga krafter alltmer onödiga och värdelösa. De förvisade gudarna till bakgrunden, avsatte dem från deras maktpositioner och berövade dem deras främsta krafter och funktioner.

Denna process inom filosofin liknar vad som hände inom politiken under kampen mot de gamla och starka monarkistiska institutionerna. Västvärldens antimonarkistiska krafter började inte med att angripa kungamakten i sig, utan bekämpade den genom att begränsa det absoluta herraväldet, genom att sätta upp alternativa maktorgan och genom att förvärva en konstitution. Republikanska rörelser som i teori och praktik syftade till att avskaffa monarkin som sådan uppstod först vid höjdpunkten av långdragna strider. Dessa faser genomgicks inte enbart i Grekland, utan även i vårt eget lands tidiga historia.

Likadant blev det med gudarnas maktfullkomlighet på tänkandets område och med deras representanter i samhället. Materialisternas första ansträngningar krossade gudarnas makt och ersatte deras funktioner med materiella processer och krafter. De underminerade gudomlighetens stödpelare utan att för den skull förgöra själva gudomligheten.

Xenofanes från Kolofon (570-470), en av Joniens tolv städer, påbörjade undermineringsarbetet med sin radikala kritik av den rådande polyteismen. Han förde vidare milesiernas vetenskapliga arbete och var förmodligen den förste geologen och paleontologen. Ur snäck-, fisk- och sjödjursfossiler från Syrakusa, Paros och Malta härledde han att dessa avlagringar en gång legat på havsbotten. Han betraktade också regnbågen som ett naturfenomen på ett sätt som kolliderade med den traditionella myten: ”hon som de kallar Iris är att betrakta som ett färgat moln”.

Xenofanes angrep de legender som hade skildrats av Homeros och Hesiodos och åtog sig att förklara hur själva gudarna hade skapats av mänskliga hjärnor och händer. Han förlöjligade den populära uppfattningen om gudarna och deklarerade att människorna hade skapat dem enligt sin egen förebild. Det var därför det fanns så många olika gudomligheter, var och en av dem var en produkt av olika nationer och behov.

Gudarna gavs kläder, kroppar, röster och speciella funktioner som liknade deras mänskliga skapares, sade han. Etiopiska gudar var svarta och hade stukade näsor, Trakiska gudar hade rött hår och gröna ögon. Om oxarna, lejonen och hästarna hade händer som människorna och kunde teckna, skulle de otvivelaktigt skapa gudar som liknar dem själva. Det var ett föregripande av Feuerbachs teori att religionen uppstår ur människans omedvetna objektivisering och avgudadyrkan av sin egen natur.

Istället för den primitivare uppfattningen om många gudar med tydliga människodrag, förde Xenofanes fram begreppet om en enda gud som stod högt över vanliga människor och styrde hela universum. Denna syn att ”Gud är en och allt” var monoteistisk och även panteistisk. Han behöll grundbegreppet men reducerade gudarnas auktoritet, berövade dem all mystik och drog dem närmare jorden genom att avslöja deras mänskliga förebilder.

Fritänkande om gudarna blev utbrett i Aten vid 400-talets slut. Naturalisternas och sofisternas läror bidrog till att försvaga tron på den gamla religionen. Det första otvetydiga uttalandet ur ateistisk synpunkt gjordes under Sokrates tid i ett avsnitt ur det satiriska dramat *Sisyfos* som avslöjade religionen som ett listigt bedrägeri för att upprätthålla lag och ordning i samhället. Sådana yttranden var dock ovanliga. Även om vissa grekiska och romerska författare vittnar om att det fanns ateister, var äkta ateism mycket sällsynt under antiken. De flesta filosoferna intog en mellanställning mellan ett helhjärtat bejakande av gudarna och skepticism om deras existens och egenskaper. Ingen av dem drog sitt fördömande av folktron till den yttersta slutsatsen att gudarna var en produkt av människans fantasi som saknade objektiv verklighet.

Även om vissa anklagades för gudlöshet på grund av sin kritik av den etablerade polyteismen, kan ingen av de berömda grekiska och romerska tänkarna räknas som uttalade ateister. Epikuros och Lucretius, som vi kommer att möta senare, var äkta materialister och öppna fiender till den officiella religionen, och ändå lärde de att gudarna fanns. De förnekade bara att gudarna ingrep i universums aktivitet eller intresserade sig för mänskliga angelägenheter. De förvisade gudarna men dödade eller avskaffade dem inte.

Denna tvetydiga attityd gentemot gudomligheten levde kvar bland ledande materialister ända tills helt nyligen. Materialismen blev uttalat ateistisk först under 1700-talet då Guds existens öppet förnekades. Blygsamheten i denna fråga vax speciellt markerad i 1700-talets England och Nordamerika, där alla materialister undvek att förkasta Guds existens.

Den avgörande brytningen genomfördes av de franska materialisterna, vilka förebådade den franska revolutionens nalkande. Den sista kompromissen och förvirringen tog slut 1770 med greve von Holbachs *Naturens System* som kategoriskt förnekade Guds existens. Och ändå återgick även Holbach till milesiernas ståndpunkt genom att säga att det enda gudsbegrepp som inte är absurt är det som identifierar Gud med naturkrafterna. Holbach och Diderot reserverade dock ateismen för lärda och vetenskapsmän, den upplysta eliten. Den antogs vara långt över de okunniga och vidskepliga massornas förstånd, ”alldeles för bra för vanliga människor”.

Detta utvecklingsförlopp visar att förhållandet mellan materialism och ateism varit dialektiskt. Materialismen är potentiellt och i sig ateistisk. Ateismen är den mest passande formen för dess uppfattning om universum, det perfekta resultatet där dess väsentliga innebörd definieras tydligast. Men materialismens första framställningar var bara ofullständigt ateistiska. Det krävdes en lång och komplex historisk utarbetningsprocess innan materialismen kunde nå fram till medvetenheten att både verkligheten och dess egna förutsättningar är totalt oförenliga med religion.

Tänkandets hjältar

Hur många föråldrade och felaktiga idéer milesierna än behöll, var de först med att tolka naturen med dess egna termer och inte på ett övernaturligt sätt. Denna prestation hyllas ibland som om det vore ett ”under”. Men den måste ha haft konkreta orsaker.

Vad drev och vad gjorde det möjligt för dessa ”vise män” att betrakta universum som en självalstrande och självreglerande process? Vi har nästan ingen pålitlig biografisk information som skulle kunna belysa de specifika problem och anledningar som drev dem att betrakta det fysiska universum som ett oberoende föremål, som en yttre verklighet som utvecklas enligt egna lagar. Vi måste nöja oss med några allmänna iakttagelser.

De teknologiska nyheterna och ekonomiska förändringarna i den egeiska civilisationen gav jonerna större kontroll över den materiella omgivningen och försåg dem samtidigt med en bas för en kvalitativt annorlunda, insikt i ”naturens karaktär”. Farrington påpekade i *Greek Science* hur Thales kan ha härlett sin teori om universums skapelse ur flodernas igenslamning, vilket man kan ha observerat i Egypten eller i de joniska hamnarna. Anaximander tolkade naturens processer i enlighet med sina observationer av krukmakaren, smältaren och köket. Anaximenes kan ha lånat idén om förtätning från den industriella processen att filta vävda material genom hopprensning. Herakleitos kan ha valt elden som första element på grund av dess nytta inom hantverket och i smedjan.

”Milesierna”, avslutar Farrington, ”var inte enkla iakttagare av naturen. De var skarpsynta iakttagare vars uppmärksamhet och val av fenomen värda att observeras hade betingats av att de var förtroliga med tekniken. Det nya i deras sätt att tänka kan bara förklaras negativt med deras förkastande av mytiska och övernaturliga ingrepp. Men det är det positiva innehållet som är avgörande. Och det positiva innehållet härleds ur dåtidens teknik” (s. 36-37).

Det ”positiva innehållet”, och även den rationella dialektiska formen på deras teorier, härrörde dock inte direkt, rakt ur omvandlingen av deras handlingssätt gentemot den yttre verkligheten genom den förbättrade teknologin. Råvaran i deras materialistiska idéer formades mera direkt av deras förändrade förhållanden med varandra, vilka hade skapats av en större social uppdelning av arbetet, av produktionen för marknaden och av penningrelationerna.

Det har ofta påpekats att dessa skarpsinniga iakttagelser av den omgivande världen var ett grekiskt särdrag. Milesierna uppvisade denna förmåga i sina vetenskapliga analyser, men också även vad gäller de konsumtionsartiklar som de tillverkade och exporterade. Det kan till

exempel upptäckas i den realistiska omsorg om detaljer med vilka deras krukmakare följde ett lövs sprödhet, en rankas vindlingar eller en katts mjuka rörelser.

Milesierna utforskade inte naturen för sakens egen skull. De studerade mest energiskt och framgångsrikt de naturprocesser och objekt som var förbundna med deras aktiviteter och huvudsakliga intressen. Meteorologins centrala ställning i deras undersökningar härrörde onekligen inte enbart från det faktum att de var bosatta vid kusten, utan också från deras sjöhandels- och koloniseringsverksamhet. Från meteorologi till metallurgi riktade de uppmärksamheten mot de aspekter av sin omgivning som var de viktigaste för produktionen och utbytet.

Tänk på Herakleitos mycket kända uttalande: ”Alla ting byts mot eld, och eld mot alla ting, precis som varor mot guld och guld mot varor”. Det var inte bara en tillfällig jämförelse. Det visar hur penningtransaktioner i bred skala ledde till abstrakt tänkande, stimulerade förmågan att generalisera och vanan att uppmärksamma regelbundenheter i olika fenomen. Herakleitos övertog detta tankesätt som hade skapats av den kommersialiserade ekonomin, och tillämpade det i analysen av naturens fenomen. Han både beskrev och tolkade de allmänna utvecklingsprocesserna utifrån handelns funktionssätt. Elden var medlet genom vilket alla andra element cirkulerade och omvandlades, precis som pengarna var medlet för varucirkulationen. Här avspeglar filosofins begrepp ekonomiska realiteter.

De politiska, juridiska och moraliska förhållanden och idéer som utvecklades ur den demokratiska rörelsen bidrog på ett direkt sätt till uppkomsten av denna nya uppfattning. Filosofin föddes samtidigt som den demokratiska staten i sjöhandelscentra. Den ena var den ideologiska, den andra den politiska produkten av periodiska krig och klasskrig som involverade handelsmän, skeppsredare och sjömän, järnarbetare, textil- och mattarbetare, vapenmakare och urbaniserade ägare av vingårdar och spannmålsodlingar. Dessa konflikter gav skarpa impulser till Herakleitos och andras iakttagelser att allting flöt och att förändringen framkallades av spänning och obalans mellan motsatta krafter. Dagens härskare blir morgondagens lösdrivare, det goda och det onda byter plats och striden är tillvarons herre.

Det var under denna period sedvänjor ersattes av lagar. En sådan kritisk granskning av den gamla ordningen, vilket resulterade i att samhället kom att styras med hjälp av skrivna lagar, fick de mest eftertänksamma undersökarna att leta efter de lagar som styrde naturhändelserna och efter ”rättvisan” som nödvändigtvis reglerade universum. Därför sade Herakleitos att ”Allteftersom den rycker fram, kommer elden att döma och fälla alla ting”.

Det vidare perspektiv vad gäller tid och rum som hade avslöjats av de resande jonierna, vidgade den mänskliga historiens och den kända världens gränser, bidrog till att ställa gudarna i bakgrunden och gav människan och hennes aktiviteter en mer framträdande plats.

Deras vidgade intressen, vilka bröt genom äldre tiders gränser inom politiken, kulturen och den allmänna teorin, var alla sammanbundna med stadslivets exempellösa utvidgning och mångsidighet. Huvudlinjerna i deras tänkande dikterades av de djupa nydaningarna i deras sociala liv, av den kommersiella verksamhetens krav och av deras varubaserade klasskultur.

Under sin barndom hade vetenskapen och filosofin varit en sysselsättning för de rika klasserna. Vetenskapens förfäder i Mesopotamien och Egypten, astronomer, geometriker, numerologer etc, kom från prästerskapet. Miletos naturalister, vilka var de första äkta vetenskapsmännen, tillhörde också de dåtidens härskande klasser. Deras rikedomar gav dem tid och möjlighet att studera problem inom kunskapens värld som gick längre än de vardagliga behovens omedelbara och kortsiktiga mål, även om dessa problem i huvudsak bestämdes av handelns krav.

Dessa lärda män genomförde sina intellektuella undersökningar helt skilt från folkets och slavarnas manuella arbete. Men uppdelningen mellan teori och praktik, vilken hör till alla klassamhällen, var långt mindre markerad bland de milesiska naturalisterna än den skulle bli 200 år senare bland Atens klassiska idealister.

I historien finns det både handlingshjältar och hjältar inom tänkandets värld. De senare är först med att inse vad en ny utveckling innebär, att tränga djupare in i verkligheten, att formulera sina upptäckter i klara och fruktbara begrepp, och att sedan kämpa för spridningen av dem gentemot föräldrade idéer och tankesätt. Vi kommer att möta flera sådana hjältar i det här arbetet om materialismen.

De milesiska naturalisterna var pionjärer inom filosofin. De gjorde ett djärvt hopp, vilket inledde en helt ny epok i tänkandets utveckling.

Breasted, historiker och en av den amerikanska arkeologins grundare, hyllade dem på följande sätt: ”De steg in i en ny värld som vi kallar vetenskap och filosofi – en värld som aldrig upptäcktes av de största tänkarna i den tidiga östern. Detta steg som togs av Thales och de joniska städernas stora män förblir och kommer alltid att förbli det mänskliga intellektets största prestation – en bedrift som kommer att framkalla aktning och beundran i alla tider” – *The Conquest of Civilisation* (s.317-318).

VIII. De tidiga atomisterna

I sitt välkomstanförande till den internationella konferensen om kärnkraften i Genève 1955, delade den indiska energikommissionens ordförande, dr H.J Bhabha, upp civilisationens historia i tre epoker, utifrån deras energikällor.

Under den tidiga civilisationens första period, i Eufrats, Indus och Nilens dalgångar, tillhandahölls arbetets energibehov – plöjning, dränering och transporter – av människans och djurens muskelkraft. Molekylära energikällor som den kemiska träförbränningsprocessen användes enbart för begränsade ändamål som matlagning, uppvärmning och smältning. Dessa begränsade kraftkällor räckte enbart till att uppehålla mänskligheten vid en knapp existensnivå.

Det primitiva energimönstret förblev i grunden oförändrat fram till 1600-, 1700- och 1800-talet, då vetenskapliga och tekniska framsteg gjorde det möjligt att utöka användningen av den kemiska energin, och då speciellt de fossila bränslemedlen kol och olja. Dessa kraftkällor var viktiga faktorer under den industriella revolutionen, vilken blev startpunkten för en andra stor epok i mänsklighetens historia. Omkring 1960 stod kol, olja och gas för hela 80% av energikonsumtionen i världen. Resten utgjordes av avfallsförbränning, vattenkraft och även fortfarande muskelkraft.

Nu när atomenergin bemästras, har nya och synbarligen outtömliga energiresurser öppnats för människan. Dr Bhalha anmärkte helt korrekt att ”människans erövring av kunskapen om hur kärnkraftens energi frigörs och utnyttjas, måste erkännas som den tredje stora epoken i mänsklighetens historia”. Kärnkraften är en långt rikligare och mer koncentrerad energiform än muskel- eller molekulärenergin. Idag står vi på tröskeln till denna nya epok.*

Miletos vid Mindre Asiens kust, och Abdera i Trakien, där den grekiska atomismens skapare Leukippos och Demokritos levde under 400-talet f.Kr, ligger långt borta både i tid och rum från Alamogordo, New Mexico, och Hiroshima, där de första atombomberna kastade in

* Dessa anmärkningar om atomkraften gjordes 1955. Kärnkraftens livshotande risker har senare uppenbarats. Jag instämmer därför med den växande internationella antikärnkraft rörelsen att hela kärnkraftsindustrin bör avvecklas på grund av de faror som är förknippade med både uranbrytningen, hela kärnprocessen och avfallshandlingen. GN 1979.

mänskligheten i atomåldern 1945. Och ändå, trots att 2.500 år skiljer dem åt, finns det en tydlig länk mellan dem.

Detta samband är huvudsakligen ideologiskt och metodologiskt. Det är från dessa grekiska tänkare som det ursprungliga atombegreppet om materiens inneboende struktur och även själva termen kommer. Det betyder inte att 1900-talets vetenskapliga experiment är direkt hämtade från de grekiska atomisternas spekulationer. Historien fungerar inte så enkelt och rakt. Orsakerna till en sådan epokgörande utveckling är mycket mer komplexa och dess förlopp mycket krokigare. En mängd varierande historiska förhållanden, vilka är rotade i klasssamhällets första organisering och som kulminerar i dess sista nuvarande form, måste utvecklas, alltifrån formulandet av den första atomhypotesen fram till atomålderns födelse. En bland alla faktorer är den metallurgiska teknikens utveckling, vilken var lika viktig för tillverkningen av atomreaktorer som korrekta materieteorier. Metallurgins utveckling berodde i sin tur på industrins utveckling, vilket i stor utsträckning bestäms av klassamhällets skiftande behov, från slaveriet till den nuvarande kapitalismen.

Men detta utesluter inte det faktum att den tankeströmning om materiens struktur som startades av de grekiska atomisterna var ett av de oundgängliga historiska villkoren för dagens bedrifter vad gäller kärnvetenskapen. Precis som deras föregångare i ideologins och metodologins värld, förtjänar de grekiska atomisterna en framskjuten plats i det vetenskapliga och mänskliga tänkandets historia.

Och ändå har de sällan blivit riktigt erkända. Atomisternas metoder och slutsatser blev mycket lite uppskattade under antiken, trots att deras personliga talanger hedrades. Platon, till exempel, nämner inte ens atomisternas idéer i sina verk, och han lär ha sagt att han helst ville bränna Demokritos skrifter. Atomisterna hånades av den aristoteliska akademien. Denna traditionella missaktning har, med några betydande undantag, levt vidare till våra dagar.

Vi skall se senare varför atomisterna var så föraktade under antiken. Men först måste vi titta på vad de gjorde och varför de blev så viktiga för den grekiska filosofins utveckling och materialismens historia.

Grekisk atomism och vetenskap

Atomismen är den andra framstående skolan i den grekiska materialistiska filosofin. De milesiska naturalisterna utgjorde den första. Det finns delade meningar bland lärda om de precisa släktskapsbanden mellan de två skolorna. Men utifrån den materialistiska filosofins ståndpunkt är det klart att atomisterna förde vidare milesiernas undersökningar av naturen och teorier om dess processer i ljuset av det grekiska samhällets påverkan. Gomperz, en tysk auktoritet vad gäller det grekiska tänkandet, karakteriserade helt riktigt atomismen som ”den mogna frukten i den gamla joniska materiedoktrinen träd som hade skötts av de joniska fysiologisterna” – *Greek Thinkers* (vol.1, s.323).

Atomisterna utvecklade de första materialisternas idéer och metoder på ett mer konsistent och omfattande sätt. Anaximenes, exempelvis, hade förklarat att skillnaderna mellan tingen berodde på skillnaderna i deras densitet, vilka framkallades av förtätningen. Men denna process kan inte visualiseras tydligt utan antagandet att osynliga partiklar dras samman eller isär i rymden. Denna djupare insikt i de materiella processernas dolda operationer tillhandahöll atomisterna.

Vi har redan förklarat varför filosofins första form som skapades av milesierna nödvändigtvis var materialistisk i avsikt och riktning. Det måste nu poängteras att en tredje kulturell erövring skedde bredvid filosofin och materialismen. Det är vetenskapen i egenskap av rationell metod i relationerna med verkligheten, och i tolkningen av dess processer på ett systematiskt sätt,

vilket stimulerade människans insikt och kontroll över naturen. Denna tredubbla födelse, filosofins, materialismens och vetenskapens födelse, skedde under milesiernas epok.

Innan dess hade mänskligheten samlat många sorters kunskaper om världen vilka hade bakats in i det antika samhällets teknik och formulerats i dess dominerande uppfattningar. Detta utgjorde grundstommen i de olika vetenskapernas uppbyggnad. Grekerna blev först med att ta denna oordnade empiriska kunskap som härleddes ur den vardagliga verkligheten och den materiella produktionen och omvandla den till teoretiskt baserade vetenskapsgrenar med var sin egen metod som uppstod ur ett rationellt begrepps- och undersökningssystem.

Men de gjorde inte så på alla områden. Grekerna sackade till exempel efter inom utvecklingen på kemins område. Kemin empiriska ursprung går tillbaka till Egyptens metallarbetare och guldsmeder 3.000 f.Kr. De var så pass skickliga i metallurgins konst, i konsten att emaljera, glasfärga och färgextrahera, att Egypten blev berömt som kemins moderland. Själva ordet kommer från det arabiska namnet för Egypten, Khem, den svarta markens land.

Men varken egyptierna eller deras efterträdare grekerna lyckades få fram en användbar teori-struktur för kemin ur krukmakarens, färgarens eller smedens hantverk. I själva verket fick kemin gå igenom alkemins kuvös och vänta till den moderna atomteorins uppkomst vid 1700-talets slut innan den kunde få en verklig vetenskaplig grund.

Hur som helst, grekerna lade grunden för den vetenskapliga teorin inom ett anmärkningsvärt antal kunskapsbranscher: matematik, fysik, biologi, medicin, historia, politik, logik och flera andra av natur-, social- och mentalvetenskapens grenar.

Ingen gräns drogs mellan filosofi och vetenskap under antiken. De två är så sammanflätade att de inte var, och inte kan åtskiljas. De första filosoferna var också de första vetenskapsmännen. Den mångsidiga Thales var astronom, geometriker och ingenjör och även filosof, affärsman och statsman. Samma sak gällde för många av de andra ledande gestalterna i den grekiska filosofins alla tendenser.

Med undantag för medicinen, var den specialisering, uppdelning och professionalisering som nu är vanlig bland vetenskapsmän precis som uppdelningen och även antagonismen mellan filosofer och vetenskapsmän, nästan helt främmande för grekerna och romarna. Vetenskaperna växte under filosofins skydd och översyn. Först under den borgerliga eran lämnade de sin moder för att fortsätta utvecklas på egen hand.

En av de främsta orsakerna till vetenskapernas senare fjärmande från filosofin är det faktum att religionen och dess idealistiska medhjälpare hamnade i allt öppnare motsättning till naturvetenskapernas metoder och resultat och hindrade deras fortsatta tillväxt. Det betyder inte att idealisterna alltid har haft ett negativt inflytande över vetenskapens framsteg. Även om idealismens grundläggande premisser och slutsatser är helt ovetenskapliga, har detta inte hindrat de klassiska idealistiska filosoferna, från Sokrates till Hegel, från att ge betydande bidrag till den ena eller andra vetenskapen.

Förhållandet mellan vetenskap och materialism har dock haft en mer konsistent och organisk karaktär, Materialismen föddes samtidigt som den vetenskapliga metodens första lyckade försök, och sedan dess har de förblivit intima bundsförvanter. Växelverkan mellan dem har arbetat i bägge riktningar. Vetenskapernas utveckling har främjat materialismens framsteg och materialismens metoder och idéer har hjälpt vetenskaperna framåtskridande.

Artiklarna om ”materialismen” i *The Encyclopedia of Religion and Ethics* innehåller tillämpliga bevis på materialismens och vetenskapens historiska samarbete. ”Den materialistiska metafysikens huvudsakliga utbrott” säger den ”har sammanfallit med tillfällena av förnyat intresse för naturvetenskapen eller av vetenskapliga framsteg. Uppkomsten av denna tendens att

betrakta världen som i grunden materiell är beviset på att materialismen tilltalar många intellekt, speciellt de som mest studerar de fysiska vetenskaperna”. Denna iakttagelse blir desto mer talande när vi får veta att författaren, den engelske läraren F.R Tennant, var en filosofisk och religiös motståndare till materialismen.

Materialismens och vetenskapernas naturliga kompanjonskap har historiskt uttryckts i både negativ och positiv riktning. Den stagnation inom vetenskapen som följde västvärldens förfall efter 100-talet ledde till modlöshet inom det materialistiska tänkandet i Europa. Å andra sidan stimulerade vetenskapernas pånyttfödelse under 1400- och 1500- talet ett återupplivande av materialistiska idéer. Från antiken till våra dagar har de gått hand i hand. Enbart filosofins materialistiska tendens kan betecknas som riktigt vetenskaplig, det vill säga rotad i en riktigt bedömning av verklighetens karaktär och utvecklingsprocesser.

Vetenskapen är lika beroende av materialismen, vilken försåg den med en korrekt teoretisk grund och tillvägagångssätt, som materialismen är beroende av vetenskapen, vilken skänkte den kunskaper som har bekräftats i praktiken. Varje avgörande steg framåt i samhällets kunskap om omgivningen och bemästrandet av naturen har berikat den materialistiska åskådningens innehåll och form. De materialistiska skolorna har för sin del inte enbart försökt följa vetenskapernas upptäckter och utveckling, utan ibland även förutspått dem och berett vägen åt dem.

Å andra sidan kunde inte materialismens filosofi föregå den vetenskapliga utvecklingens specifika fas. Den delade och reflekterade också vetenskapernas brister.

Under antiken är detta samspel mellan vetenskaperna och materialismen mest iögonfallande bland atomisterna. Leukippos, Demokritos, Epikuros, Lucretius och deras anhängare förde inte bara vidare milesiernas spekulationer och förkunnade den moderne kemins och atomålderns idéer; deras teorier om materiens natur, om universums ursprung och funktionssätt och om samhällets och civilisationens historia kom dessutom att kröna det vetenskapliga tänkandet under antiken.

Och som Farrington underströk i sin avhandling om de grekiska vetenskaperna: ”Förtjänsten med Demokritos atomism består i att den svarade bättre än andra teorier på denna tids problem. Den utgör höjdpunkten under antiken för de rationella spekulationer om universums natur som Thales hade initierat. Dess faktiska grund består i att iaktta tekniska och naturliga processer med hjälp av enbart sinnena tillsammans med några experiment av den typ vi har beskrivit. Dess teoretiska förtjänster består i att ha reducerat dessa resultat till en mer logisk struktur än alla andra system under antiken.”

Atomismens filosofiska bakgrund

Den atomistiska skolans historia under antiken sträcker sig över sju sekler från sin födelse till avslutningen på 100-talet e.Kr. Vi kommer enbart att behandla dess huvudsakliga utvecklingslinjer under denna period.

De två första framstående namnen i den atomistiska skolan är Leukippos och Demokritos. De var verksamma under 400-talet f.Kr och härstammade också från Jonien. Leukippos var född i Miletos och hans medtänkare Demokritos var från den blomstrande staden Abdera.

De första grekiska naturundersökarna spårade tingens natur tillbaka till fyra element: elden, jorden, vattnet och luften, och pekade på ett av dessa som urämne eller som källan till allt annat. Denna ”elementära” uppfattning om det grundläggande urämnet och ursprunget till dess olika yttringar dominerade inte bara antikens tänkande utan levde även vidare till modern tid. De mera grundläggande kemiska beståndsdelarnas existens upptäcktes ganska nyligen. Så sent som 1764 skrev Voltaire i sin berömda *Dictionnaire Philosophique* att de fyra elementen

var fullt tillräckliga. Dessa brister övervanns först under 1700-talets senare del då Lavoisier demonstrerade syrets existens och införde en ny följd och typ av grundämnen. Den kemiska tabellen består nu av över 100 naturelement av vilka vissa har skapats av människan.

De fyra elementen, elden, jorden, vattnet och luften, var alla fysiskt iakttagbara ting. Men de fick en alltmer abstrakt och generell karaktär när de började användas för att förklara olika fenomen i världen. Dessa fyra materietillstånd övergick inte enbart i varandra utan var även grundverkligheten bakom andra materiella framträdelseformer. Elden i form av jord, ben eller syn var, åtminstone skenbart, ett helt annat väsen för sinnena, än eldens låga.

Hur kunde en och samma sak framstå som eller bli så många andra?

Denna och andra liknande frågor som följde med den milesiska kosmologins utveckling ställde de grekiska filosoferna inför en rad nya problem.

Dessa problem formulerades så här. Vad är förhållandet mellan det enda och de många, det permanenta och det föränderliga, varat och icke-varat? Och hur vet vi vad dessa är? Härstammar en kunskap om verkligheten och sanningen från förnuftet eller från sinnena?

Denna nya trend i tänkandet sammanföll med en övergång i den grekiska filosofiska verksamheten från den ena sektorn av den grekiska kulturen till den andra, från Mindre Asien till de grekiska kolonierna på Sicilien och i södra Italien. Detta skifte personifieras av Pytagoras, det pytagoreiska sällskapets grundare som vid 40 års ålder, kring 530 f.Kr, tvingades fly undan den persiska erövringen av Jonien och etablera sig i Kroton i södra Italien.

Pytagoréernas idéer stod under inflytande från matematiken och religionen och tog en annan inriktning än milesiernas. De beskrev inte universum i form av specifika materiella element och utifrån deras verkan eller i form av fysiska processer. De var först med att erkänna den viktiga roll som siffror kunde spela i kunskapen om tingen och gick så långt som att upphöja siffror till universums grundläggande substans. För dem var naturvetenskap lika med matematik.

Denna allmänna idé har i sig visat sig vara mycket fruktbar i vetenskapens historia. Men i det rus som följde upptäckten att matematiska relationer var urskiljbara, överdrev pytagoréerna siffrornas tillämpningsmöjligheter enormt. De såg en likhet mellan verkligheten och matematiken där det i själva verket inte finns mer än ömsesidigt beroende och överensstämmelse. Siffrornas identifiering med tingen var lätt att göra, eftersom pytagoréerna föreställde sig numren i bildform, precis som dominopricker. Deras aritmetik var dessutom intimt kopplad till deras geometri. Pytagoréerna kallade en punkt för *ett*, en linje för *två*, en yta för *tre* och en massa för *fyra*, och byggde sin världsuppfattning utifrån dessa nummerdimensioner.

Pytagoréerna tog ytterligare ett viktigt steg i detta tankesätt. De betonade att dessa matematiska relationer som utgjorde universum bara kunde uppfattas och begripas på ett verkligt sätt genom att resonera. Deras teori om universum och om kunskapen främjade det logiska tänkandet och det abstrakta tänkandets resultat mera än milesiernas studie av fysiska processer och tillstånd som förtätning och spänning, av den praktiska tekniken eller av direkta sinnesobservationer.

Parmenides från Elea som grundade en annan italiensk skola, drog detta abstrakta tänkande och resonemang till sin yttersta slutsats. De grekiska tänkarna hade redan kommit fram till tre grundläggande generella idéer i analysen av naturens verklighet. Det var begreppen varat, icke-varat och blivandet. Parmenides sökte klargöra innebörden av och samspelet mellan dessa tre sidor av verkligheten.

Axeln i hans undersökning var varats karaktär och vägen till att lära känna den. Herakleitos hade förklarat att allting förändras. Denna syn på tingens flyktiga natur där allting vänds upp

och ner och blir någonting helt annat än vad det ursprungligen var uppfyllde grekernas sinnen och fantasi. De levde själva i ett oroligt och föränderligt samhälle. Det uttrycktes tydligt av Herodotos, den förste historikern, som levde ungefär samtidigt. Han skrev följande: ”För många stater som en gång var storartade har blivit små, och de som var storartade under min livstid hade varit mindre tidigare”.

Sokrates sade: ”Samla alla filosofer utom Parmenides, och samla även diktarna – alla säger de att ingenting finns eftersom alla ting ständigt förändras”. Utom Parmenides. Han förklarade nämligen att allting är och att ingenting inte är, och att de två aldrig kunde mötas. Vad ledde honom till att så kategoriskt förneka vad andra påstod? Vilka argument använde han för att försvara sin motsatta inställning?

Parmenides besvärades av tingens motsägelsefulla natur, vilken visade sig i deras förändring, och av tillämpandet av motsägelsens logiska princip på förändringens förhållanden. Den formellt uppfattade och statistiskt tillämpade motsägelseprincipen säger att allting måste vara antingen en sak eller en annan. Det kan inte vara både och samtidigt. Ett val måste göras däremellan. Parmenides tog denna princip på absolut allvar eftersom den stod i vägen som ett hinder.

Förändringens och blivandets själva väsen uttrycker övergången från det som är till det som inte är. Men Parmenides kunde inte förena det som är med det som inte är. Det som är är, och det som inte är har ingen som helst verklighet. Det är säkerligen på det viset enligt en strikt tillämpning av den formella lagen om motsägelser.

Därför existerar det som *är* för sig och kan under inga omständigheter påverkas av dess utslutna motsats, icke-varat. Om det är så, avslutade han, så är all förändring och rörelse överkliga, en sinnenas illusion. Enbart varat är verkligt.

Parmenides trodde att bara det logiska tänkandets väg kunde leda till en perfekt sanning. Därför klamrade han sig fast vid motsägelselagen och ryggade aldrig tillbaka inför de logiska konsekvenserna av dess stela tillämpning. Han kunde aldrig medge att ett ting, i själva verket alla ting, kunde både vara och icke vara samtidigt. Motsägelselagen, som han uppfattade den, förbjöd en sådan slutsats. Men förändringen, som ett ting genomgår för att bli vad det inte var, kan inte betraktas utan att uppmärksamma varats och icke varats närvaro och deras omvandling till varandra genom blivandets process.

Parmenides löste problemet genom att förneka förändringens, blivandets och icke varats verklighet. Han betraktade dessa tillstånd som åsiktsmisslag, som sinnesillusioner och som något förvirrat, och slog fast att bara ett oföränderligt, orörligt och likformigt vara var verkligt och sant uppfattat.

Däriigenom framförde Parmenides två ståndpunkter som skulle utöva stort inflytande på det grekiska tänkandets senare förlopp. Den ena var hans betoning att rent logiskt tänkande var den enda vägen till sanning och kunskap om verkligheten. Detta innebar ett förringande av sinnesförmimmelserna och den praktiska verksamheten.

Den andra var hans jämförelse av verkligheten med det perfekta, det oföränderliga och det oskapade. Den eleatiska skolan bidrog till att prägla det grekiska tänkandet med denna kombination. Den kom att utgöra grunden till den klassiska idealismen, och skulle också återfinnas i den atomistiska uppfattningen om varats grundläggande enhet.

Nästa store tänkare bland västgrekerna, Empedokles från Agrigentum på Sicilien, försvarade värdet av sinnenas vittnesbörd, vilket hade angripits och förkastats av pytagoréerna och den eleatiska skolan. Men han rekommenderade och praktiserade en försiktigare och mer kritisk användning av sinnenas vittnesbörd. Genom experiment med vattenklockan blev han först

med att demonstrera att den osynliga luften är kroppslig, upptar plats och utövar kraft. Han demonstrerade skillnaden mellan luft och tomrum.

Den teoretiska vikten av denna upptäckt ligger i det experimentella beviset att materia kunde existera i ett mycket förfinat tillstånd och orsaka processer, även om den var för liten och svårbestämbar för att kunna observeras direkt med hjälp av sinnen.

Anaxagoras, en filosof från den joniska skolan som Perikles tog med till Aten vid 400-talets mitt, utförde andra experiment som visade att det fanns fysiska processer som ägde rum under eller bortom den direkta iakttagelseförmågans gränser. Han tog två kärl. Det ena innehöll en vit vätska och det andra en svart, och sedan överförde han droppe för droppe den ena vätskan till den andra. Även om det fysiskt måste ske en förändring med varje droppe, är inte denna förändring märkbar förrän flera droppar hållts i den andra vätskan.

Ur dessa experiment drog Anaxagoras slutsatsen att sinnen inte är exakta bedömare av verkliga förhållanden, även om deras förnimmelser inte är helt missvisande. Sinnesförnimmelens vittnesbörd måste användas för att nå sanningen. Och för att fatta det osynliga, som i färgens gradvisa förändring, måste vi lita på det synliga.

Inom fysikteorin gick Anaxagoras i ett annat avseende längre än Empedokles. Empedokles var anhängare av de fyra elementen. Anaxagoras målade en mer komplex bild av materiens natur. Han hävdade att de grundläggande elementen som han kallade ”frön”, var oändliga till antal och typer, och att var och en av dessa oändligt små partiklar, vilka var oförstörbara och oföränderliga, innehöll alltings egenskaper.

Dessa är några av de huvudsakliga utvecklingsskeden inom filosofin efter milesierna som utgjorde den ideologiska bakgrunden till uppkomsten av atomisternas specifika teorier.

IX. Atomisternas uppfattningar

Vad gick atomisternas läror ut på och vilken uppfattning hade de om materiens sammansättning?

Atomisternas teorier tog hänsyn till föregångarnas bidrag och kritik och syftade till att lösa de problem dessa hade väckt och de svårigheter de hade mött. Milesierna hade försökt upptäcka den materiella källan till alla ting i ett av de fyra elementen eller i Anaximanders obegränsade materiekulpa, men kunde inte på ett tillfredställande sätt förklara tingens totalitet med hjälp av ett enda element.

Herakleitos hade försvarat det absoluta blivandet och tingens allmängiltiga förändring genom deras motsatsers enhet, spänning och kamp, och hävdade att deras stabilitet var av övergångsnatur. Eleaterna, å andra sidan, hade dragit slutsatsen att bara varat var verkligt, att alla ting i grunden var fasta och orörliga och att förändringen var en sinnesillusion.

Empedokles och Anaxagoras hade på tre sätt försökt rädda förändringens verklighet, rörelsen och tingens varierande utseenden från eleaternas bannlysning. De uppfattade grundelementen som talrika och även obegränsade till antal och mångfald. De tillskrev tingens skapelse och förstörelse till hopslagningen och avskiljningen av elementen. Slutligen visade de att den mänskliga förståelsen genom ingrepp som baseras på iakttagelser kunde upptäcka processer i naturen som var verkliga och effektiva om inte direkt iakttagbara med hjälp av sinnen.

Atomismens grundare, Leukippos och Demokritos, fortsatte utifrån dessa tankegångar och stridsfrågor och slog fast två grundexistenstyper. De var det fulla och det tomma, någonting och ingenting, atomen och tomrummet. Den ena var lika med varat och den andra icke varat.

Atomisterna hävdade alltså i motsättning till eleaterna icke varats existens i form av tomrum och härledde förändringen och mångfalden ur samspelet mellan atom och tomrum.

Aristoteles efterträdare, den atenska Akademiens chef Theofrastos, skrev om Leukippos att ”Han tog för givet att det fanns ett obegränsat antal rörliga element, atomerna. Och han sade att deras former var oändliga till antal eftersom det inte finns någon anledning till att de hellre skulle vara av en typ än av en annan, och därför att han såg att det fanns ett oavbrutet blivande och oavbruten förändring hos tingen. Han påstod vidare att *det som finns* inte är mer verkligt än *det som inte finns*, och att båda är likvärdiga orsaker till tingens blivande ty han hävdade att atomernas substans var kompakt, och han kallade dem *det som finns* samtidigt som de rörde sig i ett tomrum, vilket han kallade *det som inte finns*, men, påstod han, var lika verkligt som *det som finns*”.

Genom den specifika föreningen av *det som finns* med *det som inte finns*, försonade atomisterna de motstridiga uppfattningarna hos Herakleitos som hävdade att allting flyter med Parmenides som sade att ingenting förändrades. Samspelet mellan atomerna och tomrummet förklarade både varaktighet och förändring, rörelse och vila, likhet och olikhet. Varken den ena eller den andra förändrades i sig själv, utan alla förändringar, kombinationer och olikheter bland tingen i universum föddes av deras ständiga växelverkan.

Leukippos och Demokritos atom kännetecknades av särdrag som hade lånats från föregångarnas grundläggande idéer. Den liknade milesiernas ursprungliga substans och pytagoréernas uppfattning att nummer utgör alla ting. Atomen var oskapad och oföränderlig, som Parmenides enda vara, men ändå mångfaldig och alltid närvarande i kombinationer, som Empedokles fyra element eller Anaxagoras ”frön”.

Råmaterial bestod av dessa korn eller partiklar. Och atomerna bestod av oskapad, fast och enhetlig substans. De var oföränderliga och absolut ogenomträngliga. Atom betyder ”vad som inte kan delas”.

Atomerna varierade till storlek och form, i position och förhållande till varandra. Vissa var krokiga, andra var grova eller fina, kantiga eller runda. De var av varierande storlek men ändå så pass små att de inte kunde observeras med hjälp av bara sinnen. Så utmålades atomen vid sitt första framträdande inför mänskligheten.

Minst lika viktig i atomisternas system var deras uppfattning om tomrummet. Det är nödvändigt att understryka denna andra faktor eftersom dess betydelse ofta nedtonas. Paret var ju oskiljaktigt i atomisternas tänkande, och tomrummet var alltså minst lika viktigt som atomen i deras teorier. Tillsammans gav de upphov till det övriga universum.

Uppfattningen om tomrummet gjorde det möjligt att teoretiskt förklara rörelsen. Det tomrum i vilket atomen uppstod och rörde sig var också skapat och oföränderligt, fast enhetligt, helt utan särdrag och fullständigt genomträngligt. Tomrummet var lika passivt och genomträngligt som atomerna var rastlösa och omslutna.

Detta tomrumsbegrepp har en lika intressant och lärorik historia inom filosofin och vetenskapen som atomens. Det var prototypen för antikens uppfattningar om det oändliga och det tomma, för kartesianernas vidareutveckling, för etern för 1800-talets fysiker och elektromagnetismen för dagens vetenskapsmän. Dagens fysiker brottas fortfarande med svårigheterna beträffande förhållandena mellan det elektromagnetiska fältet och de allra minsta materiepartiklarna. Man kan utan att överdriva säga att vissa av de problem som först ställdes när grekerna urskiljde atomen från tomrummet faktiskt fortfarande återstår att lösas idag.

Men hur uppstod universum enligt atomisterna? En mängd atomer av olika former skildes från den oändliga massan, spred sig genom den tomma rymden och kolliderade med varandra

av en händelse. De trasslade in sig med varandra, virvlade runt i en cirkel. Likadana atomer slogs ihop, de lätta atomerna flög utåt och de övriga stannade kvar i klumpar. Ur denna virvlande atomsamling och ur urskiljningen av dess komponenter utvecklades inte bara vår värld och alla dess beståndsdelar, utan även ett obegränsat antal andra världar.

Denna kosmiska process fortsätter utan slut. Allting uppstår och går bort genom atomernas sammanslagning och upplösning i rymden. Tingens olika egenskaper och utseenden beror på de olika atomkombinationerna och deras varierande former, storlekar och positioner. Atomerna bildar många olika ting i universum precis som alfabetets olika bokstäver kan placeras i olika ordningsföljder och positioner.

Med sina teorier försökte atomisterna både tillfredsställa förnuftets krav och giltigförklara sinnenas vittnesbörd. Deras påstående att varje särskilt ting bestod av atomer gick längre än sinnenas direkta observationer. Det vilade på slutsatsen att direkt uppfattbara ting och förändringar orsakades av materiella element och rörelser som under vanliga förhållanden var dolda för sinnen. Och för att förklara observerade fenomen, hävdade de att materien hade en ytterst liten kornstruktur som inte kunde ses.

De trodde att atomerna var faktiska kroppar, materiellt existerande verkligheter, eller som Demokritos betecknade den, någonting som kontrasterade med tomrummet som inte var någonting. Djärvheten i deras övertygelse att atomerna inte var fantasiprodukter kan bedömas av det faktum att atomernas verkliga existens ända till 1900-talets början ifrågasattes av några av de mest framstående vetenskapsmännen. Dessa positivister betraktade atomen som ett användbart begrepp för att förklara vissa molekylära fenomen men tvivlade på om denna passande hypotes utgjorde en objektiv verklighet.

Utifrån denna grund förnekade Ernst Mach, en av naturvetenskapens mest inflytelserika teoretiker vid sekelskiftet och en av empirikriticismens anhängare, att atomerna verkligen existerade. För 65 år sedan förkastade han vad atombomben på ett dramatiskt sätt har visat för ovetande lantisar idag. Detta påpekar vi inte för att nedvärdera Mach vars kritik av vissa teoretiska antaganden i Newtons fysik påverkade Einsteins och andras funderingar, vilka ledde till formuleringen av relativitetsteori och upptäckten av kärnenergin, utan för att understryka atomisternas inträngande teoretiska vision. Deras idéer var lika vågade som de var nya.

Det finns visserligen ett jättegap mellan atomisternas idéer om materiens struktur och dagens atomenergi: det är gapet mellan det teoretiska föregripandet och beviset i handling. Idéer verifieras mest obestriddigt när man kan producera eller förstöra vad de står för.

* * *

Atomisterna hade många felaktiga föreställningar om universum. Den ena var deras uppfattning att större kroppar faller snabbare i tomrummet än små. En annan var deras tro att de grundläggande fysiska elementen var oföränderliga och lika till sitt huvudinnehåll. Denna syn som levde vidare under många århundraden, har motbevisats av den moderna vetenskapen.

Daltons experiment visade att grundämnenas atomer inte är lika. Varje atom har sin specifika vikt. Under vårt århundrade har man även visat att atomvikten hos samma grundämne varierar (isotoper). Nu vet vi också att atomerna inte är oföränderliga och odelbara utan att de är mycket fissions- och fusionsbara. Atomerna kan dessutom agera och reagera med varandra, inte enbart genom mekaniskt tryck och sammanslagning, utan också på andra sätt, exempelvis elektricitet.

Hela denna fortsatta kunskapsutveckling vad gäller atomernas egenskaper gör inte atomisternas upptäckter mindre viktiga. De gav nämligen en så lämplig och skarp bild av naturens inre sammansättning och dess funktionssätt och evolution som det var möjligt utifrån dåtidens

tillgängliga information, teknik och idéer. Deras specifika misstag var oundvikliga under de rådande elementära vetenskapliga omständigheterna och är av mindre betydelse än den beundransvärda konsekvensen i deras kosmologiska uppfattningar i vilka alla orsaker är fysiska och alla slutsatser materiellt bestämda.

Atomisterna var stränga determinister. Det enda fragmentet vi har kvar av Leukippos säger att ”Ingenting händer utan anledning, allting sker av någon anledning och av nödvändighet”. Ingenting kan tillskrivas slumpen, allting har en orsak och sker av nödvändighet. Ingenting produceras av ingenting och allting har materiella föregångare på vilka deras existens beror.

Dessa principer är oundgängliga villkor för en vetenskaplig undersökning av naturen. Den vetenskapliga metoden baseras på ett förkastande av den rena tillfälligheten, teologin, någon förutbestämd mening eller några intelligenta avsikter som förklaring till naturliga händelser.

Black Power, en bok av Richard Wright, innehåller en utmärkt illustration av kontrasten mellan dessa två sätt att tolka naturfenomen. Han berättar om en översvämning i en helig dal på den afrikanska Guldkusten. Översvämningen orsakade stor förödelse och befolkningen trodde att katastrofen uttryckte fädernesandarnas vrede. Därför försökte de också hindra teknikerna som skulle undersöka störtflodens naturliga orsaker och vidta praktiska åtgärder för att leda bort vattnet och stoppa förödelser.

Magins idéer och praktik uteslöt tekniken och kolliderade i detta fall med vetenskapens metoder. Stammens metod att angripa problemet var teologisk. De betraktade denna naturhändelse som ett förkroppsligande av de andliga krafternas vilja och avsikter istället för att undersöka de materiella orsaker som orsakade den.

Atomisterna förkastade bestämt denna animistiska metod. Detta var ännu tydligare i deras uppfattning om rörelsen. Idealisterna sökte en teologisk förklaring till rörelsens existens. För atomisterna hade inte rörelsen någon grundorsak, den hade alltid existerat. Rörelsen var atomernas inneboende karaktäristik i rymden; varje rörelse var alltid betingad och bestämd av en tidigare rörelse så att det i deras system inte fanns något behov av en ursprunglig kraft eller gudomlig impulsgivare.

Deras genomgripande determinism var giltig men ensidig. Slumpen är ett lika grundläggande drag hos verkligheten som nödvändigheten. Men Leukippos och Demokritos lämnade ingen plats åt slumpen i sina teorier. Det var inkonsekvent eftersom slumpen ingick i deras egen uppfattning om tingens uppkomst. De många världarnas skapelse var lika mycket ett resultat av slumpen som av nödvändigheten. Universum var inte levande, inte heller styrt av någon försyn eller skapat med avsikt. Det hade uppstått ur atomernas rent tillfälliga hopslagning och avskiljning i tomrummet. Denna uteslutning av slumpen ur deras schema skapade stora problem och atomisternas senare anhängare skulle förgäves försöka lösa dem.

* * *

Två viktiga aspekter hos Demokritos filosofi var stridsfrågor även under antiken. Den ena gällde hans syn på materien och rörelsen, den andra hans kunskapsteori.

Aristoteles skrev att Leukimpos och Demokritos avvisade rörelsens ursprung därför att en intelligent makt krävdes för att kunna initiera rörelse i universum. Senare hävdade Simplicius och Cicero att atomerna måste sättas i rörelse på grund av någon annan yttre impuls.

Den borgerliga epokens mekaniska filosofer och fysiker antog också att Demokritos delade deras uppfattning om materien som till sin natur trög. Boyle sade att Gud ”skänkte materien rörelse” och Newton förkunnade att ”I början formade Gud materien i fasta, hårda, ogenomträngliga och orörliga partiklar...”. I detta fall skulle atomerna, materiens grundläggande par-

tiklar, ha behövts flyttas från det ena stället till det andra och från det ena tillståndet till det andra genom ömsesidiga stötar sedan den ursprungliga kraften hade aktiverat dem.

Lange förkunnade att atomisterna var först att lägga fram en ”så strängt mekanisk teori om universum”.

Men alla missade egentligen huvudpoängen i Demokritos ställningstagande. Han kritiserade Anaxagoras för att ha infört det andliga som rörelsens initiativtagare och som världens skapare. Han betraktade atomernas rörelse i tomrummet som en av existensens icke reducerbara fakta som inget annat kunde förklara. Denna fundamentala materiella process hade varken en början eller ett slut. Atomernas rörelse i tomrummet var oändlig, evig, oförstörbar. Resultaten av deras förening och upplösning rörde sig på måfå i den obegränsade tomheten och gick igenom sådana komplexa rörelseformer som födelse, tillväxt, attraktion, tillbakadrivande, upplösning och förstörelse.

Det faktum att Demokritos hade beskrivit atomerna som odelbara och oföränderliga gjorde det möjligt för Gassendi, Boyle, Newton och andra att integrera detta nyckelbegrepp i sitt schema över den fysiska och teologiska mekaniken. Men Demokritos var ingen mekanist i modern tolkning. Han var naivt dialektisk materialist och betraktade verkligheten som ett enhetligt och oändligt flöde av ting som uppstod, gick bort och ledde till uppkomsten av andra ting. Matematiken och fysiken var alldeles för dåligt utvecklade under grekerna för att kunna ge en bas för en vetenskaplig uppfattning om världen enligt den mekaniska materialismens modell.

* * *

Vissa kommentatorer förkunnade att Demokritos hade skeptiska och subjektivistiska åsikter beträffande sinnenas vittnesbörd och möjligheten att nå sann kunskap om den yttre världen genom sinnesförmimmelser. Han gjorde en åtskillnad mellan två sorters kunskaper. ”Det finns två former av kunskap, den äkta och den oäkta”, skrev han. ”Till den oäkta hör följande: synen, hörseln, luktsinnet, smaken och känseln. Den äkta är helt skild från dessa”.

Detta kan tolkas som att han inte tillskrev sinnesförmimmelserna någon sanning. Lange påstod att ”Demokritos betraktade egenskaper som färg, ljud, värme o s v som futtiga bedrägliga företeelser”. Men det är en feltolkning av hans åsikt. Demokritos hade inte för avsikt att beröva sinnen deras grundläggande roll i kunskapsprocessen. ”Alla sinnen”, sade Epikuros, ”förkunnar sanningen”. Men sinnen var inte tillräckliga. De ledde till en djupare kunskap om verkligheten genom förnuftets användning, vilket i sin tur var beroende av förmimmelserna. Tänkandet var inte helt skilt från förmimmelsen, utan en vidare, mer komplex och subtil rörelse av samma bilder som man får från yttre källor och vilka avspeglas i individen.

Dessa två olika kunskapstyper baserades på två olika nivåer av verkligheten. Det som framgick ur tingens yta, återutsänt genom bilder, kunde mer eller mindre riktigt avspeglas av sinnen. Denna kunskap om tingen var vad detta beträffade sann och pålitlig. Aristoteles förklarade att Demokritos ”bedömde som sant vad som tyds av oss”. Men det var mer än bara en åsikt: ”Sanningen är djupt begravd”.

Äkta kunskap är den som handlar om atomerna och tomrummet, vilka är verksamma under skenets yta och alstrar det. Dessa grundläggande faktorer i naturen är för små för att kunna uppfattas direkt av de grövre sinnen. Deras aktivitet och existens härleds av förnuftet.

Atomerna och tomrummet är den vetenskapliga kunskapens enda ”äkta” objekt eftersom bara dessa har en oföränderlig existens. Tingens varierande egenskaper som resulterar från deras rörelser och kombinationer och som uppfattas genom sinnen, är sanna enbart av konvention, säger Demokritos. Det betyder inte att de sinnliga egenskaperna inte har något objektivt värde

eller materiella orsaker, utan snarare att de är gemensamma för alla människor som erfar dessa ting.

Atomisterna diskvalificerade inte helt förnimmelsen som eleaterna gjorde. De hävdade att färg, ljud, lukt och smak både var kännetecknande för föremål och ett resultat av deras effekt på sinnena.

Demokritos ville sammanbinda objektiva naturliga orsaker med sinnliga reaktioner, och förnimmelser med förnuftets generaliserande kraft. Fysikern Galen skrev om detta att "Efter att ha misskrediterat tingens skenbarhet genom att säga 'färg är en konvention, det söta är en konvention, i verkligheten finns det enbart atomer och tomrum', låter Demokritos sinnena tala till förnuftet: 'stackars förnuft, efter att ha berövat oss bevisföringsmedlen, vill du slå ned oss. Din seger är också ditt nederlag'".

Detta ironiska argument riktades mot logiker som eleaterna och platonisterna vilka betecknade sinnesegenskaperna som en illusion och därigenom sågade av den gren de själva satt på. "Eftersom det enda beviset du får på vilken existens som helst kommer från oss", säger sinnena, "betyder vårt fall ditt eget störtande".

Atomisterna sökte därigenom skilja mellan de objektiva och subjektiva beståndsdelarna i vår sinnesuppfattning om den yttre världen och i uppbyggandet av vår kunskap om den, utan att göra en klar uppdelning mellan dem. Detta försök kunde inte bli fruktbart. De begränsade verklig kunskap till de enkla oföränderliga atomerna och tomrummet medan kunskapen om sammansatta, föränderliga kroppar var mindre viktig. På så sätt angav Demokritos skillnaden mellan tingens yttre sken och inre verklighet. Men han såg inte klart hur den underliggande materiella verkligheten var kopplat till skenet och alstrade det, inte heller förklarade han hur den kännedom om tingens egenskaper som förvärvades genom sinnena gav giltig kunskap om atomerna och tomrummet.

Detta gap mellan atomerna och tomrummet och sinnesegenskaperna, mellan de permanenta och de ständigt föränderliga existensstillstånden överbyggades aldrig av materialisterna under antiken och förblev i själva verket senare ett av de besvärligaste problemen för de mekaniska filosoferna.

Atomisternas psykologi var en av deras svagaste sidor. De lärde att kroppen bestod av grova atomer och själen av fina, mjuka runda atomer. Gudarna som inte fyllde någon viktig funktion i deras system, bestod av extremt fina atomer. Dessa förenklade idéer vittnar om deras beslutssamhet att ge alla fenomen, himlakropparna, livet, förnimmelserna, själen och gudarna, ett enda tak av materialistisk förklaring. Och de vittnar också om deras otillräckliga kunskaper om fysiologi och psykologi.

* * *

Den föregående redovisningen har bara visat skelettet till atomisternas idéstruktur, som går att rekonstruera utifrån kvarvarande fragment av deras arbeten. Största delen av deras skrifter har gått förlorade. Omfattningen på de intressesfärer och undersökningar som inspirerade och stödde den atomistiska skolans idéer går dock att bedöma utifrån en lista över deras avhandlingar som lärda i Alexandria senare sammanställde. Den täcker ämnen som etik, naturvetenskap (kosmologi, astronomi, psykologi och sinnesförnimmelser), logik (gångna teoriers problem och kritik), matematik (geometri och siffror), musik (rytmer och harmoni, poesi och fraseologi), tekniska arbeten om medicin, jordbruk, målning och teckning, och även militär taktik, avhandlingar om meteorologiska, botaniska, biologiska och geologiska fenomen, eld, ljud, och många andra saker.

Även om huvudlinjerna i deras undersökningsmetod och analys av naturen var mera korrekta än deras medtävlare, fick inte atomisternas doktrin något större gehör i Grekland eller Rom. De fick lojala efterföljare i utmärkta tänkare som Epikuros och Lucretius, men atomismen blev aldrig en populär eller dominerande skola.

Demokritos hade mycket breda kunskaper, och hans intellektuella egenskaper kunde jämföras med Platons och Aristoteles. Aristoteles själv hyllade Demokritos originalitet och vishet och skrev att ”han tycks ha funderat på allting på ett tydligt och metodiskt sätt”.

Demokritos var en lärd matematiker och Arkimedes menar att han var först med att formulera två viktiga postulater om den koniska sektionens egenskaper. Den ena att en kon utgör en tredjedel av en cylinder och den andra att en pyramid utgör en tredjedel av ett prisma av samma höjd och bas. Inom astronomin gav han korrekta förklaringar av Vintergatans natur och av månens bergkedjor. I egenskap av biolog studerade han noga djurens inre organ. Han var också färgteoretiker.

Trots dessa prestationer har Platon och Aristoteles uppskattats högre och deras läror är mer kända än Demokritos. Och det beror inte enbart på att många fler av deras skrifter har överlevt.

Huvudskälet till denna skillnad i prestige finns i deras respektive ställningstaganden. Platons, Aristoteles och efterföljarnas idealistiska ståndpunkter passade Atens slavaristokrati mycket bättre än atomisternas metod och åskådning. Dessa idealistiska ståndpunkter har sedan dess stött de härskande klassernas intressen i Väst mycket effektivare.

Filosofins historia har följts och undervisats av män som i mångt och mycket påverkades av överklasspsykologin och religiösa eller idealistiska föreställningar. Dessa lärda har därför tillskrivit de klassiska idealisterna mer förtjänst än deras materialistiska motståndare. Detta har påverkat Demokritos anseende på ett negativt sätt.

Hans arbete har inte heller värderats på ett rättvist sätt eftersom han var en så bestämd materialist. Demokritos tillskrev inte naturen någon medveten aktivitet och han förkastade alla falska övernaturliga, andliga orsaker som färgade idealisternas spekulationer. Han försökte förklara universums skapelse och omvandling, livets ursprung, civilisationen, moralen och tänkandet – och till och med gudars och demoners existens – genom att hänvisa till rent naturliga orsaker baserade på atomernas rörelse i tomrummet. Han ville göra detta på ett enhetligt sätt hela vägen från atomernas ursprungliga fall genom rymden till förnimmelsen, tänkandet och människornas beteende. Denna metod och dess konsekventa sammankoppling av fysiska, organiska, sociala, historiska och psykologiska processer och fenomen, blev prototypen för alla senare materialistiska tanke-system.

De ursprungliga atomisterna håller dock sakta på att inta sin rättmätiga plats på främsta bänken i egenskap av bidragsgivare till de intellektuella framstegen. Sir Francis Bacon, den engelska materialismens fader, hälsade Demokritos som den störste av antikens filosofer. Denne var utan tvekan en av de främsta vetenskapliga tänkarna i den grekisk-romerska civilisationen.

I sin bok om elektronen skriven 1917, 2.300 år efter atomisternas första principformulering, hävdade den amerikanske fysikern och Nobel-pristagaren Millikan att ”dessa principer, med några ändringar och utelämnanden, nästan skulle klara sig idag”. Millikan var ingen vän av den materialistiska åskådningen inom filosofin, men i egenskap av vetenskapsman måste han ändå uppmärksamma hur insiktsfulla framsynta dessa antikens framstående materialister var.

X. Grekisk medicin och historia

Det grekiska levnadssättet från 500– till 300-talet exemplifierar vad vi skrev i förordet, nämligen att materialistiska inställningar kan uttryckas på många andra sätt än enbart det filosofiska. Samma tendenser som främjade materialismens framgångar visade sig i den grekiska kulturen, från konstarnas till dramatiken.

Alltsedan 500-talets senare del, åsidosatte skulptörerna den egyptiska och de österländska förebildernas stelhet och högtidlighet för att stimulera den rörliga mänskliga formens energi och spontanitet. Konstnärliga hantverkare införde en frisk livlighet i stenen, marmorn och bronzen. Kroppen upphörde att vara symmetrisk och kantig. Den blev mjuk, böjdes och spändes i varierande ställningar, ben började röra sig, händer öppnades, draperier böljade sig graciöst, ansikten uttryckte intensiva känslor, individualitet och skiftande åldrar. Och även om mycket är idealiserat, uppvisar den klassiska grekiska skulpturens sensuella skönhet en glädje över skildringen av människor som var högst naturalistisk.

De stora tragiska dramaförfattarna Sofokles och Euripides omformade de gamla myterna till att förmedla dåtidens religiösa, moraliska och intellektuella problem. De skildrade konflikten mellan traditionerna och det grekiska stadslivets nya krav med en sådan känslkraft och en sådan poesi att publiken eggades att fundera djupare över de situationer som iscensattes. Euripides, den radikalaste, mest demokratiska och individualistiska av alla anklagades ca 410 f.Kr för gudlöshet på grund av sin provokativa, behandling av den statliga religionen. Han beskrev en siare som ”en man som säger få sanningar och många lögnar”. I ett annat skådespel, *Belle-rofantès*, uttryckte han tvivel om gudarnas existens:

*Säger någon att det finns gudar däruppe?
De finns icke, nej, de finns icke. Låt ingen dåre,
ledd av den falska fabeln, göra er besvikna.*

Han hävdade att människans levnadsöde inte var beroende av övernaturliga varelser, utan av naturliga orsaker eller slumpen. Denna rationalism gick hand i hand med en sympatisk hållning till kvinnor och slavar och ett fördömande av de imperialistiska grymheter som Aten begick i demokratins namn.

Det vore ett avsteg från vår målsättning att skissa det filosofiska tänkandets huvudlinjer om vi nu följde alltför långt sådana materialistiska trender i den övriga grekiska kulturen. Två grenar, medicinen och historieskrivningen, förtjänar dock speciell uppmärksamhet på grund av deras nära anknytning till den materialistiska åskådningen inom filosofin. Båda fick en vetenskaplig grund därför att de var resultatet av den mäktiga sociala och ideologiska rörelse som vände människans tänkande från vidskepelse mot naturalism och från despotism och oligarki mot demokrati.

Den rationella medicinen blev för första gången ett oberoende yrke med egna metoder just i den filosofiska, matematiska, vetenskapliga och politiska verksamhetens centra. Först i Jonien, sedan på Sicilien och i södra Italien och slutligen i det grekiska fastlandets främsta stadsstater. Dessa läkare bör placeras bredvid filosoferna, och då närmast materialisterna, på grund av medicinens avskiljning från magi och religion.

Enligt diktaren Hesiodos

*Omkring 30.000 gudar på jorden vi finner
De är underordnade Zeus och vaktar mänskligheten.*

Gudarnas ondskefullhet mot människorna orsakade sjukdom och deras välvilja orsakade bot. Medlen för lindring låg därför i prästernas händer. Bortsett från att rekommendera speciell

kost, övningar eller recept, litade dessa medicinmän främst på exorcism och besvärjelser för att utdriva de onda andar som plågade patienterna.

De lärda grekiska läkarna åsidosatte de magiska riterna för att istället observera och analysera kroppens sjukdomar och själens problem. De nya tekniker och positiva teorier som dessa yrkesmän utarbetade tack vare de utökade kunskaperna om den mänskliga organismen förde medicinkonsten en bra bit framåt.

En av de tidigaste medicinteoretikerna var Alkmaeon från Kroton, en syditaliensk stad under starkt pytagoreiskt inflytande. Han sägs ha upptäckt den optiska nerven, spekulerat kring hörselkanalen, och även att ha varit först med att ta bort ett öga med hjälp av en kirurgisk operation.

Hans viktigaste upptäckt handlade om hjärnans funktioner vad gäller sinnen och tänkandet. Före Alkmaeons tid, och även senare, betraktades hjärtat som centrum för både sinnen och tänkandet. I romarnas ögon låg inte medvetenheten i huvudet utan i hjärtat, levern och lungorna. Det är därför deras teckentydare undersökte dessa organ för att få kunskap om framtiden. Dagens vidskepelse att kalkonens nyckelben har profetiska egenskaper härstammar från denna tro att kunskapens säte inte ligger i hjärnan utan i bröstet.

Alkmaeon ansåg dock att tankefunktionen fanns i hjärnan, vilken registrerade sinnesorganens impulser genom kroppsliga kanaler. Han var först med att praktisera dissektion och att observera hur varje störning i hjärnan påverkar mottagligheten för sinnesintryck. Han studerade hörsel-, syn- och smakorganen. Han placerade livsprincipen i själen som, i likhet med stjärnorna, var odödlig och rörde sig i en cirkelrörelse.

Han förkunnade att också djuren hade sinnen, men att enbart människan hade intelligens, vilken uppstår ur förnimmelserna.

Bortsett från denna forskning inom embryologi, anatomi, fysiologi och psykologi, förde Alkmaeon fram en generell uppfattning om hälsa och sjukdom. Hälsan är resultatet av jämvikt och en proportionerlig blandning av motsatser och krafter: det våta och det torra, värme och kyla, det bittra och det söta. En sjukdom uppstår när den ena av dessa motsatser tar överhanden därför att den enas okontrollerade aktivitet tenderar att utplåna sin motsats. Hälsa handlar därför om att behålla motsatsernas jämvikt. Forskningen kring sjukdomarnas orsaker måste gälla de fysiska orsakerna som stör jämvikten, som exempelvis dålig kost eller dåligt vatten.

Andra mer uttalade pytagoréer som Filolaus utvecklade en medicindoktrin som motsvarade världen och dess centrala eld. De lärde att den mänskliga kroppens grundsats verkar vara värmen, och att för hög eller för låg temperatur orsakar sjukdom genom att påverka blodet och gallan. Eftersom pythagoréerna tillskrev siffran fyra speciell betydelse, förklarade de att det fanns fyra huvudsakliga organ i den mänskliga kroppen.

Men antikens mest lysande medicinskola var förbunden med Hippokrates från den joniska ön Kos. 400-talets hippokratiska läkare var mer empiriskt orienterade än medtävlarna och bröt drastiskt med idéer och praktiker från det barbariska förflutna.

I likhet med dagens katoliker som reser till heliga platser som Lourdes för att botas genom gudomliga under, samlades godtrogna grekiska pilgrimer i Asklepios tempel på Rhodos, Kos, Knidos och Pergamos för att botas av den prästerliga trolldomen. Även om den hippokratiska orderns män tillhörde Asklepios klan, ställde de vetenskapliga metoder som syftade till att finna sjukdomarnas materiella orsaker mot kvacksalvarnas magiska trollformler.

De utgick från ett bestämt och medvetet förkastande av att sjukdomarna hade gudomliga eller demoniska ursprung. De medicinmän som trodde att övernaturliga krafter orsakade ohälsa och död använde sig av diverse magiska föremål och besvärjelser för att driva ut dem ur kroppen.

Ibland uppvisade de fetischer som antogs kunna tygla den skyldiga onda anden. Deras behandling kulminerade i att den störande djävulen eller "krisen" eliminerades.

De hippokratiska läkarna sökte också krisen i den sjukes hälsoutveckling när den substans som alstrade sjukdomen var omintetgjord. Men de förkastade helt demonologin och tolkade sjukdomens orsaker, förlopp och kris som rent naturliga händelser.

Här är två citat ur deras skrifter som illustrerar deras materialistiska syn.

Grekerna kallade epilepsi "den heliga sjukdomen". Författaren till den hippokratiska avhandlingen om detta ämne öppnade diskussionen med följande deklaration: "Jag tror inte att den 'heliga sjukdomen' är mer gudomlig eller helig än andra sjukdomar, utan tvärtom, att den har speciella kännetecken och en bestämd orsak. Men eftersom den skiljer sig från andra sjukdomar, tolkades den som ett gudomligt besök av de som bara är människor och som ovetande betraktade den med förvåning. Teorin om det gudomliga ursprunget som stöds av svårigheten i att förstå sjukdomen, försvagas av kurens enkelhet..."

"Min åsikt är att de som först ansåg denna sjukdom vara 'helig' var den sorts människor vi nu kallar trollkarlar och kvacksalvare. Sådana är de som gör anspråk på att vara mycket fromma och visa. Genom att åkalla en gudomlighet kunde de dölja sin egen oförmåga att ge rätt behandling och därför kallade detta en 'helig' sjukdom för att hemlighålla sin okunnighet om dess natur".

Impotens var utbredd bland skytierna som skylde tillståndet på Gud och dyrkade de stackars offren. Alla fruktade att bedrövelsen skulle drabba dem. Den hippokratiske kommentatorn sopade undan den folkliga religionens skrämmande fantasier. "Det är min åsikt att också dessa bedrövelser är gudomliga, liksom alla andra. Ingen av dem är mer gudomlig eller mer mänsklig än en annan, alla är lika och gudomliga. Alla har en egen karaktär och alla sker på ett naturligt sätt". Och författaren fortsätter med att ge en naturlig förklaring på orsakssammanhangen genom att konstatera att denna sexuella abnormitet berodde på skytiernas sed att rida ovanligt mycket.

En avhandling, *Antikens medicin*, framstår som ett ojämförligt klart verk om den rationella empirismens principer, det vill säga om empirisk skicklighet upphöjd till en högre nivå av vetenskapligt vägledad metod. Författaren hävdade att tydliga kunskaper om människans natur bara kunde uppnås genom medicin. "Det är detta forskningsområde jag arbetar på: människans natur och en skärpt kunskap om orsakssammanhangen".

Medicinkonsten, sade han, kommer inte från prästerna eller filosoferna, den hade samma oansenliga anor som matlagningstekniken vilken förlängde människans livslängd genom att förbättra kosten. Medicinska studier borde därför inte baseras på godtyckliga filosofiska antaganden och ännu mindre på en tillflykt till gudarna. "Kroppens natur är det medicinska tänkandets startpunkt". Och grunden för dess praktik.

Joniens hippokratiska läkare kritiserade och fördömde sina rivaler i Väst för att försöka härleda den medicinska praktikens lagar i första hand ur kosmologiska uppfattningar och abstrakta föreställningar om tingens natur. "I den medicinska praktiken bör man inte i första hand teoretisera, utan kombinera erfarenheter med tänkandet. En sann teori är ett sammansatt minne av tingen som de uppfattas av sinnena. För sinnesförmimmelserna, som kommer först i erfarenhetsprocessen genom att överföra de ting de registrerar till intellektet, är klart avbildade. Och intellektet som uppfattar dessa ting många gånger registrerar tillfället, tidpunkten och sättet, lagrar dem och minns dem. Jag godkänner teoretiserandet om det grundas på det inträffade och härleder slutsatserna i enlighet med fenomenen... men om det inte startar från ett tydligt intryck utan från ett antagande, leder det ofta till sorgliga och besvärliga slutsatser. Alla som agerar på det viset går vilse i en återvändsgränd."

Dessa rättesnören anger den empiriska metod som den hippokratiska skolan använde sig av. Deras kunskapsteori vilade på konkreta fall, och stod i motsättning till de mer spekulativa medicinskolorna som utgick från generaliseringar på det naturfilosofiska området och försökte använda dessa som forskningsverktyg i de fysiologiska processerna. De hippokratiska läkarna hade en mycket strängare och mer konkret uppfattning om den vetenskapliga metoden. Först och främst tog de fenomenens specifika egenskaper i beräkning och kontrollerade kontinuerligt sina slutsatser genom att fortsätta att observera processen.

De hippokratiska läkarna begränsade inte sina observationer av hälsa och sjukdom till den enskilda individen. De skilde inte kroppen från själen eller kroppen från omgivningen. De betraktade människan i förhållande till den naturliga och sociala miljön på ett mer konsekvent sätt än alla andra vetenskapliga tendenser under antiken. De tog systematiskt faktorer som platsen där patienten levde, den föda han åt, vilket slags vatten han drack och den luft han andades med i beräkningen. En av deras huvudsakliga avhandlingar hette *Luft, vatten, platser*.

De hippokratiska läkarna var först med att försöka sätta ras- och nationella skillnader i förhållande till den naturliga och den historiska omgivningen. De försökte förklara persernas, kelternas och andra nationers särskilda vanor och institutioner med hjälp av inverkan från de geografiska faktorerna. De gick ännu längre och tog hänsyn till sociala och politiska omständigheter som inverkade på patienten, om han nu exempelvis levde i den grekiska friheten eller under den österländska despotismen.

De sammanslog empirism och rationalism, noggranna iakttagelser och genomtänkt analys i en harmonisk enhet. ”Kroppens undersökning är en allvarlig uppgift. Den kräver god syn, gott hörsel-, lukt- och smaksinne och förnuft”. All den information som sinnen ger och som samlas genom erfarenhet måste underkastas ett kritiskt tänkande baserat på de lagar som härleddes ur likadana fall.

Den erforderliga medicinska undersökningens breda omfång beskrivs i *Epidemier*, bok I: ”de faktorer som gör det möjligt för oss att skilja mellan sjukdomarna är följande: först måste vi ta i beaktande människans och varje individs karaktär och sjukdomens särdrag. Sedan måste vi undersöka patienten, vilken typ av föda han får och av vem, ty detta kan göra det lättare eller svårare för honom att ta emot den – de klimatiska och lokala förhållandena, både i allmänhet och i detalj, patientens vanor, levnadssätt, sysselsättning och ålder. Sedan måste vi ta i beaktande hans sätt att tala, hans beteende och tankar, hans sömnvanor och hans drömmars natur och längd. Därefter måste vi observera om han sliter sig i håret, kliar sig eller gråter. Vi måste studera hans sjukdomsanfall, hans avföring och urin, hans slem och spyor. Vi följer upp förändringarna i sjukdomens tillstånd, noterar hur ofta sådana förändringar sker och deras karaktär, och den särskilda förändring som leder till döden eller till en kris. Iakttag också svettning, darrning, rysning, hosta, nysning, hicka, sättet att andas, om andningen sker tyst eller inte, rapning och hemorrojder. Vi måste fastställa betydelsen av alla dessa tacken”.

När läkaren väl ställt diagnos och prognos och gjort allt han kan, måste han i sista hand lita på naturen för att fullborda kuren. ”Naturen är sjukdomarnas läkare. Det är naturen själv som öppnar dörren för sin egen verksamhet”. Läkaren betraktar sin kur som en hjälp till naturen för att avhjälpa den mänskliga organismens inneboende förnyelseförmåga.

”Livet är kort, vetenskapen är lång, tillfället är flyktigt, experiment är farliga, bedömningen är svår”. Dessa berömda ord sammanfattar de hippokratiska läkarnas anda. De kombinerade en djup omsorg om människans välgång med en kärlek för sin konst och en beslutsamhet att förbättra den trots alla hinder. Genom sin törst efter objektiva kunskaper, sin strikta forskning, sin frihet från all vidskepelse, sin sympati för lidande människor och sin avsaknad av diskriminering mellan slavar och fria medborgare, var den hippokratiska skolans medlemmar bland de ädlaste representanter för materialistisk humanism som världen någonsin sett.

* * *

De olika materialistiska tankesätt som ursprungligen tillämpades av filosoferna på den fysiska världen sträcktes snart ut till mänsklighetens historia och senare till kunskapsproblematiken. Grekerna var nydanare på alla tre områdena. De uppfann historien och dess följeslagare kartografin och geografin, liksom fysiken, matematiken, psykologin och logiken.

Även här lade milesierna en grund som atenarna skulle bygga vidare på. Den förste författare som gjorde mer än bara registrera anmärkningsvärda händelser var Hekateos från Miletos. Vid 500-talets slut skrev han två epokgörande verk, den ena om historia, *Historiae*, eller undersökningar, och den andra om geografi, *Ges periodas*, eller jordens omkrets, som beskrev den kända världen, från Sparta till Indien.

Fram tills dess hade grekernas bild av det förflutna formats av Homeros episka dikter. Dessa betraktades som autentiska redogörelser över gångna tider på samma sätt som bibeln betraktas av ortodoxa judar och kristna. Även Hekateos erkände Homeros som ett historiskt faktum.

De mest upplysta och bildade klasserna i de blomstrande handelscentra kunde inte längre vara nöjda med de legender om gudar och hjältar som underhöll de barbariska stammarna eller de som förhärligade kungliga regeringar och dåd och som var förbundna med despotiska hov eller kulter. De resande handels- och sjömännen och de fria medborgarna som satt i politiska församlingar, grundade kolonier, bevittnade demokratiska revolutioner och utkämpade krig mot österländska makter och medtävlanade stadsstater krävde krönikörer som motsvarade deras större kunskaper, deras kritiska tänkande och deras vidsynthet.

De tidigaste historikerna började tolka mänskliga angelägenheter på samma sätt som filosoferna förklarade naturens processer. De skrev på prosa istället för poesi, åsidosatte gamla myter och försökte återge fakta och hitta händelsernas verkliga orsaker. Hekateos betonade denna kritiska inställning i *Historiaes* inledande mening: ”Jag skriver vad jag anser vara sanningen; för grekernas traditioner förefaller mig vara många och varierande”.

Hekateos arbete stimulerades av konflikten mellan grekerna och de österländska grannriken som försökte erövra Grekland. Den information han samlade från olika källor om Assyriens, Persiens och Joniens sedvanor och bakgrund vidgade avsevärt hans samtidas historiska horisont.

Herodotos (484? – 425 f.Kr), som skrev under århundradet därpå, baserade sitt storartade verk på Hekateos modell och material. Han berättade om relationerna mellan grekerna och de österländska makterna från Krösus tillträde i Lydien ca 560 f.Kr till tillfångatagandet av Sestos 478 f.Kr. Inom ramen för dessa strider förflyttar han sig i tid och rum för att tala om vad han har sett eller hört om den kända världen.

Herodotos förtjänar att kallas den förste etnologen och ”historiens fader”, Hans arbete är en guldgruva av information om antikens kulturer, från Grekland, Persiens och Egyptens civilisationer till de omgivande barbariska stammarnas vanor. Även om han var skeptisk till många legender, förkastade han inte helt de gamla traditionernas trovärdighet. Han övergav inte heller tron på gudarnas kontroll över händelserna.

Herodotos härledde den teoretiska grundstommen för de biografiska och historiska händelserna han återgav ur den uppfattning om mord och straff som finns i de grekiska episka dikterna, dramerna och i filosofin. Angriparens *hybris*, hans överdrivna ambitioner, framkallade ett *nemesis* av motsvarande vedergällning. Och därför hade grekerna och österlänningarna omväxlande gjort intrång hos varandra alltsedan det trojanska kriget och sedan bestraffats för denna orättfärdighet. I denna Herakleitos-aktiga konflikt mellan motsatser berättigade han

grekernas agerande och Atens herravälde i synnerhet genom att hänvisa till deras försvar av friheten och demokratin gentemot persernas tyranni.

Den alltmer rationella och realistiska syn på historien som Hekateos och Herodotos hade introducerat fullbordades av de grekiska historikernas mästare, Thukydides (ca 471 – 399 f.Kr). Han tog på sig uppgiften att dokumentera den 27 års långa konflikten mellan Aten och Sparta, det peloponnesiska kriget (431 – 404 f.Kr). Han förklarar i början att han skulle följa krigets historia ”med början från det ögonblick då det bröt ut, i tro att det kunde bli ett storartat krig och mer värt att skildras än alla andra krig före det”. Senare säger han: ”Jag har upplevt hela förloppet och befinner mig vid en ålder som gör det möjligt att förstå händelser och ägna uppmärksamheten åt dem för att kunna veta den exakta sanningen om dem”.

Thukydides följde en mer disciplinerad och vetenskaplig metod än föregångarna, även om de skrev för samma publik. Han rensade ut alla rester av mytologi från sin berättelse och varnade läsaren att ”avsaknaden av romantik i min historia kommer, fruktar jag, att leda bort från dess intressanta sida”. Genom åren samlade han flitigt noggranna informationer om kriget från de mest pålitliga källors ögonvittnen, dokument och avhandlingar och kontrollerade dem minutiöst närhelst han kunde. När han inte kunde förklara orsaken till en händelse som en solförmörkelse till exempel, erkände han öppet sin okunnighet och förde inte fram fantasier om gudar för att klara sig undan.

Han koncentrerade sig på de politiska relationerna mellan de stadsstater som kämpade om herravälde och höll sig till detta enda tema. Atens mäktiga handels- och sjöstat var både demokratisk och imperialistisk och Thukydides ansåg med rätta att den skräck som spartanerna kände inför de atenska handelsklassernas aggressiva erövringspolitik var en viktig faktor i det peloponnesiska kriget.

Han skilde omsorgsfullt mellan kämparnas officiella förevändningar och de underliggande politiska, strategiska och ekonomiska skälen till deras djupa fientlighet eller till deras allianser. Han lät sällan religiösa, moraliska, patriotiska eller rent personliga förutfattade meningar påverka den objektiva analysen av händelsernas orsaker och huvuddeltagarnas bevekelsegrund.

Thukydides utforskade på ett realistiskt sätt den grekiska civilisationens tidiga historia, de mykenska kungadömens ursprung, de grekiska stadsstaternas tillväxt och det atenska imperiets uppkomst. Han kopplade helt riktigt ihop tyranniernas uppgång med de etablerade aristokratiernas och oligarkiernas misslyckanden att driva en energisk kolonial- och handelspolitik när de ledande staterna tävlade med varandra för att etablera handelsposter och exploateringszoner vid den grekiska världens gränser, och förklarade tyranniernas fall under det demokratiska trycket med att deras närsynta autokratiska intressen blockerade det urbana framstegets och maktens utveckling.

Thukydides bok berör de politiska realiteterna men tränger inte in i deras ekonomiska bas på ett medvetet eller systematiskt sätt. Han hade också tendens att förklara händelseförloppen genom att hänvisa, till personliga egenskaper hos ledare som Perikles och Alkibiades snarare än till de materiella drivkrafterna bakom de stridande klassernas och staternas aktioner. Ändå var han den mest materialistiska av alla antikens historiker.

Han satte exempelvis regeringsformerna i relation till samhällets rådande strukturer och till de härskande klassernas specifika intressen. Den ”patriarkala monarkin med traditionella privilegier” var den styrelseform som motsvarade det förpolitiska samfundet, som baserades på familjen och klanen. Korints oligarki var den politiska motsvarigheten till handels- och sjöstatens sociala och ekonomiska förhållanden. Spartas regering representerade de kollektivistiska jordägarnas makt över en större klass av ”grannar” som var politiskt underordnade men

ekonomiskt ”fria” och över en ännu större klass av hänsynslöst exploaterade slavar och arbetare. Och slutligen Atens demokrati som var beroende av den kejserliga skatt som uttogs från de lydande staterna där den gamla jordägararistokratin och de stora viktiga medelklassjordbrukarna var helt i händerna på det ”sjöfarande slöddret”.

Thukydides inledde sin beskrivning av en fruktansvärd epidemi som härjade i det belägrade Aten på följande sätt: ”Vem som helst, läkare eller lekman, må säga vad han tänker om epidemins troliga ursprung och om de orsaker han tror räckte för att skapa en så stor oreda. För min del skall jag enbart beskriva hur den såg ut och anteckna de symptom som kan underlätta ett igenkännande om detta skulle hända på nytt; ty jag blev själv drabbad av den och observerade andra som led av den”. Sedan lägger han fram en detaljerad redogörelse över epidemins fysiska uttryck och även över dess mentala och moraliska effekter på befolkningen. Den vetenskapliga andan i hans analys står i tydlig kontrast mot *Iliadens* inledning där den epidemi som drabbade den grekiska armén tillskrevs gudarnas vrede och kunde utplånas genom att lugna dem. Det grekiska tänkandets framsteg från dess första uttryck under barbariska förhållanden till dess mognande i den imperialistiska och demokratiska stadsstaten kan mätas genom att jämföra dessa två avsnitt.

Dessa pionjärhistoriker utvecklade inga fulländade teorier om samhällets utveckling eller lagar. Herodotos tillskrev händelsernas omedelbara orsaker till individens vilja och deras grundläggande orsaker till ödet eller gudarnas avundsjuka.

Trots insikten om drivkrafterna bakom de strider som han registrerade, trodde Thukydides att historien rörde sig i en cykel som hela tiden upprepade sig, precis som Platon och Aristoteles trodde att planeterna roterade i upprepade, harmoniska banor. Han tänkte att hans historia skulle kunna bli värdefull för kommande generationer eftersom det som hade hänt skulle hända igen och följas av samma konsekvenser. Hans cykliska schema representerade hur som helst det första försöket att avslöja ett mönster av regelbundenhet som kunde göra hela den historiska processen begriplig.

Han noterade att samtidens greker härstammade från staminstitutioner och att de hade rötter i det förflutna. ”Många bevis kan ges för att visa att de tidiga grekerna hade levnadssätt som liknar dagens barbarers”.

Denna upptäckt att grekerna befann sig på en högre nivå i den sociala utvecklingen än förfäderna och andra folkslag och att de hade gått igenom flera kulturella stadier blev utgångspunkten för den komparativa historien och den vetenskapliga sociologin.

Genom att utarbeta en metod att skriva om mänskliga angelägenheter som klarade sig utan övernaturlig kontroll och som strävade efter att placera all mänsklig verksamhet inom det materiella orsakssammanhangets sfär, banade Thukydides vägen för vetenskapliga studier av sociala processer, vilka flera sekler senare skulle ge upphov till den historiska materialismen.

* * *

Hippokrates, Demokritos och Thukydides levde alla under samma tidsperiod. Läkaren var född samma år, 460 f.Kr, men inte på samma plats som Demokritos och blev senare hans vän. Han var också sofisterna Gorgias elev, och en annan sofist, Protagoras, kan ha varit författaren till den hippokratiska boken *Forntida medicin*. Thukydides principer och metod liknade mycket den hippokratiska skolans.

Den atomistiske filosofen, läkaren och historikern påverkades alla tre av de joniska naturalisternas materialistiska traditioner och återspeglade på bästa sätt 500-talets materialistiska tendenser på sina speciella områden. De förkastade det övernaturliga och hänvisade till

materiella orsaker när de sökte förklara alla fenomen de studerade i den fysiska världen, i det mänskliga livet och i sin egen civilisation.

I deras ögon var ödet inte längre en gudinna som ingrep i den kosmiska ordningen och dikterade utgången av mänskliga angelägenheter; slumpen var ingenting mer än ett oberäkneligt element i det mänskliga livet, ett element som styrdes av nödvändigheten och som kunde förklaras rationellt. Demokritos sade att ”slumpen är en gudabild som skapades av människan för att ursäkta sin egen mentala otillräcklighet. I själva verket står slumpen sällan i motsättning till visheten. I de flesta livsangelägenheter kan en intelligent själ vara framgångsrikt förutseende”. De delade en grundläggande tro på att det fanns naturlagar, på möjligheten att nå vetenskaplig kunskap och att handla utifrån denna kunskap, vilket utgör kärnan i den materialistiska åskådningen.

XI. Sofisterna

Vi har hittills skildrat den materialistiska åskådningens utveckling utan att referera så mycket till den idealistiska skolans förhistoria. Det är nu nödvändigt att ägna uppmärksamhet åt materialismens motrörelse inom filosofin. Eftersom detta arbete handlar om materialismen, kommer diskussionen om idealismen och dess utveckling att begränsas till enbart dess effekter på sin antites.

Även om den materialistiska tendensen utkristalliserades först, blev det den idealistiska ståndpunkten som fick den främsta positionen i Grekland. Den blev antikens avgörande och triumferande tankeskola och även den härskande ideologin därför att den bars upp av de mest fastrotade sociala förhållandena och de mäktigaste klasserna. Traditionerna, religionen, slavararistokratins behov och massornas låga kulturella nivå samverkade i att leda in teorin i idealistiska banor och bort från materialismen.

Den idealistiska skolan producerade några av det mänskliga tänkandets mest lysande representanter, vilka framförde starka argument i dess favör och systematiserade dess begrepp i en ny allomfattande världsåskådning. Idealisterna fick ytterligare fördelar på grund av den materialistiska teorins dåtida brister.

Den allt bredare strömmen av teorier som tog form mellan 500- och 300-talet kom att följa en slingrande och invecklad kurs. Filosofins två huvudsakliga stridande tendenser var inte klart avgränsade. De möttes, gick samman, blandades, skildes igen. Den materialistiska strömningen livnärdes av konstarnas, hantverkets och teknikens utveckling, av penningekonomin utbredning, av klasskampen under den demokratiska revolutionen och kritiken av religionen. Idealismen anslöt sig till omstöpnings av religionen, till de nya matematiska upptäckterna, de mytiska kulterna och till slavägarklassens moral, juridiska normer och politiska uppfattningar.

Och när vi analyserar individuella filosofers åsikter finner vi de två tankesätten hopblandade i varierande proportioner hos nästan alla. Thales, materialismens fader, betraktade fortfarande livets, rörelsens och dynamikens ursprungliga princip i form av gudar. Å andra sidan visade sig Platon vara en flitig forskare av Spartas, Atens och Syrakusas författning och politiska liv då han planlade sin drömstad i *Republiken*.

Han försökte skissa en lagenlig följd i hur statens successiva former utvecklades, från oligarki till demokrati och tyranni, och tillskrev delvis dessa politiska omvandlingar till förändringar i fördelningen av rikedomar och egendomar.

Dessutom finns det tydliga skillnader mellan idealismens förkämpar. Sokrates, son till en skulptör och en barnmorska, stod närmare hantverkarnas tekniska anda än Platon, hans lär-

junge. Aristoteles, idealismens systematiserare, utvecklades gradvis bort från Platons rena idealism och mot materialism allteftersom hans tänkande utvecklades.

Detta betyder inte att det är omöjligt eller onödigt att skilja den ena tendensen från den andra. Grekerna själva var väl medvetna om att de två ståndpunkterna stod i motsättning till varandra. De olika skolornas och filosofernas grundläggande ståndpunkter bestäms av vilken trend som dominerade i deras idéer.

Pytagoréerna och eleaterna, exempelvis, tillhör avgjort idealismens föregångare. Deras grunddoktriner är antimaterialistiska eftersom de slår fast att universum består av siffror och att det logiska är det verkliga. Det är sant att världen har matematiska egenskaper och det är också sant att verkligheten är logisk, precis som logiken är verklig. Men pytagoréernas och eleaternas slutsats att verklighetens väsen är matematiskt och logiskt snarare än materiellt är icke-materialistisk.

Och omvänt måste de milesiska naturalisterna och atomisterna ställas i det materialistiska lägret trots att det fanns kvar rester av religiösa föreställningar och andra icke konsistenta element i deras idéer, ty deras grundläggande förklaringsmetoder och doktriner baserades i första hand på sådana fysiska realiteter som materietillstånd, ett av de fyra elementen eller – atomer och tomrum.

Anaxagoras

Andra tänkare kan klassificeras på samma sätt. Anaxagoras är ett bra exempel. Han lärde att *Nous* (ande eller själ), vilket rör sig och känner alla ting, var rörelsens orsak. Om vi skulle isolera detta från hans övriga tänkande, skulle han hamna på idealismens sida. De tidigaste materialisterna tog det ju för givet att rörelsen var inneboende i naturen och hade därför ingen anledning att dra fram någon skapare för att förklara tingens rörelse.

Men att blåsa upp detta drag hos Anaxagoras skulle leda till en ytlig och felaktig värdering av hans åsikters huvudinriktning. Som Aristoteles betonade, använde Anaxagoras begreppet ”det andliga som en *deus ex machina*, enbart för att förklara världens tillkomst och när han inte förmådde förklara varför någonting existerade”. Meningen med denna kritik är tydlig. När Anaxagoras kunde ge en positiv förklaring av något fenomen, resonerade han i materialistiska banor och höll undan det andliga som ursprunglig impulsivare. Men när han inte visste tingens specifika orsaker och inte kunde förklara dem på annat sätt, drog han in *Nous* som förklaring. Med andra ord tjänade *Nous* som ett uttryck för hans okunnighet.

Kontrasten mellan Anaxagoras och Aristoteles visar sig i synen på den mänskliga intelligensens utveckling. Anaxagoras sade att människan förvärvade intelligens därför att hon hade händer. Det är i grunden en korrekt och materialistisk förklaring. Aristoteles bestred denna teori och hävdade att händerna skänktes till människan därför att hon hade intelligens, vilket är en teologisk förklaring i idealistisk manér eftersom det innebär att den mänskliga intelligensen skapades av en övermänsklig intelligens.

Ytterligare vittnesbörd i detta avseende ges av Plato. I *Faidon* får han Sokrates att säga ”Jag hörde en gång någon läsa ur en bok (som han sade) av Anaxagoras och som hävdade att det är det andliga som producerar ordning och som är orsak till allting. Denna förklaring behagade mig. Av någon anledning verkade det vara riktigt att det andliga skulle vara orsaken till allting... Det var ett underbart hopp, min vän, men det grusades snabbt. När jag läste vidare upptäckte jag att karlen inte använde sig av det andliga och att han inte tillskrev det något kausalsammanhang för världens ordning, utan anförde orsaker som luften, rymden och vattnet och många andra absurditeter”.

Sokrates besvikelse över Anamagoras och motvilja mot hans tankar passar vår målsättning utmärkt. För det första var Anamagoras (ca 500 – 428 f.Kr) en levande länk mellan de mile-siska naturalisterna och Aten klassiska idealister. Hän var den förste främmande filosof att bosätta sig i Aten där han stannade i 30 år. Han kom dit efter hans födelsestad Klazomenais förstörelse i samband med joniernas uppror mot den persiska despotismen. Han var nära vän till Perikles, den atenska demokratins berömda ledare, men ställdes inför rätta och utvisades ur Aten, anklagad för samarbete med perserna på grund av sin anslutning till Perikles parti, och för ogudaktighet därför att han lärde att solen var en glödande sten och att månen var av jordiskt stoff.

För det andra tog idealisterna – Sokrates var den förste – *Nous*-principen, intelligensen, på allvar, tillämpade den konsekvent och gav den en central ställning i sitt förklaringschema, något som Anaxagoras däremot inte hade gjort.

Sofisterna

En annan filosof som tjänade som länk mellan materialisterna och idealisterna var Protagoras, sofisternas överhuvud. Han var Demokritos elev, Sokrates lärare, levde samtidigt som Anaxagoras och var vän med Perikles.

Sofisterna var verksamma vid den demokratiska rörelsens höjdpunkt, den rörelsen som hade startat hundra femtio år tidigare i de joniska handelscentra. Under 400-talets andra hälft blev folket enväldigt under Perikles i Aten.

Denna demokratiska revolution som överförde makten från lantaristokratin till de sociala klasser som arbetade inom handeln och tillverknigen hade tidigare under sin ungdom givit upphov till filosofin. Atomisternas och sofisternas doktriner är karaktäristiska filosofiska produkter av dess mognad.

Den uppstigande demokratin, vilken gick framåt parallellt med rikedomens, handels och industrins rastlösa tillväxt, omvandlade staten och gjorde sig av de mest gamla och ärevördiga institutionerna. I Aten, till exempel, ersattes Aeropagos råd, den högsta domstolen för de grövsta brotten, med betalda juryer. Störtandet av denna grundval för aristokratins styre och upprättandet av demokratiska domstolar vilka var öppna för de fattigaste medborgarna, visade atenarna att inte ens de heligaste delarna av deras samhälle var oåtkomliga eller oföränderliga.

Aeropagos var både ett medborgerligt och ett religiös organ som låg under gudomligheternas speciella beskydd. Ares kullar, där det låg, var heliga, och rådets sammanträden hölls utomhus så att ingen skulle kunna besmittas av att komma in i samma lokal som en person som var skyldig att ha spillt blod. Degraderingen av det utdelade ett kraftigt slag mot adelns privilegier och den traditionella religionens grepp.

Perikles Aten skapade anmärkningsvärda konstverk och producerade några av antikens mest begåvade personligheter. Aten var de nyrikas hem. Dessa hade inte mycket respekt för de gamla sederna och drevs av ett omåttligt begär efter rikedomar och av imperialistiska ambitioner. Deras attack på den gamla ordningens moraliska, juridiska och politiska grundvalar kulminerade i det peloponnesiska kriget då kampen mellan demokraterna och oligarkin utsträcktes till att omfatta hela Grekland,

”Hela den grekiska världen skakade. Strider fördes överallt av de folkliga hövdingarna för att dra in atenarna, och av oligarkin för att introducera spartanerna” skrev Thukydidens som själv deltog i dessa revolutionära händelser och beskrev dem utifrån den ståndpunkt som den ”moderata delen av medborgarna” stod för. ”På ena sidan hade stadens ledare, som alla gav vackra bedyranden, folkets rop på politisk jämlikhet och på den andra samma rop från den moderata aristokratin, och de sökte stöd i dessa offentliga intressen som de sade sig värna om samtidigt

som de inlät sig på de gräsligaste omåttligheter ... Moralitet prisades inte av något parti... Alla former av orättfärdighet slog rot”.

Sofisterna försökte bemöta de utbildade klassernas krav på en ny intellektuell inriktning under denna oroliga tid av stadsstatskrig, demokratiska revolutioner och oligarkistiska kontrarevolutioner då allting var obestämt och ifrågasatt. Dessa lärda föll senare i vanära och deras namn är fortfarande öknamn för förvrängda resonemang och förfalskad filosofi. Det är en orättvisa som skapades av dåtidens konservativa och som förevigades av de klassiska idealisternas efterpare. Sofisterna förtalades på sin tid precis som 1700-talets encyklopedister avskyddes av den gamla regimens anhängare och misstolkades av 1800-talets reaktionärer. Aristofanes, den komiske författaren, bidrog mycket till att ge sofisterna dåligt rykte genom smädeskriften över Sokrates i *Molnen*.

Sofisterna var kringresande utländska tänkare som åkte från plats till plats, sökte nya publikar och kunder, och spred nya idéer. De attraherades av Athens rikedom, anseende och energiska intellektuella och vetenskapliga aktivitet. I likhet med andra handelsmän prackade de ibland dåliga varor med pråliga etiketter på den enfaldiga publiken. Men de ledande sofisterna var inga ytliga tänkare som improviserade fram skenargument i otillbörliga syften. De var inflytelserika nydanare i 400-talets grekiska kultur.

Genom att utvidga vetandets begrepp och läroplan, öppnade dessa pionjärer inom västerländsk utbildning dörren till kunskapen åt bredare folklager än de som dittills hade monopoliserat den. De förkunnade att vetandet inte var de belevades naturgåva utan att det kunde nås av alla som använde sin intelligens. De uppmuntrade en attityd som underkastade dogmer, myter och vidskepligheter en kritisk undersökning.

Dessa specialister i historia och politik som gjorde anspråk på att förbereda de fina familjernas söner för vuxenlivet och framgång i affärerna, påskyndade på sitt sätt sociala reformer. Protagoras var lagstiftare och på Perikles begäran hjälpte han till att grunda en mönsterkoloni i södra Italien, den första planerade staden.

Sofisterna föraktades av adelns talesmän därför att de tog betalt för sina tjänster. Men detta särdrag i deras yrkesutövning som skymfades den aristokratiska etiketten passade i penningekonomins vanor. Städernas handelsdemokratier vände sig till dessa lärare för att få en ny sorts utbildning.

De gamla utbildningsidealerna som bäst uttrycktes i Sparta, baserades på att uppfostra en militär elit. Den förhärskade det aristokratiska levnadssättet, ridderliga tävlingar, utövandet av manliga sporter och kroppsövningar.

Sofisterna införde ett utbildningssystem som bättre passade de demokratiska republikernas behov och värden. Deras betoning på att utveckla kunskapen, träna det logiska tänkandet, förbättra talet och deltaga i politiska diskussioner, var ämnad att inte bara producera disciplinerade krigare utan också kritiskt tänkande individer som var förmögna att tala bestämt och sakligt för att kunna övertyga sina medborgare om den rätta inriktningen.

Sådana färdigheter krävdes inte bara av de demokratiska ledarna, utan än mer av deras motståndare, vilka måste strida mot dem i församlingarna och domstolarna. När aristokratins politiska hegemoni väl hade brutits, kunde dess representanter som strävade efter att styra staden i egenskap av statsmän, generaler och domare, vinna massorna för sin politik och kontrollera dem enbart genom att bemästra den offentliga debattens konst.

Denna nya filosofityp fann en publik som var beredd att betala för hans talanger eftersom livet i de demokratiska stadsstaterna gynnade diskussion och debatt på marknadsplatserna, i de politiska församlingarna och i domstolarna. Sammanstötningen mellan motsatta egendoms-

intressen, det oavbrutna förhandlandet på marknaden, den hårda kampen mellan de politiska fraktionerna och medborgarnas informella möten på offentliga platser stimulerade idéutbytet mellan styrande element av alla schatteringar. Sofisternas och Sokrates metoder, eller en litterär form som den som Platon använde i sina *Dialoger*, vilken byggde på angrepp och parader mellan motsatta argument, hade varit otänkbara under den orientaliska despotismen. Denna saknade nämligen både en blomstrande handelsverksamhet och en oberoende och energisk klass av fria medborgare. De dök upp i en miljö där varor, pengar och idéer utbyttes på ett omfattande sätt, och där klasstriderna var öppna och hetsiga.

Sofisterna specialiserade sig på att studera tänkandets tekniker och talsätt, och gav värdefulla bidrag till filosofin genom sina upptäckter i retorik och grammatik. De hjälpte till att utarbeta flera element inom logiken, vilken skapades av den grekiska idealismens främsta medlemmar.

Sofisterna ”antilogiska” metod avspeglade tydligt dåtidens konflikter och omvälvningar i teo-rens värld. I varje erfarenhet, hävdade de stod det två ”logoi” i opposition mot varandra. Varje tes hade sin antites. Sofisterna lärde sina elever hur man skulle få fram motsatsen till en given ståndpunkt och om möjligt få den svagare sidan att framstå som starkare.

De visade att olika åsikter, vanor och institutioner inom religion, politik, moral och ekonomi var lika berättigade. Här är några av de motsägelsefulla uppfattningar vi finner i *Disoi Logoi*, ett verk skrivet efter det peloponnesiska kriget, och som visar hur samma handlingar och händelser kunde värderas på diametralt olika sätt, beroende på omständigheterna och på betraktarens ståndpunkt och intressen.

”Omättlig konsumtion av mat och dryck är dåligt för dem omättnings förbrukaren, men bra för handelsmannen. Seger i spel är bra för vinnaren men dåligt för förloraren. Peloponnesiska krigets utgång blev bra för spartanerna men dålig för atenarna.

”Att klä sig elegant och måla sig är oanständigt för en man men anständigt för en kvinna. I Makedonien accepteras det att flickor har föräktenskapliga relationer, men inte i Hellas.

”Att svika en fiende är riktigt, att svika en vän är oriktigt. Mord i förhållanden är orätt, men ibland, som i Orestes fall, är det riktigt. Tempelplundring är orätt, men att beslagta Delfis skatt när Hellas hotas av barbarerna är rätt”.

Ett sådant sätt att angripa problemet tenderade att rubba allting och beröva etablerade seder, regler och institutioner all allmängiltighet och nödvändighet. Ingenting framstod som för evigt fastställt, inga sanningar var absolut säkra, alla värden var relativa.

Hur kunde då någon urskilja det rätta från det felaktiga, det goda från det onda, sanning från lögn, klokhet från dårskap, det riktiga från det oriktiga? Och hur kunde man uppnå en sådan kunskap, eller gick den inte alls att uppnå?

Protagoras svarade att den ena sidan inte kunde skiljas från den andra. Det riktiga var också oriktigt, det modiga feigt, det sanna falskt, beroende på individens specifika situation.

Protagoras var en av relativismens och subjektivismens främsta talesmän i det gamla Grekland. Relativismen är den typ av tänkande som fastställer tingens föränderlighet och mångfalden i deras framträdande, och som utesluter eller nedtonar deras väsentliga lagbundenhet och verkliga nödvändighet.

Hans ståndpunkt kretsade kring två huvudsakliga påståenden:

1. Människan är måttstocken för allting; för existensen av de som finns och för icke existensen av de som inte finns.
2. Motsägande påståenden är lika sanna.

Utifrån denna utgångspunkt var alla ting precis vad varje person uppfattade dem som. Alla förmågelser, alla begrepp var relativa, individuella och godtyckliga. Det kan inte finnas någon gemensam kunskap om en oberoende materiell verklighet, ingen objektiv sanning. Det är omöjligt att veta vad tingen verkligen är i sig eftersom de ter sig mycket olika för olika djur, olika människor, olika sinnen och under så varierande omständigheter som ålder, hälsa, tillstånd etc. Därför kan motsägelsefulla påståenden om vad som helst vara lika sanna eller falska.

En annan sofist, Gorgias, skärpte samma ståndpunkt genom att försvara följande teser: det finns ingen sanning; om det finns någon går den inte att få reda på; om man får reda på den, kan den inte vidarebefordras.

Protagoras relativistiska doktrin att människan är måttstock för allting hade inte bara en rent teoretisk karaktär. Den tjänade också praktiska ändamål. Denna argumentationslinje förstärkte idén att sociala institutioner inte är oföränderliga, utan kan och bör omformas parallellt med mänsklighetens växlande behov.

Protagoras förnekade att det fanns några tidlösa, abstrakta och absoluta normer beträffande rättvisan, sanningen, moralen eller juridiken, fränsett den ena eller den andra sociala gruppens behov och åskådning. Lagarna skrevs för människan och inte tvärtom. En sådan teoretisk ståndpunkt kom att få upplösande effekter på de politiska strukturerna och den religiösa ortodoxin. Protagoras skrev en bok om gudarna i vilken den allra första meningen förkunnade att han inte visste om gudarna existerade eller inte, och hur de såg ut.

Om rätt och fel, rättvisa och orättvisa, sanning och falskhet inte har något objektivt moraliskt stöd, då kan staten och dess lagar bara grundas på makt eller konventioner. Thrasymachos drog slutsatsen att statens lagar var de svagas uppfinning för att kontrollera de starka, och att makt är den enda lagen naturen erkänner.

Hans påstående att ”styrka är bra” skrämde de som försökte dölja maktens roll för att upprätthålla klassamhället med hjälp av oinskränkt religion och moral. Men Thrasymachos blottlade bara vad som hände i hela Grekland där regeringarna störtades och upprättades med hjälp av våld och bedrägeri, och där de stridandes styrka utgjorde den enda lagen. Idealisterna kunde inte förlåta de mest uttalade sofisterna då de avlägsnade maktens fikionlöv från de handelsverksamma slavregimerna.

Kritias behandlade religionen på ett lika respektlöst sätt i sin *Sisyfos*. När samhället väl hade underställts lagarna, sade han, ”övertygade någon de dödliga att tro på existensen av en gudomlig släkt” för att injaga rädsla och för att hålla dem lydiga.

Andra sofister underminerade konservatismen genom att ställa naturen i motsättning till sederna och lagen. Antifon påstod att det mesta som anses vara rätt enligt lagen strider mot naturen. Aristoteles tillskrev vissa sofistiska författare mycket jämnställande grundtankar: ”Det strider mot naturen att vara en annan människans herre, ty en man är slav och en annan fri enbart på grund av lagen. Av natur skiljer de sig inte från varandra. Herrens ställning över slaven grundas på makt och är därför orätt”.

Sofisterna uppvisade en stark materialistisk inriktning när de betonade de historiska och sociala förhållanden som gjorde människan till vad hon är. I likhet med atomisterna, hippokraterna, historikerna och dramaförfattarna, betraktade de människan som en i huvudsak skapande varelse vars uppfinningsrikedom var ansvarig för civilisationens landvinningar.

Den enda betydande nya idé om den fysiska världens beskaffenhet som sofisterna bidrog med kom från Antisthenes, Gorgias elev. Han var den förste grekiska tänkaren att uttryckligen identifiera existensen med materiella kroppar. Han hävdade att bara individer existerade och

att enbart kroppsliga ting som uppfattades av sinnena var verkliga. Om de egenskaper hos ett föremål som sinnena uppfattade skildes från det konkreta varat som innehöll dem, så var de överkliga.

Hans kunskapsteori var idealisternas antites. Idealismen abstraherade tingens egenskaper och omvandlade dem till oberoende existerande enheter. Antisthenes sägs ha anmärkt följande: ”O Platon, jag ser en häst man jag ser inte någon hästhet”.

Denna syn att materien var ett vidsträckt och motståndskraftigt stoff var inte utbredd under antiken, även om den senare övertogs av stoikerna. Hur som helst, denna uppfattning som svagt antyddes av Antisthenes, skulle bli en hörnsten i det mekaniska natursystem som dominerade under den borgerliga epoken.

Trots att sofisterna umgicks med överklassen och inte kämpade för de mest radikala åsikterna, kom deras dialektiska kritikmetod att framkalla de konservativas förakt och misstro.

Deras läror antogs vara skadlig för ungdomen och nedbryta moralen, religionen och den politiska stabiliteten.

De klassiska idealisterna övertog sofisternas logikteknik och omvandlade dem till vapen i sin systematiska motoffensiv mot deras relativism, individualism, skepticism och subjektivism. Sokrates argumenterade mot sofisterna och sade att det rätta och det lagliga var samma sak. Platon hävdade mot Protagoras att inte människan, utan Gud, var måttstock för allting. Han ville reservera maktutövningen åt de bästa medan sofisterna, däremot, var villiga att bibringa vilken rationell person som helst statsmannakunskap. De åtog sig att neutralisera sofisternas liberaliserande inflytande genom att hitta absoluta och oföränderliga normer inom filosofin, logiken, moralen och politiken, för att återställa oligarkins hotade ställning och dess värderingar.

XII. Aten och den sokratiske revolutionen

Sokrates levde mellan 469 och 399, Platon mellan 427 och 347 och Aristoteles mellan 384 och 322 f.Kr. Alla tre bedrev huvuddelen av sin filosofiska verksamhet i Aten. De stod i samband med varandra och utgör en kontinuitet av idealistiskt tänkande som sträckte sig över hundra år.

Idealismens utveckling kan inte förstås om den inte relateras till Atens utveckling under 400- och 300-talet, eftersom dessa klassiska idealister var bland de mest framstående representanterna för dess kultur.

Atens liv

De grekiska städerna hade uppstått ur byförhållanden som de flesta andra folkslag och även vissa efterblivna grekiska samhällen fortfarande levde under. De skulle snart underkastas Alexanders kejsardöme.

Men under 400-talet nådde städerna toppen av sin makt, av sitt beroende och av sina bedrifter.

Atenarnas handelsintressen och ambitioner drev dem och gjorde det möjligt för dem att inta främsta platsen i de krig mot Persien som räddade Grekland från det österländska herraväldet. Atenarna stödde de asiatiska grekerna i deras uppror mot den persiska kungen Darius. Atenska styrkor besegrade de persiska inkräktarna i Maraton, och dess flotta säkrade segern över Xerxes amiraler vid Salamis. Aten, Greklands räddare, blev den Helleniska Federationens centrum. Egeiska havet blev en atensk sjö, när dess makt utsträcktes till Megara och Boetien.

Men på höjdpunkten av sin makt, blev Aten inblandad i ett segdraget krig med konkurrenten Sparta. Kriget varade, med avbrott, från 431 till 404 f.Kr. och slutade med det atenska imperiets nederlag och fall. De förnedrade atenarna återfick aldrig herraväldet över Grekland.

Atens interna historia var lika dramatisk och orolig som dess utrikesrelationer. Under både upp- och nedgångarna kännetecknades dess karriär av snabba omkastningar. Tack vare sin framgång och makt, omvandlades staden arkitektoniskt. Konsten, litteraturen, filosofin och historien blomstrade. Och tack vare massornas tryck blev Athens konstitution den mest demokratiska i hela Grekland. I Sokrates Aten pressades utvecklingsfaser som på andra ställen krävde århundraden, samman till några få generationer. Förändringarnas snabba takt, den historiska utvecklingens extremt hoppresade karaktär och de sensationella omkastningarna hemma och utomlands inspirerade de ivrigaste ansträngningar och livligaste tankar bland sina ledande medborgare.

Aten kännetecknades mer än de andra avancerade grekiska städerna av starka kontraster. Även om själva staden dominerade, bestod Aten också av ett jordbruksområde. Det var delvis gammalt och delvis nytt, delvis slavdrivande och delvis fritt. Produktionen för konsumtion var sammanvävd med produktionen för utbyte. Jordbruk och kreatursuppfödning bedrevs sida vid sida med gruvdrift, handel, bankväsende och en snabbt expanderande industriproduktion. Tidiga stamseder, idéer och institutioner blandades med sociala, politiska och ekonomiska nyheter. Medborgarnas frihet och självstyre kolliderade både i teori och i praktik med slavsystemet och berövandet av medborgerliga rättigheter hemma, och med den imperialistiska expansionen utomlands.

Dessa paradoxala kombinationer och de våldsamma motsägelser som de gav upphov till orsakade en enorm dynamik i Athens utveckling och skärpte invånarnas tänkande. A.D Godley skriver: ”Staden... var alltid angelägen att höra eller berätta om nya saker. Det var en period av intellektuellt uppvaknande då nya idéer och upptäckter (åtminstone upptäckten av intellektets oprövade områden) dagligen utvidgade diskussionen, precis som under den elisabetanska och den nuvarande eran. Kritikens medel var inte skriften utan samtalet. Kvickhet bemötte kvickhet i talet.

”Och flera orsaker gjorde att Aten blev samtalets centrum före alla andra grekiska städer. Athens politiska betydelse och teaterföreställningarna lockade mängder av främlingar från alla delar av Grekland, från Egeiska havet och från den grekiska civilisationens utposter, från Sicilien och från södra Italiens grekiska städer. Även peloponnesiska krigets umbäranden verkade i denna riktning eftersom rädslan för Spartas räder mer och mer centraliserade livet innanför Athens murar. De mest skilda element kunde alltså finna en mötesplats: lantaristokrater som hade drivits från sina gods av de invaderande arméernas terror, öbor med skatter från Egeiska havet, resande professorer från södra Italien eller mindre Asien, alla bidrog på sitt sätt med nya synpunkter och nya diskussionsämnen”. – *Socrates and Athenian Society* (s. 36-37).

Aten räknade vid höjdpunkten av sin blomstringsperiod en befolkning på mellan tre och fyra hundra tusen invånare. Den var Greklands främsta tillverknings-, handels- och finanscentrum. Dess invånare sysslade med de mest varierande aktiviteter. Utanför stadsmuren odlade bönder sädesslag, oliver och vin, och fåraherdar vallade sina djur på kullarna. Innanför dem producerade hantverkarna och slavarerna olika slags artiklar för marknaden. Några kilometer bort låg Pireus hamn, scenen för livlig handel och skeppsbyggande. Den var förenad med staden genom murar. En bit därifrån, i Laurionbergen, låg också silvergruvor där tjugo tusen slavar bröt den dyrbara metallen som gav Aten stora inkomster.

Atens penningekonomi hade färdats en lång väg sedan den gamla självhushållande byggeskapen. Denna världsstad var beroende av importen för sina livsmedel och av exporten för sin framgång. Dess vittomfattande ekonomiska bas gjorde den till Medelhavets främsta diploma-

tiska, militära och sjömak, och kastade den i krig med fiender som Persien och med rivaliserande stadsstater som Sparta och Korint.

Atens högt utvecklade ekonomi förklarar dess brokiga hierarkiska samhällsstruktur. På landsbygden ställdes rika jordägare och adeln mot små jordbrukare, lantarbetare och gruvarbetare. I staden kämpade handelsmän, skeppsredare, fabriker och finansmän med hantverkare, varvs – arbetare och sjömän. I motsats till 500-talets Miletos koncentrerades handeln i 300-talets Aten i händerna på främlingar och baserades på långivarkapital.

Invånarna var uppdelade i adelsmän och plebejer, infödda medborgare och främmande icke medborgare, rika och fattiga, fria och slavar. Medborgarna med familj utgjorde en grupp på ungefär 160.000 människor. Därutöver fanns det ca 90.000 bofasta främlingar och 80.000 slavar.

Rika och folk av hög börd ägde ett stort antal slavar, och de hade dessa att tacka för sitt välstånd och sin fritid. Staten själv var den största slavägaren och använde dem i gruvorna, ombord på skeppen eller som poliser och tjänstemän.

Dessa människor var ibland av grekiskt ursprung, men vanligtvis var de utlänningar. Deras villkor varierade mycket, från fruktansvärd behandling i gruvorna och i arbetslagen till mildare utnyttjande som tjänare och kvalificerade yrkesmän som gav sina ägare profiter. Slavar arbetade också som lärare, och Athens viktigaste bankir var vid något tillfälle slav.

Atens ekonomi grundade sig på slaveri hemma och på imperialistiskt underkuvande utomlands. Denna egendomsform och detta produktionssätt genomsyrade varje aspekt av det atenska livet och satte en outplånlig prägel på dess intellektuella idéer.

Politiskt var Aten en slavdemokrati. Sedan Kleisthenes tid var staden delad i två hundra demes, eller förmyndarskap, som kombinerade drag av det gamla stamsläktskapssystemet med den nya civiliserade organisationstypen som var baserad på lokalt boende. De gamla stamuppdelningarna behöll en ceremoniell karaktär. Staden hade en gemensam kult och stads- huset var likaså stadens hjärta. Börd blev nyckeln till medborgarskap. Och bara personer vars föräldrar var legalt gifta atenska medborgare fick tillträde till det politiska livet.

Så tidigt som 570 f.Kr hade Aten uppdelats i tre partier: de stora och små handelsmännens Kustparti som strävade efter en medelklasspolitik, Slättens parti som hade sin bas på de bästa jordbruksdistriktens stora egendomar och som ville ha en oligarki, och Kullens parti, det mest radikala och demokratiska, som mobiliserade fattiga bönder, gruvarbetare, herdar och hantverkare bakom progressiva fabriker och köpmän, och som blev den drivande kraften bakom den demokratiska rättssaken. Från och med denna tid skedde oavbrutna strider mellan den aristokratiska reaktionen och de demokratiska krafterna. Konflikten kulminerade med folkets slutliga seger och upprättandet av en demokratisk republik.

Denna republik styrdes av ett råd bestående av 500 representanter som valdes genom lottning av tio stamgrupper, varje innefattande en tiondel av demes. Den saknade en högsta verkställande myndighet som de gamla kungarna eller den moderne borgmästaren eller presidenten. Alla medborgare var förpliktade att delta i statens verksamhet. Aten styrdes och försvarades genom ett system av 7.000 roterande tjänster bland de 40.000 medborgarna. En av sex medborgare förband sig regelbundet att arbeta dagligen åt staten, antingen i det civila eller i det militära. Under Perikles fick de betalt för sina tjänster inom armén och flottan, och för sitt deltagande i Rådet eller i domstolsarbetet. Detta gjorde det möjligt för vanliga människor, yrkesmän och hamnarbetare att sköta den statliga verksamheten på ett direkt sätt och hålla sig informerade om statens alla angelägenheter, från diplomatiska förhandlingar till juridiska processer.

Även om Atens rikedom och demokrati vilade på slaveri och kvinnor och utlänningar var uteslutna ur det politiska livet, måste det erkännas att medborgarnas jämlikhet, frihet och självstyre var oöverträffade inom dessa historiska ramar.

Det dominerande särdraget i Atens liv var inte lugnet utan striden. De långa och segerrika försvarskrigen hade stärkt atenarnas stolthet och självförtroende och respekten för dem. De imperialistiska krigen med rivaliserande stater stimulerade dem när de inte ödelade deras energi. Den omfattande förgreningen av deras kommersiella företag och koloniserings-expeditioner, tvisterna i domstolarna, valstriderna, fraktionskampen och de politiska omkastningarna bidrog till livets tumult. Ett sändebud från korinterna berättade för spartanerna att atenarna ”inte kom till världen för att vila och inte heller för att skänka andra någon vila”.

Detta gällde helt och fullt för Sokrates som utvecklade sina idéer och metoder i detta sociala sammanhang. Sokrates varken skrev eller publicerade någonting och vår kunskap om hans läror fick vi av samtida som Aristofanes, lärjungar som Platon och Xenofon, och kritiker som Aristoteles (vissa lärda som Storey ser mer av Platon än av Sokrates i *Dialoger*; andra som John Burnett och A.E Taylor tillskriver Sokrates själv alla idéer som uttrycks av Platons Sokrates, till och med *Republiken* med dess teori om Ideala Former).

Han liknade sofisterna i sitt sätt att arbeta. Han var lärare åt överklassungdomen, kritiserade de rådande konventionerna och stod i centrum för en krets av vänner som inkluderade vissa av Atens främsta medborgare. Den sokratiske metoden utgör en fortsättning och en förfining av sofisternas nydanande idéer. Tillsammans svarar de för förskjutningen av filosofins axel från att undersöka naturen till att undersöka den mänskliga naturen och det mänskliga beteendet, från verklighetens objektiva sida till dess subjektiva.

Men Sokrates var extremt kritisk mot de andra ledande sofisterna och utarbetade egna ställningstaganden i polemik mot dem. Han blev nyckelpersonen i den grekiska filosofins utveckling därför att han var idealismens erkända grundare. Med honom genomfördes svängningen bort från materialismen på ett slutgiltigt sätt. Sokrates var den man som ledde in filosofin i de idealistiska spår som sedan dess varit dess huvudspår..

Denna epokgörande vändpunkt kallas med rätta ”den sokratiske revolutionen”. I enlighet med detta uppdelas den grekiska filosofin vanligen i en försokratisk, en klassisk, och en postaristotelisk period.

Denna klassificering gjordes dock utifrån den idealistiska ståndpunkten och är därför orättvis mot atomisterna, eftersom den förvisar dem till ett sidospår. Men den avspeglar det faktum att idealismen hädanefter blev dominerande och materialismen underordnad i det grekiska tänkandet.

Den sokratiske revolutionen inom filosofin var resultatet av den krampaktiga kampen mellan demokratin och penningararistokratin, oligarkin. Sokrates tillbringade sitt 70 år långa liv i Aten och reste mycket sällan. Han blev soldat vid tre tillfällen och arbetade inom förvaltningen.

Han upplevde det peloponnesiska kriget, såg staden nå sin höjdpunkt som Medelhavets drottning för att sedan avsättas som sådan. Efter Perikles död såg han sin nära vän och lärjunge Alcibiades ta ledningen över statens politik. Han såg de antidemokratiska ledarna dra fördel av atenarnas nederlag och plågor och upprätta en oligarkisk diktatur 413, och återigen under de ”Trettio”, när kriget hade förlorats år 404.

Sokrates var ingen talesman för folket, inte heller någon anhängare av demokratiska ideal. Han blev misstänkt för aristokratiska sympatier och dömdes till döden 399 f.Kr av demokrater. Men han utformade sina uppfattningar i en miljö som starkt påverkades av den folkliga rörelsen. Hans rationalism, individualism, humanism och kritiska anda överensstämde med de

demokratiska tendenserna. Å andra sidan uttryckte hans idealistiska teorier och aristokratiska fördomar överklassens reaktion mot stads”pöbelns” utjämnande tendenser.

Den sokratiska revolutionen

Vilken karaktär hade den revolution som Sokrates inledde i den grekiska filosofin?

Verkligheten kan, för analytiska ändamål, uppdelas i tre skilda fast materiellt sammanbundna områden: den yttre världen, eller naturen, det mänskliga samhället, och medvetandet. Under filosofins utveckling har uppmärksamheten huvudsakligen ägnats åt den ena eller den andra av dessa sektorer. Milesierna koncentrerades nästan helt på naturens processer. De gjorde rättare sagt ingen skarp distinktion mellan verklighetens olika uppdelningar, och analyserade inte heller samhället eller tankeprocessen.

”Fram till 400-talets mitt”, säger professor Robin, ”hade målet för det filosofiska tänkandet varit att säga vad som var det synliga universums underliggande verklighet och sanna existens. Funderingar över beteenden hade överlämnats åt diktare och lagstiftare, och filosofin betraktade inte detta som en av sina studieobjekt”. – *Greek Thought and the Origins of the Scientific Spirit* (s.131).

Med sofisterna och Sokrates uppnåddes en mer avancerad teoretisk nivå. De betraktade samhället som någonting skilt från naturen, och började undersöka sociala förhållanden och det mänskliga beteendet på ett vetenskapligt sätt.

Denna övergång från att undersöka naturen till att studera mänskligheten kan vid första anblick verka vara en reträtt från vetenskapen. Det är sant att Sokrates förvisade undersökningen av naturen till bakgrunden och till och med betraktade den som värdelös i filosofiska frågor, men det fanns mer positiva aspekter i denna svängning inom filosofin än bara förakt för den yttre världens forskning.

Även om han drog idealistiska slutsatser, undersökte Sokrates samhällets natur och mänsklighetens uppförande på ett realistiskt sätt och utan att förlita sig på religiösa föreställningar eller etablerade sedvänjor. ”Det mänskliga livet analyserades som läkaren dissekerar en groda, och resultatet blev en världslig, metafysisk moral”.

Detta var ett framsteg för filosofin. Sokrates utvidgade det rationella tänkandets sfär till att omfatta det sociala livet, han gav filosofin ett uttryckligt politiskt mål, och kombinerade kritiskt tänkande med social verksamhet.

Det faktum att det teoretiska intressets centrum förflyttades från den naturliga till den sociala miljön var inte i sig ett tecken på tillbakagång som det ibland tolkas som. Det var mer ett uttryck för det stora behovet från de kämpande krafternas sida i de ledande stadsstaterna att få svar på en mängd moraliska, politiska och teoretiska frågor.*

Den stora omsvängning som Sokrates inledde inom filosofin å den atenska aristokratins vägnar var att i teorin underordna naturen under människan genom att omtolka naturliga processer utifrån den mänskliga verksamhetens och det mänskliga tänkandets modell. Sokrates upprepade på ett helt annorlunda och rationellt sätt, och under en högre fas i civilisationens utveckling, vad urinvånarna hade gjort på ett spontant sätt med hjälp av magi och primitiv animism.

* Vi kan notera en jämförbar betoning av lösandet av de sociala problemen i filosofier som marxismen, som först och främst syftar till att ge svar till den moderna arbetarrörelsen, eller i John Deweys filosofi, som var den nordamerikanska progressiva rörelsens filosofiska verktyg. Det är därför Dewey sympatiserade så starkt med Sokrates och dennes betoning av moraliska och sociala problem.

De joniska ”fysiologisterna” gick från naturlagarna till det mänskliga livet. Sokrates gick från det mänskliga tänkandet och den sociala verksamheten till naturen. Som Lange anmärkte: ”hans övertygelse är att det förnuft som skapade världsstrukturen arbetar på samma sätt som det mänskliga förnuftet, att vi kan följa dess tankar överallt, även om vi samtidigt måste erkänna dess oändliga överlägsenhet. Världen förklaras utifrån människan, inte människan utifrån allmänna naturlager.

I naturhändelsernas ordning antas det då, genom denna antites av tankar och handlingar, att en plan och ett materiellt verkställande finns, vilket vi hittar i vårt eget medvetande” (s.64).

För Sokrates var människan skapad av en allenarådande och intelligent hantverkare som uppfann resten av världen för att tillfredsställa våra behov. Han påpekade att Gud, eller den högsta godheten, såg till att förse mänskligheten med ljus, eld, luft och vatten. Solen skiner på dagen och månen och stjärnorna på natten för att skänka människan ljus. Jorden producerar föda och andra nödvändigheter för vårt uppehälle, och djuren finns för att tjäna mänskligheten. Den mänskliga organismen bevisar också den välvillige skaparens förutseende. ”Är inte dessa ögonlock uttänkta som de är, med ett stängsel vid kanten för att hålla undan vinden och skydda ögat? Även ögonbrynet självt har en uppgift, och i likhet med ett regnskydd avser att leda bort svetten som, rinnande från pannan, skulle kunna tränga in och besvära denna lika ömtåliga som förvånande del av oss”.

Detta är en alltigenom teologisk uppfattning om verkligheten som överallt ser bevis på intelligenta syften och gudomliga verk, en ogenerad och ren idealism. Universum hålls levande med avsikt och leds med förnuft.

Detta rationella ändamål utformades efter de atenska aristokraternas sociala ställning och åskådning. Gud tog hand om mänsklighetens behov, och speciellt om dess filosofiska elit, precis som dessa rika människors materiella behov tillfredsställdes av andra.

Sokrates formulerade denna idealistiska syn på kosmos, men han utarbetade också en rationell moral doktrin och en systematisk kunskapsteori. Genom att deklarerera att ”det utforskade livet inte är värt att leva”, sökte han underkasta det mänskliga beteendet och sociala institutioner förnuftets stränga kritik.

Sokrates sedelära hänger ihop med hans kunskapsteori. Kunskap är inte bara medlet till rätt uppförande i tillvaron; den utgör moralens själva väsen. Dygd är kunskap. Ingen handlar fel avsiktligt eller medvetet. Människor agerar på ett ont sätt därför att de inte vet vad som är rätt eller bra.

Dygd kommer från sann kunskap, och all sann kunskap måste utgå ifrån korrekta uppfattningar.

Så Sokrates byggde hela sin filosofi på sann kunskap, vilken bara kan förvärfvas genom att kritisera de rådande idéerna. Moralregler var beroende av logiken.

Denna syn skiljer sig helt från det gamla Greklands sedvanliga moral eller israeliternas moral, vilken baserades på de Tio Budordens gudomliga ursprung och på prästernas och profeternas tolkning av dessa. Sokrates moral var i grunden aristokratisk, men han strävade efter att ställa den på rationella grunder.

Sokrates hade en säregen tankemetod. Den utgick från antagandet att det finns två olika kunskapsstyper: folkets vanliga, utforskade åsikter, och det filosofiska tänkandets metodiska, medvetna och sanna uppfattningar som i vartenda fall hade avslöjat det goda. Detta sokratiska ”motbevis” är ett sätt att skilja mellan falsk och sann kunskap och uppnå verklig kunskap genom att kritiskt granska grunden för våra övertygelser.

Joniens "fysiologister" hade försökt nå sanningen genom att undersöka naturen och själva tingens natur. Sokrates valde ett annat tillvägagångssätt. Istället för att börja med att undersöka *fakta*, analyserade han de *uttalanden* som folk gjorde eller de *teorier* som de hade om dessa fakta. Han utgick från ett påstående som antogs vara sant. Han behandlade detta som en ursprunglig hypotes som under loppet av bestridanden skulle leda till en avslutande självklar sanning.

Utifrån detta inledande påstående gick han vidare för att härleda de logiska konsekvenserna. Andra aspekter fördes sedan fram under diskussionens gång tills de motsatta åsikterna konfronterades. Syftet med denna dialektiska metod att få fram motsatta uppfattningar om samma fråga var att framdriva varje sidas slutsatser och se vilka som var sanna. Resultatet av denna debatt, dialog eller mångsidiga, dialektiska idéutveckling utgjorde äkta kunskap, till skillnad från enkla åsikter.

Tvärtemot vissa sofisterna och skeptikerna, tvivlade inte Sokrates på att det var möjligt och nödvändigt att nå sanningen och en viss kunskap om tingen. I *Faidon* varnar han uttryckligen mot misologi, det vill säga misstro mot förnuftigt tänkande. Han genomförde dialektiska undersökningar för att nå en säker och välgrundad kunskap om ämnets verkliga natur.

I opposition mot sofisterna, vilka betonade moralens och lagarnas relativitet, använde Sokrates sin metod för att skilja det nödvändiga, det permanenta och det allmängiltiga från det tillfälliga, det kortvariga och det individuella i idéerna. Han ville upptäcka det begripliga i det förnimbara och det väsentliga i de tillfälliga manifestationerna.

Och han försökte uppnå detta med hjälp av en process av rationella generaliseringar som slutade med en definiering av det givna tinget. Denna definition var den sanna formen av eller den verkliga orsaken till dess existens. Någoting vackert, till exempel, var en manifestation av Skönheten själv.

I Sokrates ögon var idén om det goda och alla andra absoluta idéer eller eviga former av existens när det kom till kritan medfödda i själen som mindes dem från ett tidigare existensstillstånd i denna värld. All kunskap var ett minne, ett återfinnande eller ett igenkännande av de eviga formerna.

Sokrates kunskapsteori blev inkörsporten till en alltigenom idealistisk teori om en verklighet över den materiella värld som människan erfar genom sinnen. I *Faidon* förde han fram två uppfattningar som hädanefter skulle utgöra idealismens grundstomme. Dessa är doktrinerna om själens gudomlighet och odödlighet, och om den ideella existensens oberoende former. Dessa två nyckelidéer stöder varandra. Tron på själens odödlighet underbyggs av teorin om ideala former, vilka också är eviga. Teorin om de ideala formerna är beroende av en själverksamhet som är skild från kroppen.

Sokrates skapade den uppfattning om själen som utgör idealismens väsen och som i olika gestalter – själ, ande, absolut idé – alltsedan dess har dominerat den europeiska teologin och den idealistiska filosofin. Trossatsen om själen som populariserades och förevigades av kristendomen lånades från den grekisk-romerska kulturen som i sin tur hade ärvt den av Sokrates

Rötterna till denna tro går tillbaka till barbariet. Hos Homeros var psyket eller själen någon sorts ande eller spöke som fanns inom människan så länge hon levde, och som lämnade henne vid dödsögonblicket. Jonierna och Herakleitos identifierade själen med luften eller elden. De tidiga pytagoréerna omvandlade psyket till en permanent individualitet som hade förfallit från ett tidigare gudomligt tillstånd och som måste följa livets regler för att kunna återfå sin plats bland gudarna.

Sokrates övertog dessa gamla idéer och omformade dem. Han identifierade själen som källan till och sätet för både kunskapen och det goda. Han var först med att rationalisera själsbegreppet och framställa det som den del av människan som innehar kunskap och okunskap och som kan skilja mellan dygd och last.

Han gjorde själen världslig genom att identifiera den med människornas normala medvetenhet och karaktär och samtidigt förändligade han kunskap och beteende genom att identifiera dessa typer av mänsklig aktivitet med ett gudomligt väsen.

Uppgiften för själen, denna gudomliga beståndsdel i människan, är att veta, det vill säga begripa tingens natur i Former och, framför allt, att känna till det goda och det onda. Det skulle därmed styra människans handlingar så att hon kunde leva ett gott liv på jorden och vinna evig lycksalighet.

Denna doktrin innebar en radikal uppdelning mellan kropp och själ, både i verkligheten och i varje människa. Själen var enbart andlig, gudomlig, odödlig, och kunde existera oberoende av kroppen. Kroppen belastades av det materiella, av hunger och av känslor som blockerade tillgången till verklig kunskap. Den synliga kroppen var en produkt av de fysiska fenomenens värld, medan själen samlevde med de osynliga, eviga och oföränderliga gudomliga formerna. Den sammansatta kroppen växte, åldrade och dog, men den odelbara själen var oförstörbar och odödlig.

Kontrasten mellan de eviga Formerna och deras dödliga yttre motsvarade på existensens område denna uppdelning mellan kropp och själ. Rättvisa var inte bara en relativ, individuell eller konventionell bedömning som varierade med tiden och omständigheterna som sofisterna hävdade. I likhet med alla andra Former som Godheten, Ondskan, Jämnheten och Ärligheten, var Rättvisan absolut, allmängiltig, evig, objektiv. Den förändrades aldrig utan var ett absolut fast mått.

Sokrates och Platon erkände öppet att dessa argument om själens odödlighet och om Formernas evighet var ämnade att stödja ”de gamla och heliga berättelser som avslöjade för oss att själarna är odödliga”. Idealisternas nyskapande låg i den metod de använde för att återupprätta dessa gamla trossatser. De tillgrip inte traditioner, även om de respekterade dem, eller institutionell makt eller dogmatiska uttalanden för att hävda sina slutsatser. De försökte basera dem på argumentation och på en hänvisning till ytterst högt kritiskt tänkande.

Det kan tydligt observeras i *Faidon* där Sokrates, genom Platon, försöker bevisa odödligheten genom en serie teoretiska argument som sträcker sig från att visa födelsens och dödens cykliska process och den oundvikliga förändringen av motsatta existensstillstånd, till den slutliga demonstrationen att teorin om Formerna bevisar själens oförstörbarhet eftersom Former inte har någon inneboende motsättning eller självmotsägelse. Alla dessa argument framförs gentemot kritikernas eller motståndarnas invändningar. Förnuftet och den logiska bevisföringen får sista ordet.

* * *

Sokrates bidrag till filosofin kan sammanfattas så här:

Å ena sidan lade han grunden för logiken. Aristoteles säger att det är han som introducerade förberedande argument och allmängiltiga definitioner. Han gav de första exemplen på vetenskaplig behandling av moraliska problem och på en nära enhet mellan kritisk teori och social verksamhet. För Sokrates utgjorde upplysning, vilja och beteende en enhet, och förmågan till konkret handling var provet på sann kunskap.

Å andra sidan vände Sokrates ryggen till en objektiv undersökning av naturen och tolkade världen teologiskt. Han stärkte religionen med sin uppfattning om den odödliga själen som

bara tillfälligt bebor kroppen. Han betraktade mänsklighetens historia som ett uttryck för gudomlig försyn snarare än som mänsklighetens egen utveckling i kampen för överlevnaden under bestämda förhållanden. Han utvecklade teorin om de eviga idéerna och om de absoluta Formerna, vilka stod över materien och var skilda från den.

Alla dessa doktriner införlivades i idealismen, den filosofi som sedan dess dominerat det europeiska tänkandet och som än idag förblir materialismens oförsonliga motståndare.

XIII. Platon och Aristoteles

Med Platon och Aristoteles nådde det grekiska tänkandet sin höjdpunkt. Det är då det stöptes i de former som har förts vidare genom århundraden och som kom att inverka på filosofin ända fram till vår tid. Det vore nyttigt att noggrant studera dessa giganter. Men det som mest hänför sig till det här arbetet är deras gemensamma opposition mot materialismen i egenskap av främsta representanter för det idealistiska tänkandet snarare än de i och för sig viktiga skillnaderna mellan deras respektive idéer.

Varför fick dessa framstående idealister ett så långvarigt inflytande på filosofins inriktning i Grekland och därefter?

Som sammanhängande åskådning om världen, uppenbarade sig idealismen först i ett samhälle där utbytesrelationerna uppstod ur slavproduktionen. Men den idealistiska ståndpunkten avspeglade mycket ner slavsystemets förhållanden än marknadsrelationernas överbyggnad. Den var den slavägande aristokratins ideologiska uttryck under den försvarskampen mot köpmännens och de folkliga krafternas demokratiska tendenser i de grekiska stadsstaterna.

Idealisterna var klassamhällets och dess styrelseformers första stora ideologer i västvärlden. Detta framstår tydligast i deras försvar av slaveriet, av kastsystemet mot demokratin, och av aristokratin mot folkets krav och stridslystnad.

Ett närmare bekantskap med dessa tänkare är speciellt användbar för att tillrättavisa rationalistiska personers slöa antagande att alla upplysta och lärda hjärnor av nödvändighet kommer att komma fram till samma generella slutsatser vad gäller sociala frågor. Tack vare de borgerliga demokratiska revolutionerna är det idag en teoretisk självklarhet att alla människor är lika och att de borde vara bröder och systrar i ett allomfattande mänskligt samhälle. Men sådana idéer var ytterst främmande för dessa aristokratins ideologer i den grekiska stadsstaten. De tänkte motsatsen. I deras ögon var människor av naturen ojämlika och uppdelade i skilda klasser. Var och en hade sin plats i samhällets uppdelade rangordning. Enbart på detta vis kunde människan verkligen bli mänsklig eller riktigt civiliserad.

Sokrates visade att detta inte bara var funderingar, utan motsvarade en djup övertygelse, då han vägrade fly undan det dödsstraff som han hade dömts till av en fientlig jury i Aten.

Idealisterna utarbetade sin filosofi som ett svar på den obehagliga historiska situation som de grekiska ägande klasserna av penninglånande jord- och slavägare befann sig i vid 400-talets slut. De grekiska stadsstaterna hade slitits sönder av klasstrider. Ibland hade oligarkin övertagit, ibland demokratin.

Efter det att den imperialistiska expansionen hade skänkt Aten överflöd och sedan orsakat katastrof, hade köpmännen och demokratin hamnat i en återvändsgränd. De kunde varken få staden att återerövra sin forna glans eller fortsätta reformera sin inre sammansättning på grund av den oförsonliga fiendskapen mellan de fria medborgarna och slavarerna. Denna period såg avslutningen på det första experimentet i demokratiskt styre.

Idealisterna valde att försvara den oligarkiska reaktionen mot de demokratiska krafterna. Platon och Aristoteles tillhörde båda två aristokratin, och Sokrates hade nära band till samma kretsar. Platon kom från en högaristokratisk familj. Hans släkting Karmides, en av figurerna i hans *Dialoger*, var medlem i "de Trettios" styrelse, vilken försökte dränka demokratin i blod.

Diogenes Laertes sade följande om Platon: "I sitt eget land blandade han sig inte i statens verksamhet, även om han var politiker vad beträffar sina skrifter. Skälet därtill var att folket var vant vid en regeringsform och en konstitution som var olika de han stod för". Platon ogillade folkets styre och ägnade sin begåvning åt att i sitt sociala tänkande rättfärdiga ultra-konservatismen.

Men de små stadsstaterna som slavoligarkin tävlade om befann sig då lika mycket på nedgång som demokratin. Slaveriet utarmade och degraderade de fria medborgarna. 300-talets Aten använde legosoldater istället för medborgerliga soldater, vilket visar hur mycket Perikles militanta demokrati hade urartat. Under Platons och Aristoteles livstid höll den makedoniska monarkin på att få kontroll över Grekland och upphäva de mäktiga stadsstaterna Spartas och Atens oberoende. Denna föråldrade typ av republik höll själv på att försvinna tillsammans med demokratin.

Eftersom aristokraterna, i vars namn de talade, enbart kunde förlora på händelseutvecklingen, oavsett om denna kom från en folklig rörelse i deras egna städer eller från en främmande makts militära erövring, tenderade dessa filosofer att hylla orörlighet framför förändring i sina grundläggande idéer, och satte oöverstigliga gränser för den historiska processen.

En av idealisternas huvudsakliga uppgifter var att återupprätta den religiösa åskådningen som av olika anledningar hade fallit i vanrykte. Den sammanstötning mellan olika moraliska normer som åtföljde stadsstaternas konflikter och inbördeskrig, hade rubbat både de gamla åsikterna om universum och de härskande klassernas ställning. Trots att de inte förnekade gudarnas existens – till och med Demokritos tvingades berättiga den utbredda tron på gudarna även om han förklarade att han inte visste hur de såg ut – hade materialisternas, sofisternas och de andra rationalisternas kritik avsevärt misskrediterat den ålderdomliga polyteismen bland de bildade klasserna.

Den växande misstron mot gamla tros läror och ritualer behövdes bemötas genom att på nytt stärka religionen. De idealistiska filosoferna tog itu med detta med hjälp av sina egna upphöjda metoder. De var inte heller ensamma om att komma till religionens undsättning; nya folkliga kulter spred sig samtidigt bland de lägre klasserna. Men filosoferna fick det speciella uppdraget att förnya religionen åt de bildade aristokraterna.

Därför blev grekerna, som hade skapat filosofin, materialismen och vetenskapen, också teologins uppfinnare. Teologin kan definieras som konsten att underbygga religiösa trossatser med hjälp av rationella argument, vilket är kännetecknande för den handelsverksamma civilisationen. Den primitiva religionen behövde inte berättigas av förnuftet förrän dess grundvalar skakades och dess dogmer ifrågasattes av stadsrevolutionens upplysta element.

Den idealistiska granskningen av gudarnas karaktär uppstod i lika hög grad ur politiska uträkningar som ur teoretiska antaganden. Religionen var ett oundgängligt verktyg i aristokratin maktutövning. Religiösa institutioner, från Apollos helgedom i Delfi till de lokala kulterna, bidrog till den oligarkiska regeringens stabilitet, till stadsstatens sammanhållning, till överklassens segerrika kamp för herravälde och till de lägre klassernas undertryckande. Apollos kult i Delfi, exempelvis, spelade en centraliserande och konservativ roll i den grekiska religionen och politiken som är jämförbar med det romerska påvedömetts roll på medeltiden. Prästernas neutralitet under konflikten mellan grekerna och perserna hade fått många atenare att tvivla på den gamla tron.

Religionens värde som socialt sammanbindande faktor och som instrument för klassdominans var klart erkänt, öppet diskuterat och uttalat av idealisterna. Deras öppenhet i det avseendet står i skarp kontrast till de moderna teologernas och politikernas hyckleri då dessa försöker dölja de religiösa idéernas och institutionernas reaktionära påverkan. Det är mycket lärorikt att studera deras åsikter, för i dem kan vi nämligen höra den styrande klassens röst i en aristokratisk stat.

I *Republiken* avslöjar Platon hur medveten den atenska oligarkin var om de religiösa tros-satsernas nytta vad gäller att upprätthålla klassherraväldet när de förordade användandet av "den adliga lögnen". Efter att ha indelat invånarna i sin idealstat i tre kategorier, de Styrande, Medhjälparna och Producenterna, diskuterade Platon de medel som skulle behövas för att upprätthålla denna sociala hierarki och för att genomdriva de styrandes beslut.

Platon frågade: "...Hur kan vi uttänka en av dessa fördelaktiga lögnen som vi talade om alldeles nyss, en adlig lögn som skulle kunna övertyga hela samhället, om möjligt även de styrande själva?".

Han svarade att det bästa vore att presentera uppkomsten av detta klassamhälle som en gammal fenicisk historia, eller med andra ord ge dess ursprung en urgammal aura för att förlägga det bortom en direkt och enkel undersökning och kontroll. Sedan gick han vidare och sade: "Vi skall berätta för dem att vi är alla bröder, men att när Gud skapade dem som är lämpliga för maktutövning, blandade han lite guld i, så dessa är de mest värdefulla. Och han lade lite silver i Medhjälparna, och järn och brons i jordbrukarna och i de andra yrkesmännen. Eftersom vi alla är av samma släkt, kommer våra barn att mest likna sina föräldrar. Men ibland kan en guldförälder få ett silverbarn, eller en silverförälder få ett guldbarn, och så vidare. Den första och främsta uppgiften som Gud ålade de Styrande i egenskap av Beskyddare, är därför att ägna största möjliga uppmärksamhet åt metallblandningen i barnens själ, så att de inte skall ha medlidande om ett av barnen föds med en legering av järn eller brons, utan lämna bort det till yrkesmännen och bönderna, och på så sätt ge det rätt plats i naturen. Och omvänt, om en av dessa skulle föda ett barn som innehåller guld eller silver, måste han överlämna det till de Styrande eller till Medhjälparna, beroende på dess värde, i tron att det står skrivet att staten skulle förfalla om den behöll en Beskyddare av järn eller brons. Så är historien. Har ni något förslag på hur vi kan få dem att tro den?".

"...Inte första generationen, men kanske sönerna och avkomlingarna och slutligen alla efterkommande" blev svaret.

Avsnittet ovan blottlägger tydligt sambandet mellan religiösa föreställningar och klassherraväldets teknik. För att kastsystemet i Platons *Republik* skulle kunna berättigas, måste medborgarna luras att tro på den adliga lögnen att Gud skapade sociala skillnader, att olikheterna i social ställning uppstod ur medfödda olikheter hos människorna och, faktiskt, ur själva tingens natur. Om de som består av lägre metallsorter erövrade makten, skulle den perfekta gudomliga ordningen störtas och republiken ödeläggas.. Det är förresten intressant att observera hur kastsystemet beskrivs i termer av dyrbara metaller, kärnan i penningekonomin.

Platon var inte den ende, då som senare, att poängtera den upphöjda lögnens politiska värde för att upprätthålla de sociala ojämlikheterna. Men han är otvivelaktigt en av de mest direkta tolkarna av dess nödvändighet. Andra som också fann detta outhärligt i praktiken tvekade att så uttryckligt rättfärdiga användandet av den i teoretiska termer.

De grekiska idealisterna fullbordade uppgiften att rationalisera folkets utslitna religion genom att ersätta mytologin med teologin, trots att varken Sokrates eller Platon klarade sig helt utan myter. När de mötte svårigheter i att framställa sina idéer, tog de sin tillflykt till myter för att kompensera bristen på argument och positiv kunskap. Detta var vanligt bland grekiska tän-

kare. Platon, till exempel, använde en allegori för att redovisa själens historia innan den förenade sig med kroppen och sedan den lämnat den, och han återopade legenden om Atlantis för att förklara mänsklighetens förhistoria.

De idealistiska filosoferna omvandlade religionens väsen och gav det nya former. De tillämpade de nya logiska och dialektiska teknikerna, vilka i sig var dyrbara nyskapelser, för att stötta upp de omskakade vidskepselerna.

Vi har redan sett att Sokrates betraktade människan som Guds verk och universum som uttänkt av den välvilliga Försynen. Men det gudomliga identifierades också med de patriarkala slavägarna: "Gudomlighetens natur är att härska och styra, och de dödligas är att lyda och tjäna" sade han i *Faidon*. "Gudarna är våra vaktare, och vi, människor, utgör en av deras ägodelar". Gudarna är dessutom de allra bästa herrarna, och deras order bör inte ifrågasättas.

Platon hade en liknande uppfattning. I hans ögon var universum ett vackert konstverk som hade skapats av en suverän Intelligens utifrån en på förhand uttänkt plan för mänsklighetens bästa. Världen själv hade en levande själ som hade skapats av Gud, precis som människan hade en levande själ, intelligensens säte.

Aristoteles, som gav teologin dess namn, betraktade den som den främsta vetenskapen. Han uppfattade den som identisk med kunskapen om den sorts varande som kombinerar ett väsentligt, oberoende varande med frihet från all förändring. I hans idésystem är det gudomliga lika med det odödliga, det oföränderliga, och den ursprungliga källan till all rörelse, vilken i sig är orörlig och oföränderlig.

I sin bok om *Metafysiken*, argumenterar Aristoteles att det måste finnas en evig substans som orsakar en evig cirkulär rörelse. Och är denna substans evig, då måste den vara icke materiell. Det måste finnas någonting som sätter stjärnhimlen i rörelse utan att själv sättas i rörelse. Denne orörliga impulsgivare är Gud som sätter stjärnorna i rörelse genom att besjäla dem med kärlek och begär. Alla andra ting får sin rörelse från samma ursprungliga rörelseskapare. Denna ursprungliga skapare är kunskapen, vilken enbart har sig själv som objekt, Guds enda aktivitet är att veta. Genom att använda en mängd liknande argument, strävade Platon och Aristoteles efter att omvandla mytologin till teologi. Den största tjänsten de gjorde åt religionen och de härskande klasserna var att göra det övernaturliga mer godtagbart för det kritiska intellektet genom att tillskriva dess påstådda existens och verksamhet logiska orsaker.

Deras logik var dock långt ifrån oklanderlig. Trots att exempelvis Aristoteles' Gud inte känner till något annat än sig själv och sätter allting i rörelse, förnekade Aristoteles uttryckligen att Gud har vetskap om det onda. Hans Gud skapar inte evig materiell substans. Han är en icke materiell varelse som sätter den i rörelse. Dessa motsägelser i hans föreställning om Gud, eller rättare sagt hans begränsning av den gudomliga makten och de gudomliga egenkaperna skulle ge de arabiska och de kristna teologer som litade på hans åsikter avsevärda bekymmer.

Den kristna teologin stal från Platon och Aristoteles och är skyldig dem en hel del. Mycket av deras prestige och inflytande som filosofisk strömning beror på deras teologiska och teleologiska lärosatser. Sedan dess har många överklassideologer fått oerhört stor nytta av dem.

Som filosofiska representanter för den grekiska aristokratin, utarbetade idealisterna sina egna åsikter i direkt och medveten opposition till de materialistiskt sinnade talesmännens idéer. Vi har tidigare diskuterat hur Sokrates vände ryggen till Anaxagoras med anledning av att han försummade att tillskriva *Nous*, eller intelligensen den avgörande rollen i förklaringen av fenomen, och sedan sökte tecken på gudomligt förnuft för att antyda att allting överallt hade sin rätta plats. I samma avsnitt tog Sokrates avstånd från Empedokles, Anaximenes och Demokritos därför att dessa sökte tingens orsak i sådana materiella fenomen som virveln eller

luften snarare än i vad som är verkligt fint och passande. Filosofernas uppgift, sade han, är att visa att naturen och alla tings natur stämmer överens med någon rationell avsikt som är planlagd med ett gudomligt syfte.

Platon var en ännu oförsonligare motståndare till materialisterna. I *Faidon* som presenterar hans argument för själens odödlighet, förkastar han Simmias teorier att själen är beroende av den fysiska förändringens lagar. Simmias och Cebes påstod att själen kunde jämföras med lyrans stämmande. Själens utplånas när kroppen dör, precis som stämmandet försvinner om lyran och strängarna skadas.

Platon avfärdar dessa materialistiska invändningar genom att förneka att själen kan jämföras med stämmandet därför att stämmandet är en fråga om grader, medan själen är fast och oföränderlig, och därför att ett stämmande inte kan vara oharmoniskt gentemot de element som utgör det, medan själen behärskar kroppens känslor och passioner.

Platon anspelade direkt på sin oförsonliga kamp mot materialisterna när han la fram läran om de Ideala Formerna som bildade hans kunskapsteori och som var beroende av erkännandet av den odödliga själen.

I *Sofisten* skrev han att ”Denna tvist om verkligheten är någon sorts slag mellan Gudar och Jättar. Ena sidan drar allting ner till jorden, lägger bokstavligen händerna på stenar och träd, hävdar att enbart vad som kan kännas och vidröras är verkligt, definierar verkligheten som kroppslig, och om någon säger att någonting utan kropp är verkligt, behandlar de honom med förakt utan att vilja lyssna längre.

” – Ja, de är mycket begåvade; jag har träffat många av dem.”

” – Och deras motståndare försvarar sina positioner med stor skicklighet, hävdar bestämt att sann existens består av vissa intelligenta, okroppsliga former, beskriver de andras så kallade sanning som ett enkelt resultat av tillblivelsen, inte alls som verklighet, och krossar deras så kallade kroppar. Det pågår en ständig strid om denna fråga”.

Som George Thomson påpekade i andra volymen av sin *Studies in Ancient Greek Society*, var Jättarna materialister och Gudarna idealister

I *Lagarna* fördömer Platon materialisterna som gudlösa människor som underminerar religionen, bryter ned den moraliska ordningen, underblåser inbördesstrider, vilseleder ungdomen och korrumpierar deras moral.

” – De säger att jorden, luften, elden och vattnet existerar av naturen eller av tillfällighet, inte av avsikt, och att de utifrån dessa helt livlösa substanser utvecklats till att bli de underordnade kropparna, jorden, solen, månen och stjärnorna. Deras individuella egenskaper och ömsesidiga släktskap som hettan och kylan, våtheten och torrheten, hårdheten och mjukheten satte dem i rörelse och formade dem av nödvändighet ur den slumpmässiga blandningen av motsatser. Himlen och dess innehåll hade skapats på detta sätt. Alla djur och växter, och även årstiderna, har samma ursprung, inte det andliga eller Gud utan, som jag sade, naturen och slumpen. Färdigheterna uppstod efter dem och ur dem. De är dödliga och producerar vissa saker som inte riktigt liknar sanningen utan består av besläktade bilder som måleriets bilder eller musik, medan de färdigheter som har ett seriöst syfte, som medicin, jordbruk och gymnastik, samarbetar aktivt med naturen. Det gäller även en delvis politiken som mest är konst, och juridiken som helt och hållet är konst, inte naturen, och vars antagande inte är sanna.

” – Vad menar du?

” – Gudarna, min vän, har enligt dessa människor ingen existens i naturen utan bara i konstarnas. De är en produkt av lagar som varierar från plats till plats beroende på lag-

stiftarnas konventioner. Naturlig godhet är olik lagarnas godhet, och det finns ingen sådan sak som naturlig rättvisa, De diskuterar och förändrar detta ständigt, och eftersom det är fråga om konst och juridik och inte om natur, är alla förändringar de åstadkommer då och då giltiga vid det tillfället. Det är vad vår ungdom får höra från professionella diktare och privata personer som påstår att makten har rätt. Och resultatet blir att de faller för synden, tror att gudarna inte är vad lagarna säger, och deltar i inbördesstrider eftersom de dras till att leva enligt naturen, det vill säga försöker dominera över andra istället för att leva enligt lagarna.

” – Vilken förskräcklig historia, och vilken skymf mot ungdomens offentliga och privata moral!”

Denna melodi känns igen. Den låter som de nutida konservativa kretsarnas anklagelser mot materialisterna och marxisterna.

Aristoteles var den förste filosofihistorikern, och han utvecklade uttryckligen sina egna idéer i ständig kritisk jämförelse med sina föregångare. Han förkastade tidigare åsikter och avslöjade de tidigare materialisternas misstag och brister för att bekräfta sina egna ståndpunkter. Och mycket av hans kritik av vissa åsikter hos de tidigare materialisterna var faktiskt helt berättigad och välgrundad.

Aristoteles kontrasterade omsorgsfullt sina egna idéer mot materialisternas beträffande uppfattningen om naturen, samhället och tankeprocessen. Hans idealism är särskilt markerad i uppfattningen om naturens karaktär. Medan materialisterna betraktade naturen som fullständigt materiell, föreställde Aristoteles sig naturen som en blandning av materia och form. Naturliga händelser utvecklades precis som den mänskliga konsten. Alla sattes i rörelse av tänkandet och riktades mot ett speciellt mål som förverkligade dess väsentliga karaktär och obetingade syfte. Ingenting i naturen skedde förgäves eller mållöst. Alla förgängliga ting strävade i sina rörelser efter det Goda och det Fullkomliga, vilka var mer eller mindre klart efterlängtrade, det vill säga Gud, den orörliga rörelseskaparen, tänkandets tanke.

Denna väldiga massa av idealistiska filosofer tog upp kampen mot materialisterna och övermannade dem eller tvingade dem därefter på defensiven. I sitt våldsamma anfall fick idealisterna inte bara hjälp av den styrande oligarkin, utan också av vissa oundvikliga brister hos sina filosofiska motståndare.

De tidiga materialisterna hade gett övertygande förklaringar av naturliga fenomen, deras ursprung och verkan, och av samhällets uppkomst och utveckling. De hade uppvisat en förvånansvärd insikt för den tiden i sin analys av centrala frågor hos dessa två aspekter av verkligheten.

Men de första materialisterna var svaga och sårbara när det gällde att förklara osynliga men oerhört viktiga fenomen beträffande de mentala processerna. Idealisterna, å andra sidan, visade sig vara mycket skickliga i denna vetenskapliga gren. De blev experter på att undersöka tankeprocesser och mästare i att behandla generella begrepp. De flyttade fram och klargjorde kunskapsproblematiken medan materialisterna mest bidrog till existensens och tillblivelsens problem. De framstående idealisterna, från Pytagoras till Platon, förkastade den primitiva materialismens premisser, bland annat därför att dessa inte tillräckligt behandlade idéernas ursprung, natur, funktioner och egenskaper och inte heller på rätt sätt analyserade och värderade det mänskliga förnuftets generaliserande förmåga, speciellt inom matematiken. De klassiska grekiska idealisterna intog en i grunden felaktig filosofisk ställning, men de var skarpsinniga nog att avslöja motståndarnas sprickor!

Det tog lång tid innan denna brist hos materialismen övervanns.

XIV. Idealisternas landvinningar

En av de nödvändiga förutsättningar för filosofins uppkomst var existensen av lediga människor som var befriade från arbete och hade tid och råd att ägna sig åt teoretiska diskussioner och åt forskning. Platons teori att de styrande borde vara filosofer och filosoferna statsmän i den idealistiska Republiken, och Aristoteles uppfattning om Gud som den rena tanken som funderar på sig själv, är resultat av detta.

Men denna situation, vilken överlämnade den materiella produktionen åt arbetarna och de livegna och teoretiserandet och styrelsen åt en aristokrati som var i behov av att rättfärdiga sig själv, satte också sin prägel på tänkandets förlopp och resultat. Idealisterna införde skarpa uppdelningar i verkligheten. De förhöjde det rena förnuftet över den praktiska verksamheten, själen över sinnena och begären, det andliga över kroppen och Gud över människan. De förhärligade herrarna och utvecklade teorier som rättfärdigade en grov social ojämlikhet, slavar- nas underkastelse under ägarna, främlingarna under medborgarna, kvinnorna under männen och barbarerna under grekerna. Deras vetenskap gagnade teologin, och båda tjänade slavägarnas politiska syften och materiella intressen.

Det grekiska idealistiska tänkandets struktur motsvarade i stort slavsystemets hierarki. Förhållandet herre slav dominerade deras syn på naturen, samhället och individen. Dess inflytande uttrycktes inte enbart inom moralen och politiken, utan även i deras teorier om fysiken, inom fysiologin och psykologin.

I Platons *Republik* samlas all intelligens, all makt och all vilja i guldmänniskorna, den fullt upplysta klassen, medan de "sämre legeringarna" är medfött oförmögna att tänka förnuftigt, befalla eller styra.

Själen själv bestod av tre delar: förnuftet, anden och begären. Förnuftet motsvarade de härskande, den andliga delen vakterna eller polisen, och begären arbetarna.

Kroppen föreställdes enligt samma mönster. Huvudet skildes från kroppen av halsen därför att själens gudomliga del i huvudet måste räddas undan besmittelse från de övriga kroppsdelarna.

Själen och materien ställdes mot varandra som herren och slaven. Materien var inneboende oordnad och ostyrbar, och all regelbundenhet och skönhet i naturen kom från det andliga som reglerade den.

De joniska naturfilosoferna hade tolkat den materiella världen som i ständig rörelse, och detta i enlighet med dess egna inneboende lagar. I Aristoteles schema över naturen är materien det motspänstiga elementet som orsakar ordning och söndring, medan diverse typer av rationella syften riktade detta annars tröga element mot bestämda mål. Som Farrington påpekar (*Greek Science* s.146), formas själen för att efterlikna en herre som har bestämda syften och som vill påtvinga materien dessa. Materien gör ibland motstånd och, liksom slaven, kan den inte prestera någonting om den inte leds av en överlägsen vilja. Materien och slaven var båda lika förnedrade och underordnade.

Samma dolda sociala impulser fick idealisterna att upphöja förnuftstänkandet över sinnesförmimmelserna, skilja teori från praktik och principiellt ställa båda mot varandra. I deras ögon innebar förhärligandet av den ena degraderingen av den andra. Den kunglige filosofen som begrundar en ideell verklighet med hjälp av rent förnuftstänkande och som därför befinner sig i gemenskap med det Goda, det Vackra och det Gudomliga, skiljs ifrån och placeras över världens vanliga dödliga, det vill säga yrkesmännen eller teknikerna. Avskiljandet från den materiella produktionen fick idealisterna att undervärdera produktionsteknikens roll i arbetningen av materien.

I *Symposium* säger Platon att den som är vis beträffande kunskapen om kärleken mellan gudarna och människorna är en halvgudomlig varelse. Den som bara är vis angående färdigheter och hantverk är simpel. Platon drog en skarp gräns mellan studier som musik, gymnastik, matematik, astronomi och dialektik, vilka anstår fint folk och passar de högre klasserna, och manuellt arbete, vilket är vulgärt och simpelt, fördummar, förlamar kroppen och kännetecknar de lägre samhällsskikten.

Aristoteles ber om ursäkt när han talar om mekanik och om andra praktiska aktiviteter och säger att de med rätta föraktas av de visa och av filosoferna. Platon nedvärderar även tillämpningen av matematisk bevisföring då mekaniken införs. Han förkunnade att geometrin var korrumpierad och berövad all värdighet när den ”liksom en bortsprungnen slav, [gick] från studiet av icke materiella, intelligenta ting till en studie av föremål som uppfattas av sinnena och som, bortsett från förnuftstänkande, använder kroppar som sakta och slaviskt skapades av manuellt arbete”.

Xenofon, hans lärjunge, sade att ”de enkla yrkena ger inte människan någon möjlighet att ägna tid åt sina vänner eller åt staden; sådana människor verkar vara oförmögna att gagna sina, vänner eller försvara sitt land. Så i vissa stater, och särskilt i dem som verkar vara bäst styrda, borde inga medborgare arbeta med enkla uppgifter”. Xenofon hänvisade till det konservativa Sparta och det ålderdomliga Kreta.

Denna avsky för manuellt arbete var kopplat till en övervärdering av rent intellektuella aktiviteter skilda från praktisk tillämpning, och detta har sedan dess förblivit kännetecknande för överklassens teoretiska åskådning. Idag kan detta observeras i påståendet att filosofin inte har, eller inte borde ha någon direkt koppling till politiken, och inte är av någon nytta för de arbetande.

Det fulländade uttrycket för denna inställning återfinns i den platoniska uppfattningen om de eviga Idéerna eller de perfekta Formerna. Platons kunskapsteori härstammade från en tvåfaldig omvandling av verkliga ting och av deras mentala avspeglingar. Å ena sidan tog han materiella ting och omvandlade dem till idéer och å andra sidan tog han tingens idéer och omformade dem till själva tingens väsentliga verklighet.

Hur genomförde han denna förvandling som var lika mirakulös och mystifierande som oblatens och vinets förvandling till Kristus kött och blod i det katolska sakramentet, och låg på samma teoretiseringsnivå?

De tidigare ”fysiska” filosoferna hade sökt tingens beständighet i materien eller i något av de materiella elementen. Herakleitos hade påpekat att alla ting ständigt förändras på grund av deras inneboende motstridiga krafter. Sofisterna hade betonat det föränderliga och konventionella hos de sociala sederna, de politiska institutionerna och moralreglerna.

Platon utarbetade sin teori om de eviga Idéerna i direkt motsättning till alla dessa tendenser och presenterade den som lösningen på de frågor dessa hade ställt. Han erkände att fysiska fenomen alltid förändrades och var invecklade i motsättningar. Deras yttre sken utgör en oavbruten följd av motsatser och det var omöjligt att greppa någonting beständigt. Men denna föränderlighet och dessa mångfaldiga, flyktiga, motsägelsefulla egenskaper hörde enbart till empiriska ting, till materia, till kroppsligt tillstånd och till sinnesförnimmelse.

Det fanns en annan högre existensnivå som återgavs och återspeglades inuti de föränderliga fysiska fenomenen: Idéerna eller Formerna. Dessa utgjorde tingens huvudsakliga verklighet och beständiga identitet. Formerna utsattes inte för inre motsättningar. De var ständigt identiska med sig själva, rörelselösa, likformiga, oförstörbara. De fanns oberoende av tingens rörelse och var av naturen fasta och stabila.

Låt oss ta två exempel på sådana Idéer eller Former. Någoting är vått. Vad är vått? Våthet är en fysisk egenskap som orsakas, som vi nu vet, av närvaron av vatten eller någon liknande kemisk beståndsdel i föremålet. Men så var det inte för Platon. För honom blir ett föremål vått när det uppstår ur Våthetens Idé eller Form. Våtheten hos ett särskilt ting kan variera eller helt försvinna, men Våtheten själv varken ökar, minskar eller försvinner. Dess existens är evig och dess natur oföränderlig. Vanlig kännbar våthet är en kopia av denna odödliga idé.

Samma motsats gällde för sociala relationer som dygd, rättvisa, kärlek, vänskap etc., som för fysiska egenskaper som våthet. Det finns många dygder, säger Platon, men de uppnår fullbordan därför att var och en av dessa särskilda dygder är delaktig i själva dygdens Idé eller Form, precis som guldets i tackan gör alla dess delar gyllene.

Som materialister vet vi att det inte finns något riktigt guld utom den metalliska substansen, den materiella verkligheten. Förutom denna fysiskt existerande metall och dess sociala förfärdigande i prydnadsföremål, pengar etc., uppstod visserligen ett generellt guldbegrepp i vårt tänkande. Men denna idé om guld, eller formell definition av guldhets, är bara en enkel abstraktion från det riktiga guldets. Den utgör ingen evig, mer verklig Form än just malmen i den objektiva världen som födde denna begreppsmässiga generalisering.

Platon tänkte och lärde emellertid annorlunda. Dessa Idéer eller Former, våtheten, rakheten, jämnheten och alla andra fysiska egenskaper och förhållanden, eller dygden, godheten, rättvisan, och andra sociala fenomen eller moraliska värderingar, var oändligt mer beständiga, mer verkliga, sanna och väsentliga, än alla deras empiriska manifestationer eller materiella avbilder.

För honom bestod inlärningsprocessen om verkligheten av att gå från ren okunnighet via uppfattning till absolut kunskap. Inlärningsfaserna motsvarade existensnivåer: icke existens, fenomen och perfekt existens, och var en avspegling av kunskapsmedel, från förnimmelser till intellekt. Det fanns en exakt motsvarighet mellan varje existensnivå och varje kunskapsfas. Sinnesförnimmelser visar ting i sina motsatsförhållanden, som både ett och många samtidigt, som våta och torra, kalla och varma. Men sedan trädde intellektet in, gjorde sig fri från dessa motsättningar och införde enhet och ordning i denna flod av motsägelsefulla utseenden genom att urskilja eviga idéer i dem.

De rena Formerna var fullständigt icke materiella och tillgängliga bara för det rena tänkandet. Dessa högsta väsen tronar högt över tingens världsliga kaos. Platon betraktade matematiken och moralen som de bästa exemplen på dessa eviga Idéer, även om hans Ideala doktrin omfattade allting.

Varifrån kom dessa rena Former? De härrörde inte ur minnen eller generaliseringar från vardagens sinneserfarenheter, även om de påminde om dem. De hade ett annat ursprung. De kom från ett tidigare liv, och människan erinrade sig dem. Deras upptäckt, eller rättare sagt återupptäckt, pekade på existensen av en högre och bättre värld efter döden, under förutsättning att den konsekvent eftersträvades i den här. En filosof är någon som inte tillåter sig själv att luras av tingens förgängliga utseenden, utan söker och omhuldar deras rationella väsen. Varför?

Formerna åstadkommer alla fenomen. De skapar tingen, gör dem till vad de är. Våtheten gör tingen våta, Rättvisan gör människan och hennes handlingar goda. Den ursprungliga orsaken, Formernas Form, är Godhetens Form. Allting är delaktigt i det Goda och det är nödvändigt att söka det Goda i alla ting för att kunna avslöja orsaken eller den logiska anledningen till dess existens. Den största Godheten som människan förfogar över är möjligheten att använda sitt förnuft för att blottlägga det gudomliga Goda i alla ting.

Denna platonska lära om de eviga Idéerna eller Formerna som orsaksmässiga, fyller en oumbärlig funktion i det idealistiska schemat över ting. Den blir den rationella grunden för erkännandet av absoluta idéer och fasthållandet av tidlösa normer som är immuna mot förändringar. De är inte skapade av människan och kan eller borde därför inte ifrågasättas, angripas eller ersättas av mänskliga handlingar. Detta gjorde det möjligt för idealisterna att fastställa att allting måste relateras till absoluta normer vilka var grunden för all ordning i universum, samhället och individen. De var oföränderliga och av gudomlig natur. De reglerade och kontrollerade naturens och statens kaos, precis som förnuftet tyglade individens begär. De garanterade de bästas rätt att härska och att deras rättvisa var orörligt grundad i eviga sanningar.

Idealisterna tolkade absoluta normer i enlighet med den atenska aristokratins uppfattningar och deras konkreta innehåll härleddes från den härskande klassens främsta behov. Slavägarens röst hörs tydligt när Sokrates säger i *Faidon* att självmord är fel därför att Gud är vår vaktare och att vi är i hans ägo. Det vore lika dumt att lämna kroppen före Guds vilja i hopp om att nå ett bättre liv, som det vore dumt för slaven att rymma från en bra herre.

Samma inriktning kan urskiljas i sådana skenbart avlägsna verksamhetsområden i Platons tänkande som hans astronomiska teorier. Han hävdade att planeterna måste röra sig i en jämn cirkulär rörelse eftersom oregelbundenhet var oförenlig med en herres uppträdande. Och han uttryckte förskräckelse över de planeter och meteoriter som flackade kring i en annars ordnad himmel.

Förkärleken för slavägarna är inte mindre uppenbar i Platons doktrin om själen; människan är underordnad Gud och kroppen själen som slaven är underordnad sin herre.

Sådan är tingens eviga natur som det är den högsta vishet att tillstå i teorin och lyda i det praktiska livet. Den idealistiska filosofin formades och stigmatiserades av dessa klassförhållanden som antogs ha fastställts av naturen och av en gudomlig förordning.

Idealismen kännetecknas också av en obotlig dualism. Dess två motsatta ändar möts aldrig i verkligheten. Det finns ett oöverstigligt hinder mellan förgängliga fenomen och tidlösa Former, mellan kropp och själ, mellan teori och praktik, Gud och människan, herre och slav. De måste hållas isär därför att de tillhör helt skilda världar. Att blanda ihop dem eller förväxla dem är resultatet av okunnighet, oordningens källa, och orsakar anarki.

Två i grunden skilda världar står mot varandra. Denna outplånliga dualism är typisk för överklassernas ideologiska världsåskådning. Dessa måste, för att skydda och garantera sina privilegierade positioner, uppföra oöverstigliga hinder runt sig själva. Universum splittras därför i en oföränderlig himmel och en föränderlig jord, naturen delas upp i förfallen materia och gudomliga Former, materiella ting i avbilder och väsen, samhället i herrar och tjänare, och människan i en ren odödlig själ och en jordisk kropp. Denna spricka på teorins mest avancerade områden avspeglar den oöverstigliga uppdelningen inom slavsamhället.

Denna situation beskriver Platon i sin grottlíknelse. Mänskligheten hålls fången av kroppen som i en grotta. I det här livet står vi framför grottans vägg och ser skuggor röra sig som på en duk. Dessa är projektioner av de rena Formerna som passerar framför grottans ingång. De ting som vi uppfattar med hjälp av sinnen är avspeglningar av de eviga Idéerna.

Filosofen är den som förstår den skuggaktiga, icke materiella karaktären hos dessa rent materiella manifestationer och ser det ideala rikets gudomliga verklighet i dessa förgängliga avbilder.

Det är en vacker bild, men den omkastar det verkliga förhållandet mellan den materiella verkligheten och dess avspeglning i våra hjärnor. Den objektiva världen som existerar utanför oss är

den primära verkligheten, och idéerna är härledda, mångformiga avbilder av dess olika aspekter i våra hjärnor.

Aristoteles ändrade mycket i Platons världssyn, och speciellt i hans teori om Idéerna. Istället för Formerna som enda orsak till tingen, införde han doktrinen om de fyrfaldiga orsakerna: de materiella, de verksamma, de formella och de ändamålsenliga.

Aristoteles främsta kritik av materialisterna var att de bara erkände en typ av orsak i sin förklaring av tingens tillblivelse och existens, den materiella orsaken. De gick inte vidare och undrade: varifrån kommer någonting och vad består det av?

Tre andra sorters orsaker måste tas med i beräkningen för att kunna förstå en process, säger Aristoteles. Vi måste fråga oss: vad är det? Detta är den formella orsaken. På vilket sätt hände det? Detta är den verksamma orsaken. Och slutligen det viktigaste, varför uppstod det? Det är den ändamålsenliga orsaken.

Alla dessa orsaker samarbetar och skapar varje existerande ting i universum och universum själv. Alla fyra nödvändiga existensvillkor måste analyseras för att kunna göra någonting begripligt.

Den avgörande existensorsaken är emellertid inte den materiella utan den ändamålsenliga orsaken. Det är syftet som generaliserar tingens Idé i verkligheten och i vilket Formen uttrycks mest fullständigt. I Aristoteles system är naturen i grunden teologisk eftersom allting utvecklas för att fylla sitt eget specifika syfte.

Denna teologiska uppfattning om ett universellt orsakssammanhang i vilket Gud, Formernas Form, det absoluta syftet, är den ursprungliga orsaken till alla lägre existensformer, ger Aristoteles filosofi dess antimaterialistiska karaktär.

Aristoteles skiljde inte materien från formerna, det enskilda från det generella eller tingen från idéerna lika skarpt som Platon. Han modifierade teorin om Idéerna och förde den närmare den materiella verkligheten och minskade avståndet mellan existerande ting och deras ideala orsaker.

Men när allt kommer omkring faller också Aristoteles tillbaka till den ursprungliga orsaken i Idéns gestalt som grundorsak bakom alla ting, och måste därför klassificeras som idealist. Även om han betraktar materia och form som oskiljaktiga och utbytbara, är formen den dynamiska faktorn som gör att tingen är vad de måste vara. Överallt i naturen kämpar formen för att förverkliga sig själv mot materiens spärrande motstånd.

För alla idealister, från Sokrates till Aristoteles, var tänkandet, förnuftet, den generella idén, Formen, det primära och det dominerande för att skapa och förklara verklighetens karaktär. De materiella gestaltningarna själva var bara förvaringskärl för de idéer som blottades med hjälp av förnuftet och som i sista hand fick sina särdrag, funktioner och egenskaper av det Högsta Förnuftet som var gudomligt.

Detta är idealismens väsen. Idealismen, i likhet med materialismen, har ändrat form och gestalt och modifierat sitt innehåll många gånger under de senaste 2.500 åren. Men dess grundläggande idéer har förblivit desamma sedan de formulerades av 400-talets grekiska tänkare. Alla senare idealistiska skolor är ättlingar till dessa klassiska greker. Denna tankeströmning sträcker sig från den kristne Augustinus, genom Plotinus och de medeltida teologerna till 1700-, 1800- och 1900-talets berömda idealister, från tysken Leibnitz till den engelske biskopen Berkeley och Hegel, den siste av de stora idealistiska tänkarna.

Den omfattar också de nuvarande efterföljare som dominerar den officiella filosofin på universiteten. Skillnaden är att antikens och den tidiga borgerliga epokens idealistiska giganter

gav många värdefulla bidrag till kunskapens utveckling, medan dagens pygméer upprepar de gamla misstag som bromsade filosofins framsteg.

Den grekiska idealismens bidrag till filosofin

De stora idealistiska filosoferna var äkta rationalister i både sin metod och sin praktik. Det finns en skillnad mellan rationalism och idealism. Rationalismen betonar att allting måste ha en tillfredsställande orsak, och att varje begrepp måste underställas den förnuftiga kritikens tester. I det avseendet går rationalismen längre än idealismen och inkorporeras också i den mogna materialistiska filosofins metod.

De klassiska idealisterna krävde att allting skulle rättfärdiga sig självt i ljuset av det metodiska tänkandet. De var inte beroende av traditioner, uppenbarelser, intuition, mysticism eller något annan irrationell förmåga för att upptäcka och visa vad som är verkligt, sant, gott eller vackert. De litade uteslutande på intelligensens aktiviteter och metoder. Denna anda i deras rationalism uttrycks i Sokrates utlåtande att ”det icke undersökande livet är inte värt att leva”. Sokrates polemiserade mot och angrep all misstro gentemot förnuftstänkandet och uppmanade ständigt motståndarna att framföra sin tvivel, sin kritik och sina invändningar, inte för att dogmatiskt konfrontera deras åsikter, utan för att förbättra och utvidga den ömsesidiga förståelsen och på så sätt komplettera och förfina ensidiga eller ytliga åsikter.

Idealisterna rationaliserade religionen och rättfärdigade ideologiskt den slavägande oligarkins intressen. Men de gjorde mer än detta. De var först med att ge många kunskapsområden som ekonomi, politik, matematik, moral, estetik, logik och biologi en teoretisk grund.

Idealismen har sina historiska rötter i klassamhället där en minoritet som äger produktionsmedlen och kontrollerar arbetsförhållandena tvingar en majoritet att lyda. Så länge intellektuellt arbete skiljs från manuellt arbete och ledningen av produktionen skiljs från den faktiska produktionen, kan det privilegierade fåtalet som ägnar sig åt vetenskaplig och teoretisk forskning lätt falla offer för illusionen att idéer kan finnas oberoende av ting. Idealismen gör teorins påstådda överlägsenhet över praktiken och rent förnuftstänkande över sinneserfarenheter till universums styrande princip.

Men idealismen är inte bara ett resultat av arbetets uppdelning i ett varuproducerande samhälle. Den är en utväxt ur kunskapsprocessen själv, eller rättare sagt ur dess omedvetna missbruk.

Kunskapsverktyget är begreppet. Begrepp är generaliseringar gjorda ur erfarenheter av ting genom abstraktion. De har en dubbel karaktär. Begrepp avspeglar eller formulerar egenskaper hos sina objekt fast på ett ofullständigt sätt. Även de mest korrekta och begripliga begrepp kan inte undvika att i viss mån förvränga verkligheten eftersom de bara uttrycker tingens innehåll och förening på ett relativt och ungefärligt sätt, inte absolut och fullständigt.

Idealismen skiljer abstraktionens resultat från de verkliga förhållanden som dessa representerar. Den isolerar den ena kunskapsaspekten från helheten – i grekernas fall idéer – och försöker sedan tvinga in hela verkligheten i denna enda godtyckliga gjutform.

Ändamålsenlighet, till exempel, påverkar människans handlingar och detta begrepp är tillämpligt på analysen av mänskliga bevekelsegrunder. Men idealismen utsträcker orättmätigt detta begrepp till att gälla naturen och den historiska processen i sin helhet där det egentligen inte är på sin plats. Eller också framställer den förnuftet, en produkt av naturen och samhället, som deras skapare.

Trots att det materialistiska tänkandet i praktiken ofta gör felsteg på grund av den inneboende tendensen hos begreppsmässiga avspeglingar att avvika från verkligheten och deformera den,

kunde det utvecklas tack vare kravet på att idéerna skall överensstämma med objektiva realiteter. Detta innebär en större kontroll över abstraktionsprocessen och hindrar tänkandet från att irra utanför den verkliga existensens gränser.

Det dialektiska tänkandet motarbetar och övervinner medvetet denna brist hos tankeprocessen på två sätt: för det första genom att kombinera individuella begrepp i enlighet med föremålets rörelselagar, och för det andra genom att ständigt pröva teorins slutsatser i praktiken.

Opåverkade av dessa materialistiska beaktanden, drev idealisterna abstraktionen så långt att de slutar med en fantastisk förvrängning av verkligheten och med idéer som är fullständigt godtyckliga, tomma och falska. I sin extremt ensidiga version av verkligheten, extraherade alltså grekerna en sida av den mänskliga erfarenheten, dess ideologiska aktiviteter, och drev den till det yttersta. De överdrev våldsamt tänkandets plats och makt i universums utveckling, i samhällets och i det mänskliga livets historia.

Men denna koncentrerings på förståndet fick de framstående idealisterna att uppmärksamma dess processer och noggrant studera dess speciella särdrag. De svarar för många lysande vetenskapliga insikter om tänkandets former och lagar.

Mänskligheten har i alla tider varit sysselsatt med tänkande på ett eller annat sätt. Men *systematiskt* tänkande på bestämda kunskapsområden, och speciellt systematiskt tänkande om tänkandet självt, var en ny och mäktig kraft i samhället. Det var omöjligt att i förväg veta resultatet av experiment och observationer vad gäller tänkandets egenskaper och funktioner eller vad gäller dess begränsningar. Dessa återstår förresten fortfarande att bestämma. Dess egenskaper måste upptäckas genom praktik, prövning och misstag, genom att pressa tänkandet till den yttersta gränsen och även bortom den. Ofta lyckas ingenting utom just överdrifter i det vetenskapliga arbetet och i tankeframstegen. I upptäckten av vad som är överdrivet, det vill säga vad som står utanför den materiella verklighetens gränser, den sociala nödvändigheten och logiska möjligheten, kan de oundgängliga rättelser som leder till sanningen göras.

Detta är en av idealismens historiska tjänster.

Genom att tvinga tänkandet bortom dess möjliga materiella gränser, bidrog idealisterna till att upptäcka intelligensens makt och till att definiera intelligensens väsentliga beståndsdelar och egenskaper.

När allt kommer omkring, tänk på hur lite spädbarnet vet om sin egen kropp. Under sin uppväxt upptäcker barnet inte bara att han/hon har en egen kropp, utan också vilka de olika organens funktioner är och hur de hänger samman. Än idag avslöjar forskningen inom fysiologin, biokemin och medicinen nya saker om kroppen, från endokrina och andra körtlars funktioner till kroppens metoder att stabilisera sig efter stress. På grekernas tid var de första vetenskapsmännen fortfarande tvungna att upptäcka de mest elementära saker om den mänskliga kroppen som exempelvis blodcirkulationen och nervsystemets funktioner.

Under denna första ström av nydanande idéer, behöll idealisterna oundvikligen många felaktiga och överdrivna föreställningar om de mentala processerna, vilka är ännu svårare att undersöka. Det otroliga är inte att de hade fel i många avseenden, utan att de hade rätt i så många. Grekerna var inte först med att tänka. Men de var först med att fundera på tänkandet, att pröva och hitta tankeprocessernas lagar, att formulera och systematisera tankesätten. De uppfann logiken, tankeprocessernas vetenskap.

Sokrates uppfann definitionen och antagandet. Platon gjorde de första försöken att definiera tanke kategorier som existens, kvantitet, kvalitet och relation. Han försökte definiera vad bedömning var, och vad som gjorde den giltig, vilken relation det enskilda hade till det allmänna.

Även om Platon använde teorin om Idéerna för att stödja slutsatserna att idéerna var eviga och att de stod över den materiella verkligheten, syftade denna teori till att tillämpa en granskande metod på verkligheten för att göra den begriplig. I *Parmenides*, exempelvis, tar Platon sådana motsvarande par av idéer som det enda och det mångfaldiga, existens och icke existens, likhet och olikhet, rörelse och vila, för att sedan försöka se vilka logiska slutsatser som följer när de behandlas dialektiskt. Först undersöker han varje del av paret i förhållande till paret självt, sedan i förhållande till dess motsats, och sedan samma sak med motsatsen. På detta vis härleder han två uppfattningar och åtta slutsatser från varje idé.

Denna dialektiska metod blev, i vidareutvecklad och utvidgad form, startpunkten och grunden för Hegels dialektiska logik. Samma materialistiskt baserade och historiskt tolkade och tillämpade metod blev i sin tur en oundgänglig del av den dialektiska materialismen. Idealisternas bekräftade resultat och logiska forskning inkorporerades alltså i den moderna materialismen.

Aristoteles utstakade i sina skrifter det första fullt utvecklade logiksystem som sammanfattade idealisternas bedrifter på detta område. Han samlade, klassificerade, kritiserade och systematiserade alla dessa positiva resultat. Hans formella logik var tankeprocessernas första system av vetenskapliga kunskaper, och en av det grekiska tänkandets allra största bedrifter.

De idealistiska filosoferna gav många andra viktiga bidrag till naturvetenskapen, från biologi och botanik till zoologi. De stimulerade studiet av matematiken och speciellt geometrin. Det påstås att uppmaningen ”Låt ingen komma in som inte kan geometri” fanns inskriven över ingången till Platons akademi. Hans lärjunge Euxodos studerade teorin om proportionerna och uppfann utmattningsmetoden, vilken bestod i att föra två olika storlekar eller kvantiteter närmare varandra genom att utmatta eller minska skillnaderna mellan dem.

Aristoteles och hans skola förde biologin till en nivå som inte skulle överträffas förrän i modern tid. Och hans psykologiska iakttagelser fick gälla ända tills 1800-talet. Idealisterna gav ovanligt värdefulla bidrag till de sociala och kulturella vetenskaperna. De initierade dessutom vetenskaper som ekonomi, politik, moralkritik, estetik etc.

De första vetenskapliga upptäckterna inom astronomi och matematik hade gjorts av Babyloniens och Egyptens prästerliga skriftlärda och tempeladministratörer. De joniska filosoferna gjorde sig fria från denna prästerliga tradition. Idealisterna förde den kollektiva intellektuella verksamheten ett steg vidare genom att göra sitt vetenskapliga och filosofiska arbete till en organiserad gemensam insats, fri från kyrklig inblandning. Den platonska akademien existerade under 700 år. Aristoteles skola fick en mycket kortare livslängd, men hans efterträdare Theofrastos och andra gav ansevärda bidrag till vetenskapen och utbildningen.

Idealisterna, från Sokrates till Aristoteles, lärde hur man skulle analysera naturens, samhällets och det mänskliga tänkandets mest generella former, och skilde det väsentliga från det oväsentliga i alla de fenomen som de studerade. Detta förblir en nödvändighet för all äkta vetenskaplig kunskap, trots de misstag som idealisterna begick.

Idealisterna gav slutligen minnesvärda bidrag till litteraturen och till levnadskonsten. Sokrates var en personifiering av den stränga kritiken, och han sökte tingens sanning bakom ytan. Aristoteles var antikens störste tänkare.

Det finns tydliga skillnader vad gäller graden av idealism hos de tre. Sokrates idealism är fortfarande outvecklad, medan den är helt utkristalliserad hos Platon. Han var vid denna tid den idealistiska åskådningens främsta representant, liksom Leibnitz och Hegel under den borgerliga epoken. Och Thomson uppmärksammar i *Studies in Ancient Greek Society* Vol. 1 (s.330) att Aristoteles filosofiska studier visar på en gradvis om än ofullständig frigörelse från ren

idealism. Han var oförmögen att gå vidare på grund av sin avsky för praktiska tekniker och sin servilitet gentemot slavsystemets krav.

Vi är alltså skyldiga de klassiska idealisterna en mängd dyrbara upptäckter som gav dem en odödlig plats i det mänskliga, tänkandet.*

XV. Epikuros filosofi

Den materialistiska filosofin, som hade startat med jonerna och utvecklats till Leukippos och Demokritos atomism, fullbordades av Epikuros och hans skola. Epikuros levde mellan 341 och 268 f.Kr. Han föddes sex år efter Platons död och femtiofem år efter Aristoteles och Alexander den Stores död.

Hans föräldrar var från Aten och bodde på ön Samos. Efter militärtjänsten i den atenska armén, undervisade han filosofi på flera platser innan han grundade sin berömda Trädgårdsskola i Aten där han levde och utbildade sina lärjungar under tjugo år fram till sin död.

Epikurismens rykte har överlevt tills våra dagar i två bemärkelser. I dagligt tal likställs den med sensualism, överdrivet tövande av oanständiga nöjen och kroppsliga begär. En epikuré är en person som gillar mat och vin etc. Men detta gäller nog mer hedonismens skola än Epikuros doktriner. Det är ett eko av antimaterialistiskt förtal.

Epikurismen likställs i sin andra skepnad med ateism. De ortodoxa judarnas hat mot Epikuros kätterska läror avspeglas i deras term för avfälling: *apikoras*. Detta är också bara en halv sanning. I egenskap av materialister trodde epikuréerna varken på ett tidigare liv eller på ett liv efter detta, och inte heller på själens odödlighet eller på en allsmäktig och välvillig Gud. Ändå var de inte ateister. De lärde att det fanns gudar, men att dessa levde i tomrummet mellan världarna, att de ägnade sig åt sig själva och inte brydde sig om mänskliga angelägenheter. Men detta utdrivande av gudarna ur vår värld var tillräckligt för att epikuréerna skulle stämpas som tvivlare av judarna och de kristna.

Epikuros var en lärd man som kände till det grekiska tänkandets tidigare historia. Han baserade sin filosofi på Leukippos och Demokritos atomism. Men han anslöt sig till den atomistiska materialismen när den redan hade kritiserats av de klassiska idealisterna, och blev därför tvungen att granska de atomistiska ställningstagandena i ljuset av denna kritik och i linje med dåtidens radikala förändringar i det grekiska livet.

Hans rekonstruering av atomismen började med ett accepterande av dess grundläggande beståndsdelar som han kodifierade i tolv elementära principer:

* Dessa aspekter på idealisternas arbete värderas inte alltid på ett korrekt sätt av empirister eller av trångsynta materialister. I sin bok om den historiska materialismen, utpekar Bucharin Platon som en uttalad "Svarta Hundra", det vill säga motsvarigheten till en fascist. Det är uppenbart att Platon uttryckte den slavägande härskande klassens åsikter. Men samma sak gäller på sätt och vis också för Washington och Jefferson. Platon hade knappast utövat så ofantligt mycket inflytande genom århundradena om det inte fanns mer bestående element i hans tänkande. Men detta är bara en sida av saken.

Vi kan också hitta en nedvärdering av de stora grekiska idealisternas arbete hos andra som ansluter sig till marxismen. I sin annars sunda bok om den grekiska vetenskapen, ställer Farrington helt riktigt Sokrates idealism beträffande naturen mot de joniska tänkarnas materialistiska förklaring av naturen och människan. Men sedan tillägger han att "Han gav sannolikt viktiga bidrag till logiken. Aristoteles tillskrev honom induktionens och definitionens införande. Men han gav inga bidrag till vetenskapen".

Utifrån dessa anmärkningar skulle vi behöva dra slutsatsen att logiken inte är en vetenskap och att vetenskapen klarar sig utan logik. Men om Sokrates skapade flera grundelement inom logiken, vilket han uppenbarligen gjorde, så gav han förvisso oundgängliga bidrag till logikens vetenskap, om inte till vetenskapens logik.

Farrington uppvisar i själva verket en alltför inskränkt syn på vetenskapen, ett olämpligt omdöme om logikens historia och värde, och därmed ett felaktigt omdöme om Sokrates och andra logiker i den grekiska idealistiska traditionen.

1. Materien är omöjlig att skapa.
2. Materien är oförstörbar.
3. Universum består av fasta kroppar och tomrum.
4. Fasta kroppar är varken sammansatta eller enkla.
5. Atomernas mängd är obegränsad.
6. Tomrummets omfång är obegränsad.
7. Atomerna befinner sig i ständig rörelse.
8. Atomernas rörelsehastighet är jämn.
9. Rörelsen är linjär i rymden och svängande i sammansatta kroppar.
10. Atomerna kan avvika något vid olika platser i tid och rymd.
11. Atomerna kännetecknas av tre egenskaper: tyngd, form och storlek.
12. De olika formernas antal är inte obegränsat utan bara oräkneligt.

Med dessa påståenden systematiserade Epikuros den materialistiska världsuppfattningens fysiska grunder som hade uttänkts av hans föregångare. Till skillnad från Demokritos, tillskrev han atomerna en specifik vikt så att de kunde röra sig neråt, och sade att deras former var begränsade i antal. Han skilde sig från föregångarna på en viktig punkt i fysisk teori: det gällde hans hypotes om en oändligt liten men spontan avvikelse i den nedstigande rörelsens vertikala linje. Demokritos hade inte lämnat någon plats åt slumpen i sin kosmologi, åt tillfälligheten inom sociologin och åt valmöjligheten i sedeläran. I hans schema över universum föll atomerna vertikalt genom tomrummet och skapade världen och alla ting genom sammanslagningar och kombinationer. Han hade alltså utarbetat en stelt deterministisk teori över universum där varje händelse var produkten av en sträng nödvändighet och där ingenting i världen skedde slumpmässigt eller genom val.

Epikuros införde en avvikelse från det vertikala i atomernas natur och i deras rörelse. Detta tjänade två syften. För det första kunde det inom fysiken göra atomernas hopslagning möjlig. Annars skulle de falla i parallella linjer utan att någonsin kunna mötas och bilda sammansatta kroppar. Han betraktade detta som en brist i Demokritos fysik. För det andra befriade den, inom moralen, människan från förslavande under en obegränsad kedja av fysiska processer och erbjöd på så sätt valfrihet.

Orsakerna till denna revidering var inte enbart av teoretisk karaktär, utan hade sina rötter i förändrade historiska förhållanden. Både nödvändigheten och slumpen är organiskt sammanbundna aspekter av verkligheten. Grekerna hade symboliserat dem i två gestalter, den ena kallad *Ananke*, eller nödvändighet, en blind kraft, den andra *Tyche*, eller slumpen. Båda dessa mytiska figurer avspeglade olika aspekter av verkligheten och var föremål för dyrkan i kulturen. Frågan var: vilken var dominerande och styrde världen, *Ananke* eller *Tyche*?

Dessa två sidor av samma situation eller motsatta poler av samma begrepp hör ihop. Men hur skulle man välja mellan dem? Den ena eller den andra betraktades som dominerande i överensstämmelse med de specifika sociala förhållanden och klassbehov som mest påverkade den givna filosofen.

Epikuros levde under en period då stadsstaten var i upplösning, vilket befriade individen från gamla band och sammanslutningar i småsamhällen. Det nya alexandrianska världsimperiet var i färd med att ersätta stadsstaterna och skapa nya relationer mellan individerna och samhället kring dem. Epikuréernas atomism försökte ta hänsyn till dessa nya förhållanden och finna en

rationell grund för de nya sociala föresatserna. Deras naturfilosofi var nära besläktad med deras etik.

Den motsägelsefulla uppfattningen om naturen och gudarnas funktion och epikuréernas ambivalenta hållning gentemot dem avspeglade de motsägelsefulla behov och krav som uppstod ur deras mellanställning i den sociala strukturen. Epikuréerna sökte befria människan från gudarnas herravälde och från rädslan för dem, och kämpade för att utplåna de övernaturliga krafternas godtyckliga ingrepp i naturen och i samhället. De ville befria det mänskliga tänkandet från vidskepelse och angripa religionen som instrument för massornas undertryckande under aristokratiskt styre. Detta framkallade idealisternas och de religiösa anhängarnas avsky.

När idealister som Platon försvarade stadsstatens självtillräcklighet, predikade epikuréerna individens självtillräcklighet. Den visa och lyckliga människan ställde sig utanför det offentliga livet, deltog inte i politiken, utan ”odlade sin egen trädgård”. Det handlade om ett medvetet val att trotsa omvärlden.

Denna föreskrift gav en generell förebild för deras uppfattning om atomen, gudarna och det sunda livet. Atomerna som bildade universums beståndsdelar var livlösa och ogenomträngliga. Gudarna var likaså overksamma och ointresserade av varandra och av mänskligheten. De levde i tomrummet mellan världarna och svarade på intet sätt för vad som hände på jorden. De bestod också av atomer. De var kroppsliga varelser av mänsklig typ fast större. De var av naturen dödliga även om de, liksom människorna, kunde bli odödliga och lyckliga om de var vaksamma. Det fanns inget gudomligt styre över universum, ingen gudomlig försyn, inga gudomliga förutsägelser.

”De epikuréiska gudarnas lycka berodde mycket på deras avsaknad av allt ansvar. I det avseendet liknar de fina herrar för vilka jordiska bekymmer var simpla” skriver DeWitt i *Epicurus and his Philosophy* (s.277).

Atomernas självtillräcklighet och avvikelser i deras rörelse, gudarnas orubblighet och omsorg om evig lycksalighet för sig själva, utgjorde ett symmetriskt komplement till individens självtillräcklighet och de levnadsideal som Epikuros rekommenderade.

Det bästa sättet att förstå epikurismens särdrag är att jämföra dem med platonismens ställningstaganden. I egenskap av materialist var Epikuros idealismens svurna fiende. Mer än hälften av hans fyrtio doktriner står i rak motsättning till platonismen.

Epikuros hånade Platons uppfattning att universum var ett konstverk som hade skapats av gudarna för att tillfredsställa mänskliga behov och syften. Universum hade uppstått ur en materiell utveckling, ur atomernas rörelse i tomrummet, där gudarna inte hade någonting att göra, och som i själva verket hade skapat själva gudarna. Det fanns inte ett spår av teologi i den epikuréiska synen på den kosmiska processen. Himlakropparna hade skapats utan någon som helst avsikt, liksom människan. De var resultatet av en slumpmässig anpassning, inte av en gudomlig försyn.

Samtidigt försökte Epikuros göra det möjligt för människan att reagera mot omgivningen, först genom att tillskriva atomen en sned rörelse, och sedan genom att tillskriva människan möjligheten att välja, vilket placerade henne över andra djur. Både atomen och människan var fria och slumpen, inte nödvändigheten, hade övertagit.

För de klassiska idealisterna var idealmänniskan stadsstatens medborgare som deltog i det offentliga livet. Den perfekta epikurén, däremot, var en mycket annorlunda person. Han kände inte mer ansvar för det medborgerliga livet än gudarna för mänskliga angelägenheter. Eftersom han inte kunde kontrollera eller styra händelseförloppen i naturen eller i politiken, vilka styrdes av andra makter, avstod han från att sträva efter det omöjliga.

Men det fanns ett område där han kunde försöka hävda sig. Det var i överinseendet och kontrollen av sitt inre liv. Ett villkor var dock att han drog sig tillbaka från de offentliga tvisterna, och från de större händelserna. Den perfekta epikurén skulle inte tillåta sig själv att underordnas kungen eller folket. Han vände med andra ord ryggen till både de demokratiska och de oligarkiska rörelserna.

Men han kunde förbättra sig själv, planera sitt liv inom ramen för sitt hushåll och njuta av de likasinnades sällskap. Individens mål var att undvika plågor och uppnå ett harmoniskt tillstånd. För idealisterna var människans mål att vara god medborgare genom förtjänstfullt och upplyst beteende, kunskap om idealet och strävan efter fullkomlighet och efter de gudomliga formerna. För epikuréerna skulle människan inrikta sig på att uppnå gottfinnande, njutning, vilket definierades med frånvaron av plågor.

Den raffinerade jakten efter njutning som Epikuros rekommenderade var fjärran från det slags liv vi kunde finna vid Pireus kajer eller i den livliga staden Aten. Den lämpade sig för folk som kunde odla sin egen trädgård i lugn och ro. Naturen har inget syfte, men i människan skapade den en varelse som är förmögen att ha avsikter. Njutning är målet som naturen inrättade åt människan, och hon kan uppnå detta med hjälp av intelligent planering. Det finns olika njutningsgrader. Att njuta av att ha en sund kropp och en sund själ är det grundläggande och kan uppnås kontinuerligt. Andra är överflödiga och dekorativa. Njutningen är människans hälsa precis som smärtan är hennes lidande.

Njutningen föregår dygder och är mer specifik för livet. Det nyfödda barnet kan känna njutning men kan inte praktisera dygd. Dygd väljs av vuxna för njutningens skull, och inte omvänt som Platon och Aristoteles hävdade.

Den epikuréiska doktrinen om njutningen betonade att det mänskliga livets målsättning inte är självförnekelse eller självuppoffrande, utan att utveckla och fullända de specifika mänskliga egenskaperna, utan vidskepelser och rädsla. ”Jag spottar på skönheten och på de som okritiskt avgudar den även när den inte ger någon njutning” ropade Epikuros. ”För min del inbjuder jag er till ständig njutning och inte till dygder som är tomma och värdelösa och som endast ger plågende förhoppningar om belöning”. Dessa ständiga njutningar var rationella därför att de inte ledde till en förlust av hälsan och rikedomar och då inte heller till smärta.

Fred och trygghet var epikurismens lösenord. Epikuros berömda råd var: lev utan att förbinda dig. Detta var uppenbarligen ingen uppmaning till aktivt deltagande i det sociala livet eller till motstånd mot dess misär, utan snarare till passivitet och konformism. Det uppstod ur känslan av att den sociala omgivningen var fientlig, okontrollerbar och oföränderlig, och att man kunde ta itu med den enbart genom att dra sig ur kraftmätningen och genom att barrikadera sig på sin tillflyktsort. Men denna återhållsamhet uttryckte en stum protest mot detta tillstånd.

Den epikuréiska uppfattningen om själen och om förhållandet mellan kroppen och själen var materialistisk och stod i total opposition mot Platons. I epikuréernas ögon var själen varken gudomlig eller odödlig. Den var av naturen kroppslig, och bestod av mjuka, runda och fina atomer, och föddes samtidigt som kroppen. Kroppen innehåller själen som ett kärl innehåller en vätska. Kroppens aktiva egenskaper begränsas till sinnesförmågor medan själen äger minnesförmågan, intelligensen och förnuftet, även om själen deltar genom kroppen i att känna, vilket rodnad, svettning och darrning antyder.

Epikuros går emot Platon på ytterligare en avgörande punkt, de Perfekta Idéernas karaktär som Platon använde för att berättiga aristokratins styre. Epikuros motsatte sig den platonska synen att rättvisan var någonting absolut och oföränderligt. Han hävdade istället sofisternas uppfattning att rättvisan är relativ och att den betingas av de växlande historiska förhållandena.

Han sade att ”det aldrig har funnits någon absolut rättvisa, utan bara en överenskommelse i den sociala gemenskapen som växlade från plats till plats och från tidpunkt till tidpunkt för att hindra oförrätter bland människorna... Alla dessa element i vilka rättvisan erkänns genom lagar äger denna karaktär så länge de visar sig vara ändamålsenliga för det sociala umgängets behov. Och om en lag blir oförenlig med det sociala umgängets behov, upphör den att vara rättvis. Och skulle den ändamålsenlighet som uttrycks i lagarna motsvara denna uppfattning bara för en kort tid, skulle den ändå vara lämplig för just denna tidsperiod, så länge vi inte bekymrar oss om tomma fraser utan bara tittar på fakta”.

Det är ett förödande svar på den klassiska idealismens föreställningar om lagens och moralens tidlösa normer.

Istället för den medborgerliga lojaliteten gentemot en aristokratisk slavstat som är kanoniserad genom eviga idéer, förespråkade epikuréerna en självtillräcklighet som dämpas av vänskap å ena sidan och av filantropisk kosmopolitism å den andra. Trots att de inte direkt angrep slave-riet och klassamhället, eller ens förvärvandet av rikedomar, föreskrev de kärlek till mänskligheten och försökte inta en förständig hållning gentemot andra.

I sina doktriner gav Epikuros följande råd om hur man skulle överleva oroliga tider: ”Den man som bäst förekommer otrygghetskänslan är den som etablerar vänskapliga relationer med andra, eller åtminstone neutrala sådana om det är möjligt, och om detta inte är möjligt, undviker kontakter och i vilket fall ordnar dynastiskt stöd när det lönar sig”.

Epikuros praktiserade vad han lärde men undervisade bara i sin privata bostad i Aten istället för att vara verksam i hela staden som Sokrates och sofisterna. Epikuros skola höll till i hans hus och trädgård. Den administrerades av slavar och var anmärkningsvärd på grund av närvaron av kvinnor bland filosoferna. Dessa kvinnor var kurtisaner. Bland dem fanns Leontion, dåtidens mest framstående kurtisan, som publicerade en bok som attackerade Theofrastos, den aristoteliska akademins överhuvud. Denne erkände att hennes sätt att skriva var både intelligent och klassiskt grekiskt.

Epikuros lärde moraliskt uppförande. Han nöjde sig inte med att sprida idéer, utan grundade också en kult. Hans filosofi blev ett rättesnöre i det vardagliga livet. Han vördades nästan som en gud av sina lärjungar. Även om de verkade för ett tillbakadragande ur det offentliga livet, var Epikuros anhängare evangelister som spred hans lära i hela den grekisk-romerska världen. De hade befriats från idealisternas småstadsaktiga begränsningar av de makedoniska monarkierna och av sin egen individualistiska och universella inriktning. Vem som helst kunde ansluta sig till epikuréerna oavsett kultur, ras och ställning.

Epikurismen uppnådde status av världsfilosofi, skiljde sig från de traditionella folkreligionerna, motsatte sig platonismen och stoicismen inom filosofin, de österländska kulterna och judaismen och kristendomen bland världsreligionerna. Epikurismen vädjade inte så mycket till aristokraterna eller till massorna, utan framför allt till mellanskikten, grekiska såväl som utländska. Den blev den första grekiska filosofin att tränga in i romarriket.

Dess säregna kombination av konformism gentemot de härskande och av materialistisk kritik, underkastelse under sedvänjor, och nydaningar i religion gjorde denna åskådning tilltalande för dem som klämdes mellan de styrande klasserna och de lägre skikten i de kollapsande stadsstaterna under de alexandrianska och romerska kejsardömen, och som sökte en moralisk fristad utanför dåtidens oroligheter och faror.

Den epikuréiska sektens filosofer lärde sina medlemmar att vända sig inåt och var prototypen för den katolska kyrkans andliga rådgivare, vilka tog hand om kundernas själsliga liv och styrde det mot lycka och dygd. De var stoikernas och senare de kristnas motståndare. De

blomstrade under sju sekler och försvann som organiserad rörelse tillsammans med den romerska civilisationen. Epikurismen dog ut eller absorberades i den kristna tron.

Epikurismens anda som folklig kult snarare än esoterisk filosofi uttrycks i lärjungarnas monument. Det finns epikuréiska gravskrifter överallt i Italien, Gallien och Afrika. ”Jag var inte, jag var, jag är inte. Jag är omedveten om det”. En annan epikuréisk tanke har bevarats i den hebreiska bibeln: ”en levande hund är bättre än ett dött lejon, för de levande vet att de kommer att dö, men de döda vet ingenting”. Det är en helt annan uppfattning än den kristna som hävdar att döden öppnar dörren till gudomligt och evigt liv. För epikuréerna är döden individens förintelse, och livet är den dyrbaraste av alla välsignelser.

Under 100-talet f.Kr byggde en gammal man ett monument i en liten stad i mindre Asien med epikuréiska inskrifter som säger att han, efter att ha erfårit ”lyckan till fullo”, önskade göra någonting för medborgarnas, besökarnas och även för de oföddas lycka därför att ”hela universum är ett enda stort land och hela jorden ett enda stort hushåll”.

Denna kosmopolitanism svär mot stadsstatens patriotism under Greklands klassiska epok.

Epikurismen utvecklades till en världsfilosofi under de alexandrianska och romerska kejsardömen och inspirerade också det mest framstående litterära verket under antiken, Lucretius dikt om tingens natur. Detta suveräna verk markerar det materialistiska tänkandets höjdpunkt under den första fasen av dess utveckling.

XVI. Materialismen i den romerska civilisationen

Grekland erövrades först av Makedonien under 300-talet f.Kr och sedan av Rom två århundraden senare. Ingen av dessa militära makter kom att främja någon oberoende eller ny filosofisk utveckling. De bildade romerska klasserna fick sina filosofiska idéer och alfabetet av grekerna. Grekerna kompenserade sin politiska underkastelse med att dominera sina herrar i teaterns fält.

Detta romerska förmyndarskap över Greklands avancerade och raffinerade kultur framträder i den materialistiska teorin, vilken spreds i Rom mycket tack vare det epikuréiska inflytande. De romerska tänkarna bidrog inte med någonting väsentligt nytt till den materialistiska filosofin.

Vad de gjorde var att utveckla Epikuros och atomisternas läror och anpassa dem till sin egen tids situationer och problem.

Den mest begåvade talesmannen för den epikuréiska atomismen i den grekisk-romerska världen var diktaren Lucretius. Det epos han skrev, *Om tingens natur*, är det verk från antiken som står närmast den moderna materialismens anda och som mest direkt riktar sig till oss. Den kom att påverka 1600-talets nydanare inom vetenskapen, Diderot och andra materialister under 1700-talet, och kan fortfarande studeras med förtjänst.

Lucretius levde under den period av romersk historia då striderna mellan patricierna och folket om statens kontroll nådde sin höjdpunkt och då kejsardömet formades av oavbrutna erövringskrig och hela folkgruppers utplåning eller förslavande. Han hänvisar själv till ”krigets brutala gärningar både till sjöss och på land”, både utomlands och hemma. De blodiga inbördeskrigen som kännetecknades av att de besegrade ledarnas avrättades eller förvisades, kulminerade i Cæsars militärdiktatur, Augustinus kejsardöme och Spartacus slavuppror 73 f.Kr.

Lucretius levde samtidigt som Cesar och Cicero. Den senare kan ha publicerat hans dikt och kände säkert till den eftersom han i ett brev till en vän 54 f.Kr skrev att ”Lucretius dikter, som du beskriver dem, präglas av stort geni men inte av mycket konst”.

Lucretius baserade uttryckligen sitt verk på Epikuros lära. Han vördade honom som upplysningens mästare och liknade honom vid en gud. ”Dig följer jag, det grekiska folkets stolthet” säger han, ”och led mina steg i dina fotspår”.

Två huvudsakliga filosofiska skolor kämpade om herravälde bland de upplysta romarna: epikurismen och stoicismen. Lucretius *De Renum Natura* var mer än en uttrycksfull framställning av epikurismen och ett försvar av materialismen. Den skrevs också i polemik mot stoicismen som på ett eget sätt förde fram den grekiska idealismens traditioner. Dikten attackerar de flesta stoistiska ställningstaganden: deras tro på en Gudomlig Försyn som styr världen, deras uppfattning om himlakropparna som gudomliga och självrörliga, deras doktrin om avsikt och syfte i naturen, deras gudomliga nödvändighet som motsatt till den mänskliga viljan, deras åsikt om ett enda begränsat sfäriskt universum mot existensen av flera världar, deras tro på världens gudomlighet och fullkomlighet, och skolans diverse sociala och etiska idéer.

Dikten är framför allt ett angrepp på teologin och teleologin, inte i filosofernas teoretiska formuleringar, utan i de officiella och folkliga former som de etablerade religiösa trossatserna och aktiviteterna tagit. För Lucretius, liksom för Voltaire, var den religiösa vidskepelsen den värsta fienden. Och med Lucretius kan vi mäta materialismens framsteg sedan dess födelse i Miletos. Thales åsidosatte på ett underförstått sätt gudarna som universums skapare och som rörelsens ursprungliga förmedlare. Fem sekler senare förkastar den romerske diktaren helt gudarna som skapare och förmedlare av någonting, berövar dem all funktion, jagar bort dem från naturens och samhällets aktivitetsfär, och gisslar alla som predikar eller står för gudarnas makt.

I denna fruktansvärda och förvirrade övergång från den gamla republiken till det nya världsimperiet, minskade den gamla romerska religionens trovärdighet, speciellt bland överklassen. Som Lucretius skrev: ”människorna irrade omkring och gick vilse, trevande efter levnadsätt”. Vissa vände sig till de nya österländska kulterna. ”Denna känsla av fruktan som rotas i människans hjärtan på grund av religionen bygger även idag nya tempel överallt i världen”.

Praktiken att spå, som i Grekland utfördes av prästerna i Delfi och på andra platser, var den romerska statsreligionens centrala särdrag på Lucretius tid. Inget viktigt steg kunde tas utan att konsultera de officiella spåmännen.

Teckentydarna tjänade som det aristokratiska väldets sista försvar mot en farlig person som kunde väljas av eller gynna folket. Om en jordreform, exempelvis, kunde tvinga adeln att lämna ifrån sig mark, skulle man hitta en teckentydare som sade att han hade konsulterat himlen och att gudarna förbjöd all offentlig verksamhet denna dag, så att församlingen tvingades upplösas utan att ha agerat i frågan.

Många överklassromare som själva inte trodde på teckentydarnas magi, betonade ändå behovet av att hävda bedrägeriet för att lura folket. Cicero, liksom tidigare Platon, skrev att ”Antiken blev utan tvekan sviken i många avseenden, och måste rättas till med hjälp av tiden eller erfarenheter eller genom kunskapens spridning. Och ändå måste teckentydningen och teckentydarnas verksamhet räknas med för deras betydelse för vanliga människor och för deras stora tjänster åt staten”.

Den grekiske historikern Polybios hyllade den romerska aristokratin för dess skickliga utnyttjande av vidskepelsen för att hävda sin makt. ”Den romerska storhetens grundvalar”, skrev han, ”är vidskepelsen. Denna har införts på det privata och det offentliga livets alla områden för att imponera på fantasin. Ty massorna i varje stat är ostabila, fulla av laglösa begär, av irrationell vrede och av våldsamma passioner. Det enda man kan göra är att hålla dem i schack med hjälp av rädslan för det osedda och likadana föreställningar. Det var inte utan

anledning som forntidens människor införde begrepp som Gud och föreställningar om ett liv efter detta”.

Med hjälp av sina siare ville Roms härskare hålla massorna i schack genom att inprägla och förstärka rädslan för att kränka tabun, vilket skulle straffas både nu och i livet efter detta.

Lucretius själv var patricier. I sin dikt uppmanar han inte de förtryckta medborgarna att störta det aristokratiska herraväldet. Men han uppmanar sina anhängare att förkasta de religiösa vidskepelseerna och stå upp som oberoende människor som inte påverkas av det okändas okontrollerbara mörka och skräckinjagande makter.

I egenskap av materialist och medveten rationalist som ställer vetenskap mot religion, uppmanade han sina kamrater att ta de första stegen i sin mentala frigörelse och att lita på materiella krafter och sin egen styrka istället för att ge vika för främmande makter och krypa inför gudarna. Vid två tillfällen i sin dikt deklarerar han att de gamla grekiska naturalisterna, och inte Apollos orakel i Delfi, bör hyllas som sanningens källa.

Lucretius är en missionär som skänker dåtidens mänsklighet ett frigörelsebudskap. ”Han talar som en man som vet hur förskräckligt det är att vara bunden och hur härligt det är att vara fri” anmärkte en av hans amerikanska översättare, den utmärkte poeten William Ellery Leonard. Även om stommen i denna tanke är hämtad ur Epikuros, är dess anda långt ifrån lugn. Den är häftig, evangelisk militant. Den ståndpunkt han nådde fram till förefaller honom vara den dyrbaraste tillgång som han fick ur lidandet och smärtan, och som han längtade efter att sprida till andra så att de också kunde befrias från plågorna.

Han hyllar Epikuros just därför att denne trotsade gudarnas påstådda makt och avslöjade naturens hemligheter för människan. ”När det mänskliga livet låg förnedrat i allas åsyn och tryckt mot marken under vidskepelsens tyngd som från himlens rymder visade sitt ansikte och hotade människorna med sitt förfärliga utseende, då var det en man från Grekland som först vågade höja sin dödliga blick och sätta sig till motvärn, och honom kuvade varken gudarnas rykte eller blixtar eller himlens hotfulla mullrande, nej, det fick honom att så mycket ivrigare längta efter att bli den förste att krossa de hindrande låsen på naturens portar. Och så segrade hans sega styrka och gick långt utanför världens flammande murar och vandrade genom det omätliga universum med tanke och själ och därifrån berättar han i triumf vad som kan och vad som inte kan uppstå, hur alltings makt är begränsad, hur djupt gränspålen når. Därför ligger nu vidskepligheten under hans fötter, krossad, och segern höjer oss till himlen”.

Lucretius riktar sedan elden mot prästerna genom att betona att religionen själv ansvarar för perversa handlingar som jungfrun Ifogenias offrande av sin egen far. Han uppmanar sin vän patricien Memmius att inte falla för siarnas skräckinjagande spöken, utan att förbli en fast anhängare till förnuftet.

Det kan förefalla abnormt att materialisten Lucretius påkallar Venus i början av sin framställning över atomismen. Men dikten avser att genom gudinnan hylla naturens skapande krafter som föder alla ting, alla levande varelser, blommorna, fåglarna och kärleken. Denne materialist betraktar inte naturen som någon död mekanism, utan som skapandets eviga och outtröttliga källa. Denna uppfattning om naturen, som är en viktig del i en utarbetad materialistisk åskådning, möter vi igen vid materialismens återfödelse med Bruno under 1500-talet.

Lucretius visste att sann kunskap om naturliga fenomen bidrog till att omintetgöra vidskepelse. ”Liksom barn darrar i mörkret, så förtrycks vi ibland i fullt dagsljus av en skräck som är lika grundlös som de faror som barnen inbillar sig kommer mot dem i mörkret. Denna fruktan kan inte skinngas av solstrålarna och dagsljuset, utan enbart av en förståelse för naturens yttre och inre verksamhet” skriver han.

Det främsta vapen som Lucretius medvetet riktar mot den officiella religionen är sin materialistiska förklaring av universum. De två första böckerna i hans dikt för fram de grundläggande principerna i den atomistiska synen på den fysiska världen. De två nästa handlar om mänskligheten. Den andra boken beskriver själens natur och hur själen är kopplad till kroppen, vilket bevisar själens dödlighet. Det är intressant och ironiskt att notera att idealisten Sokrates hänvisade till själens odödlighet för att ogiltigförklara dödsskräcken, medan materialisten Lucretius betonar dess dödlighet med samma avsikt.

Tredje boken tar upp förnimmelserna, tänkandet och de biologiska funktionerna. Lucretius trodde i likhet med Epikuros på sinnenas företräde vad gäller kunskap och erfarenhet. I detta syfte använde han sina sinnen mästerligt. Han saknade idealisternas förringande av kroppen och sinnena, vilket gick hand i hand med upphöjningen av det rena förnuftet och av uppenbarelsen genom intuition som den enda källan till sann kunskap. Lucretius tilltro till sinnena kan iakttagas i alla levande bilder och skildringar som fyller sidorna och i det sätt på vilket han använder sig av observationer för att bevisa sin atomistiska teori.

Det sägs ibland att de gamla materialisternas atomistiska teori inte var mer än en lycklig gissning, att deras verksamhet eller tänkande saknade vetenskapliga grunder, och att de föregrep verkligheten av en ren slump. Det är sant att spekulatör och iakttagelse spelade en roll i utarbetningen av deras atomistiska teori, och att denna spekulatör ofta gick långt utanför gränserna. Men det är inte atomisternas oundvikliga missar, utan deras fullträffar som måste redovisas. Studier av Lucretius dikt visar tydligt att atomisternas ståndpunkter var härledda ur en noggrann och kritisk undersökning av naturens processer. Utifrån naturens yttre manifestationer härledde de de atomistiska elementens inre operationer. Lucretius såg i den långsamma utslitningen av föremål som gatstenarna eller statyerna, i den förgängliga karaktären av många synliga saker som dammet i solljuset, i de fysiska effekterna av den osynliga vinden, av lukter och av värmen, en yttring av de små partiklarnas rörelse och av alla tings uppkomst och omvandling. "Naturen" sammanfattar han, "arbetar med hjälp av osynliga kroppar".

Trots att den uppstod vid en mycket mer rudimentär nivå i den sociala och vetenskapliga utvecklingen, skiljer sig inte denna metod och dess slutsatser i grunden från den moderna vetenskapen i att upptäcka och förklara fenomen som molekylernas rörelse som Brown var först med att urskilja i vissa vätskor och som Einstein förklarade i teoretiska termer. Lucretius ägnade sig visserligen inte åt planerade, kontrollerade och upprepade experiment i laboratorium; dessa mera precisa metoder erhöll den vetenskapliga forskningen långt senare. Men om vi tar hänsyn till dåtidens vetenskapliga tekniker, måste vi erkänna att han gav förnuftiga och kontrollerbara tolkningar av naturliga fenomen.

Dagens vetenskapsmän måste till exempel fortfarande lösa problem beträffande hur regnet uppstår, även om vi kan slå fast att regnet utvecklas ur havet och i atmosfären.

Och det är precis vad Lucretius sade för 2.000 år sedan: "Vi måste också räkna med det faktum att naturen orsakar en ständig partikelström som höjer sig från hela oceanen, vilket visar sig när hängande kläder vid stranden fladdrar uppåt i den fuktiga vinden. Det talar för att också molnen kan ha bildats av utdunstningen ur oceanens salta bränningar, för dess fuktighet är av likadan kvalitet".

Femte boken behandlar jorden och dess historia och beskriver karaktären på världen, livets uppkomst och det mänskliga samhällets utveckling. Den sjätte och avslutande delen av hans ofullbordade verk ägnas åt meteorologi och geologi, och slutar med en beskrivning av epidemierna i Aten under det peloponnesiska kriget som historikern Thukydides hade berättat om. I denna sektion avslöjar Lucretius sina släktskapsband med den hippokratiska medicinskolan genom att ange luftvariationer och klimatet som orsak till vissa sjukdomar.

Lucretius försökte ge en klar, sammanhängande och förståelig förklaring av de viktigaste fenomenen på verklighetens alla områden. Hans materialistiska konsistens är beundransvärd. Och som Farrington skriver: ”I inget annat verk från antiken, för att inte säga även från moderna tider, kan man hitta en jämförbar ansträngning att granska alla naturliga och historiska fenomen som tillsammans vittnar om en sammanhängande syn på tingen”. En syn som dessutom baserades på en obeveklig materialism kan vi tillägga.

Lucretius lade fram många värdefulla idéer som skulle visa vägen för den moderna vetenskapen: om materien som bestående av ytterst små osynliga partiklar, om atomer som rör sig oändligt snabbt, om rymden och tiden, om bestämda lagar i universum och om tingens oändliga mångfald.

Ett av de mest lärorika avsnitten, andra delen i femte boken, förklarar hans syn på livets ursprung och samhällets framåtskridande. Denna korta skiss över civilisationen är ett av antikens största bidrag till den historiska materialismen. Det strävar efter att utplåna försynens roll i mänsklighetens historia, och söker begripliga orsaker till framstegen i den mänskliga omgivningens materiella förhållanden snarare än i människans vilja och förnuft eller i gudarnas ingripanden.

Lucretius presenterar en teori om den organiska och sociala evolutionen, även om han inte berör arternas ursprung och förändringar. När denna värld väl hade skapats, inte av gudarna som är avlägsna och ointresserade, utan av atomernas sammanslagning, ”skapade den nyfödda jorden gräs och buskar. Sedan alstrade den olika raser av dödliga varelser”. Den fruktbara jorden, moder jord, blev äldre och steril, slutade att fortplanta sig och då började levande varelser fortplanta sig själva.

Den primitiva människan var ingen producent, utan livsmedelssamlare. Hon hade varken eld, kläder eller hus, utan vistades i bergsgrottor och levde promiskuöst. Hon undvek de farligaste djuren och jagade andra med hjälp av käppar och stenar.

Civilisationen startade när människan erövrade elden, antingen genom blixtnedslag eller genom att gnida grenar mot varandra, och skaffade pälskläder och hyddor. Man och hustru började leva tillsammans och tog hand om sin gemensamma avkomma. Grannar slog sig samman och bildade samhällen.

Hans uppfattning om språkets ursprung undvek teologiska hänvisningar. Tungan var inte avsedd för att tala, utan talet utvecklades i samhället som en biprodukt av tungan. Precis som djuren och fåglarna uttrycker varierande känslor med hjälp av särskilda ljud, använder människan olika ljud för att beteckna olika ting tills språket etablerades genom överenskommelse.

”Allteftersom tiden gick, lärde människan sig att ändra det gamla levnadssättet tack vare elden och andra uppfinningar som hon fått av andra som hade enastående talanger och var intellektuellt pådrivande. Kungar började grunda städer och bygga fästningar för sin egen säkerhet. De delade på boskapen och landet och gav till alla enligt deras styrka och förmåga... Sedan uppfanns egendomen. Guldet upptäcktes, vilket snabbt berövade de starka och de ståtliga all överlägsenhet”. Rikedom blev med andra ord viktigare än personligt värde.

I det efterföljande avundsamma och högtravande samhället störtades monarkin. Anarkin tog över men ersattes i sin tur av ett konstitutionellt styre där lagbrytarna kontrollerades av domarna och lagen. Religionen uppstod då för att hålla människorna i skräck, eftersom de felaktigt trodde att de inbillade gudarna styrde och härskade över universum.

De första lektionerna i metallurgi gavs när skogsbränder smälte guld, silver, bly, koppar och järn, vilket ledde till att människan började smida vapen och verktyg. Innan dess hade männi-

skans redskap varit händer, tänder, grenar och eld. Lucretius tar sedan upp krigföringens vävningens, jordbrukets, musikens, sjöfartens, poesin och skrivkonstens utveckling.

I denna beundransvärda teori om den sociala evolutionen, är naturen inte enbart mänsklighetens moder, utan även dess lärare. Solen lär människan hur hon ska laga mat, fåglarna och vinden hur hon ska skapa musik, åskan hur hon ska göra eld, skogseldar hur hon ska smälta metaller. Genom att härma naturen och erövra dess makt, ökade mänskligheten sina produktiva och mentala förmågor och uppnådde civilisationens nivå.

Lucretius underströk helt riktigt de tekniska uppfinningarnas roll under mänsklighetens framåtskridande. Och han märkte att historien har egna lagar. Här följer en sammanfattning: ”Skepp och åkerbruk, murar, lagar, vapen, vägar, kläder och allt annat av liknande art, vinster och alla livets njutningar, sånger, målningar och konstnärligt förfinade statyer allt detta lärde de sig när de steg för steg gick framåt, av nyttan, men också av sin outtröttliga uppfinningsrikedom. Således för tiden sakta fram varje ting i vår åsyn och förståndet höjer det till ljusets rymder. Ty de såg det ena efter det andra ta tydlig gestalt för sinnet tills de nådde konstens högsta höjder”.

Grekernas och romarnas teorier och kunskap om samhällsutvecklingen hade utvecklats gradvis alltsedan joniernas tid. Höjdpunkten nåddes slutligen med Lucretius bok, vilken sammanfattar materialisternas metod och läror kring dessa problem. Ingenting jämförbart skulle åstadkommas inom sociologin före araben Ibn Khaldun tretton sekler senare.

En välvilligt inställd läsare som följer Lucretius lidelsefulla och förnuftiga resonemang, från den inledande apostrofen till det abrupta slutet, tenderar att utropa ”Vilken stolthet att vara materialist och inte vackla inför naturens mörka skrymslen och samhällets blinda krafter som lurar, omringar och kullkastar människan!”. Som Vergilius som själv var inspirerad av Lucretius skrev: ”Lycklig är den som känner till tingens orsaker”.

Men det finns undertoner av dysterhet och pessimism i dikten. Lucretius trodde att världen var på nedgång och på väg mot sitt slut. Det påstås att han blev galen och begick självmord innan han var färdig med sitt mästerverk. Historiskt närmade sig den romerska republiken sitt slut under svåra omvälvningar och kejsardömet höll på att ta dess plats.

Slutet för antikens materialism var också nära. Trots att Lucretius, poeten, vann romarnas beundran, inspirerade han ingen vidareutveckling inom filosofin och förblev isolerad. Hans idéer blev materialismens sista glimmande ljus under antiken. Den skulle snart försvinna. Materialismens grundläggande ståndpunkter visade sig vara oförenliga med den romerska civilisationens fortsatta historia och nedgång. De religioner som han bekämpade antog nya former och bidrog till att ställa det kritiska förnuftet och den materialistiska vetenskapen i skuggan.

Lyckligtvis överlevde Lucretius dikt i ett enda exemplar. Den skulle inspirera materialismens pånyttfödelse på 1600-talet, och idag förblir den ett ojämförbart uttryck för grekernas och romarnas förnämsta och sannaste idéer.

Här rullar

Lucretius stora dikt, han som

reste pekfingret och slog den flyende Tiden

i ansiktet och lämnade ett tankespår

som tidevarvet inte kommer att suddas ut.

Lucianus

Innan vi lämnar den grekisk-romerska epokens materialister, bör ytterligare en person nämnas: Lucianus. Lucretius var en filosofisk diktare. Lucianus var satirist, moralist och

bitande kritiker av grekisk–romerska vanor. Antikens materialism kulminerade med Lucretius i en lysande självbekräftelse och rättfärdigade sitt eget värde gentemot religionen, den stoistiska idealismen och skepticismen.

Två århundraden senare skildrar Lucianus en filosofisk tradition i upplösningstillstånd, osäker om sig själv och om sin framtid. Filosofin har då gått vilse i en labyrint av motsägelser. Inte heller finns det några nya strömningar som kan leda mänskligheten mot sanning, upplysning och visshet. Detta idéförfall verkar emellertid inte leda Lucianus till förtvivlan. Om religionen leder bakåt och filosofin är meningslös, finner han, liksom Montaigne, ett kraftigt andligt och intellektuellt stöd i ett upplyst sunt förnuft som leds av kritiskt tänkande och genomsyras av skepticism och stänk av cynism.

Lucianus föddes ca 120 e.Kr i Syrien och blev vandrande föreläsare. Vid sin död höll han en hög befattning i Egyptens kejsarliga finansdepartement. Andra århundradets medelhavs värld hade blivit romerskt dominerat; den var pacificerad och enad. Dess överklass var bildad och levde i överflöd.

Han skrev om måleri, teckning, om en resa till månen och en mängd andra teman. Men hans huvudsakliga produktion bestod av korta satiriska dialoger som hånade gudarna, gjorde narr av döden, avslöjade religiösa bedragare och utdömde de olika filosofiska skolorna. Han påminner om Diderot med sitt sätt att utnyttja satiren som vapen mot falskhet och hyckleri. Engels kallade honom för ”antikens Voltaire”.

Ett av hans främsta kännetecken var, som en kommentator anmärkte, att han kände ”en lidelsefull sympati för de lägre klasserna, för de miljoner som levde på gårdarna, för hantverkarna, arbetarna och sjöfolket. Orättvisorna i livet var en besatthet hos honom. Han drog fram slumkvarteren även i sina parodier”. Vid femton års ålder var Lucianus lärling hos en släkting som var stenhuggare. Efter att ha fått stryk för att ha förstört en bit marmor, rymde han och förberedde sig för författaryrket. Den unge vandrande Lucian blev bekant med både fattigdom och vårdslöshet.

I Lucianus *Hades* vänds samhället upp och ner och klasserna byter plats. De rika och mäktiga blir penninglösa och föraktade medan de fattiga utarbetar lagar mot den forna makten.

Denna förbittrade attityd gentemot de rika finns också i hans *De dödas dialoger* där Hades folksamling inför följande dekret mot penningväldet: ”Där plutokraterna begår orättfärdigheter genom att plundra, slå och förakta den Fattige, bör senaten och Folket stadga att deras kroppar, när de väl dött, underställs straff i likhet med andra värdelösa människor, men att *själarna* återuppväcks i åsnor, och i detta tillstånd får gå igenom 250.000 år, från generation till generation, för att bära tunga laster och ledas av de fattiga arbetande innan de slutligen tillåts dö”.

Lucianus vänder sig till gikten på ett hånande sätt: ”O Gudinna som hatar den Fattige, som är rikedomens enda betvingare och som vet hur man lever ’väl’, som älskar att bäras av andras fötter, som vet hur man kan sko sig med filt och som gillar smörjelser! Dessa saker existerar dock aldrig för den Fattige. Och därför flyr du fattigdomen som ju inte äger guld eller njuter”.

Religionen angrips också. Lucretius hade attackerat vidskepelserna; Lucianus förlöjligar dem. Han angriper inte bara religiösa bedragare, utan även gudarna. I hans *Gudarnas dialoger* omvandlar han Olympos, deras boplat, till ett borgerligt hushåll där den svartsjuka Hera käbblar med sin man Zeus om hans otrohet mot henne med både pojkar och flickor.

I en annan dialog beskriver han ett panikslaget möte där gudarna, precis som de hotade aristokraterna, bekymras över möjligheten att bli avsatta från sina positioner. Den oroade Zeus säger till församlingen som består av både grekiska och barbariska gudar, att de antagligen

kommer att dö av svält därför att offren till dem är så få. Han klagar över en sjökaptän som hade lovat en hel festmåltid när hans skepp seglade rakt mot klippor men som i själva verket bara offrat en enda tupp när han egentligen hade sexton gudar att tänka på. Det var ”en gammal fågel som hade drabbats av katarr och ett halvt dussin rökelse. Dessa var så mögel-skadade att de fräste när de glödde och alstrade knappast tillräckligt mycket rök för att förmå kittla näsborrarna”.

Zeus klandrade ateisternas läror för dessa sluga förtjänster. ”Samtidigt som jag funderade på detta, nådde jag Portico och fann där en stor mängd skrikande människor. Jag bedömde riktigt att där fanns filosofer av den militanta sorten så jag slutade lyssna. Stridsfrågan var vi själva. Ateisten Damis, denne orm, hävdade att vi inte fanns. Timokles stod på vår sida. Han personifierade den ordnade karaktären på vår regering och prisade vår förtänksamhet. Men han var utmattad och hes. Majoriteten lutade åt icke religion. Jag såg hur mycket som stod på spel och gav order om att natten skulle komma för att upplösa mötet.”.

Sedan framträder Lucianus sympati för de förtryckta genom Momus, Gycklandets gud, och han visar de sociala rötterna för sitt hat för gudarna. ”Jag svär er”, säger Momus, ”att vi inte behöver klandra filosoferna för ateismens utbredning. Vad kan man förvänta sig av människorna när de ser dagens liv upp och nedvänt, det försummade goda avtyna i fattigdom, sjukdom och slaveri, hatade skurkar högaktas och avnjuta rikedom, tempelplundrare gå fria och ostraffade, de oskyldiga korsfästas och bestraffas med att slås på fotsulorna? Det är bara naturligt att de sluter sig till åsikten att vi inte finns”.

Om Lucianus förlöjligar gudarna och deras falska profeter, litar han inte heller på de filosofiska sekterna, även om han anser sig stå närmast epikuréerna. Alla sekter motsäger varandra, säger han. Ingen äger eller lär sanningen. I en av sina filosofiska dialoger driver han med en vän, Herotimus, som hade studerat filosofi i tjugo år och blivit stoiker därför att stoicismen var den mest populära trosbekännelsen. Och ändå hade han inte nått lyckan eller sanningen än. Herotimus misslyckas med att övertyga Lucianus om det riktiga i sitt val och utropar förbittrat: ”varför vill du inte acceptera vad jag säger?”

”Tvärtom, min vän, det är du som inte säger någonting jag kan acceptera”.

I slutet av diskussionen säger Lucianus, genom pseudonymen Lycinus: ”Jag vet lika lite som förut vilken resande som är pålitlig, ty var och en av dem har bara rest ena vägen. Jag har ingen möjlighet att veta om han talar sanning eller ej. Jag kan bara medge att han har nått vissa mål och sett någon stad. Man det är osäkert om han har sett den rätta!”

Hans vän svarar: ”Det är typiskt, du vill hävda dig mot mig, du avskyr filosofin jag vet inte varför och skrattar åt filosoferna”.

”Herotimus jag kan inte tala om för dig vilken sanning som är lika bra som ditt folk och era lärare. Men en sak vet jag, och det är vad som är roligt att höra. Falskheten uppskattas mycket mer, den är trevligare och därför behagligare, medan Sanningen som är medveten om sin renhet slungar ut riktiga yttranden och förargar folk. Här har vi ett exempel: även du är förargad därför att jag (med din hjälp) upptäckte hur det verkligen står till och visade att vårt gemensamma mål är svårt att uppnå. Anta att du hade varit förälskad i en staty och hoppats erövra den i tron att den var mänsklig, och att jag hade förstått att den var gjord av brons eller marmor, och gett dig en vänskaplig varning att din hänförelse var hopplös. Du kunde lika gärna ha trott att jag var din fiende eftersom jag inte skulle låta dig bli offer för orimliga och omöjliga villfarelser”.

Herotimus: ”Sluta nu! Finns det inget viktigt?”

”Jag vet inte. Tror du att det är omöjligt att allt är illusioner och att sanningen är någonting som ingen av dem hittills funnit?”

Med detta frågetecken kring alla filosofier faller ridån över den grekisk-romerska världens materialism. Lucianus förlöjligande av gudarna och hans skepticism gentemot filosoferna visar hur djupt religionen hade förfallit i de upplysta människornas anseende och hur försvagad filosofin hade blivit.

Hos Homeros var gudarna och ödet allsmåttiga; de styrde universum och bestämde människans lott. Hos Lucianus är de föremål för förlöjligande. En förnuftig person kan bara håna och förakta dem.

Filosofin uppstod i Jonien som motståndare till religionen, och med atomisterna trängde den undan den som förklaring till universum och historien. Med Lucianus banar denna rationella övertygelse baserad på empiriska bevis vägen för agnosticismen och skepticismen. De filosofiska sekterna erbjuder ingen bättre eller säkrare ledning för att nå tingens sanning än deras religiösa motståndare. Gudarnas skymning insveper också filosoferna.

Det rationella tänkandet, och med det den materialistiska filosofin, hade hamnat i en återvändsgränd. Senare under den romerska civilisationen fann de inget fotfäste och kunde därför inte heller vidareutvecklas. De urbana sociala klasser som alltsedan dess barndom hade livnärt filosofin hade förlorat sina sista ideologiska krafter. Det fanns inga andra klasser på uppgång i det förfallande slavsamhället som kunde återuppliva och föra vidare rationalismens fackla. Med Lucianus fick den ett sista upplammande. Sedan dog den ut.

XVII. Materialismens nedgång

Vi har nu avslutat vår genomgång av materialismen under den grekisk-romerska perioden, från 500-talet f.Kr till 100-talet e.Kr. Det var den första fasen i den materialistiska åskådningens utveckling, dess vår, dess ungdom.

Vi har sett hur filosofin föddes i Joniens handelscentra under 500-talet som en materialistisk vändning bort från religiösa traditioner, hur dess primitiva naturalism nådde sin teoretiska höjdpunkt i Herakleitos dialektiska insikt, hur den fastnade i olösliga motsägelser med pytagoréerna och eleaterna, hur den återfick en bas och förnyades på en högre nivå i Leukippos och Demokritos atomism, hur den med sofisterna och Sokrates splittrades i divergerande ståndpunkter som hamnade i allt djupare konflikt med varandra, och därefter hur den utvecklades längs idealismens och materialismens motsatta spår, även om dessa korsade och påverkade varandra, hur materialismen överlevde de klassiska idealisternas kritik och åter-samlades i Epikuros doktriner, vilka fick sitt finaste och mest fulländade uttryck i Lucretius dikt. Och slutligen hur både filosofin och dess materialistiska tendens upplöstes i och med Lucianus narrande skepticism som förebådade dess bortgång under antiken.

Vad utförde det materialistiska tänkandet under denna första utvecklingsfas?

1. Inom *fysiken*, naturens vetenskap, förklarade antikens materialister universum som en oberoende existerande verklighet i ständig förändring som verkade enligt egna lagar, och som bestod av en atomisk materiestruktur.

2. Inom *logiken*, kunskapsteorin, betraktade materialisterna sinnesförmimmelserna som den främsta källan vad gäller kännedomen om den yttre världen. ”Alla sinnen är sanningsförkunnare” (Epikuros). Förnuftstänkande, vilket leder till vetenskaplig kunskap, är beroende av råmaterial som i första hand bearbetas av sinnen.

3. Inom *sociologin*, samhällskunskapen, betraktade de historien som människans verk eftersom hon härmar naturen, utnyttjar den för att tillfredsställa sina materiella behov och sedan utvecklar civilisationen för att förbättra sina egna färdigheter.

4. Inom *etiken*, moralteorin, förde de fram en världslig och relativistisk uppfattning om det moraliska beteendet och om dess föränderliga karaktär. De lade grunden till en rationell humanism som var vägledande för ett bra liv på jorden.

Alla dessa teorier innehöll uppenbara inkonsekvenser och stora luckor på grund av samhällets och vetenskapens omogna tillstånd. Dessa idéer var förenklade, grovhuggna och klumpiga, liksom produkterna av alla andra pionjärförsök. Men de var oerhört kreativa och i grunden riktiga; de kom att utgöra grundvalen för allt kommande materialistiskt tänkande.

Filosofins och materialismens bana var sammanbunden med den grekiskromerska civilisationens utveckling och upplösning.

Drag av både idealism och materialism var sammanflätade hos alla tidiga filosofer. Men den idealistiska tendensen motsvarade, i egenskap av rationell återuppbyggare av religiösa åsikter och av ideologiskt instrument för patriciskt herravälde, de grekiska och romerska stadsaristokratiernas, slavägarnas och jordägarnas specifika världsåskådning, politiska behov och sociala och psykologiska särdrag. Det generella tänkandet hos dessa härskande klasser påverkades dock både positivt och negativt av stadskulturens förhållanden och av fabrikörens, köpmännens, långivarnas, skeppsredarnas och hantverkarnas intressen, idéer och rörelser. Dessa motstridande sociala krafter genomträngde varandra. Det kan observeras i vissa av idealisternas positiva lärosatser och även i det enkla faktum att de måste använda filosofins rationella form och logiska metoder istället för de lokala kulternas mytologiska material som lämpade sig för de gamla monarkierna för att uttrycka sin klass behov.

Även om de patriciska idealisterna exempelvis betraktade handarbetet som vulgärt (*banausic*), beskrev Platon Skaparen som en hantverkare (*demiurgos*). Den specialiserade arbetarens produktiva sociala grupp vars funktion Platon nedvärderade tillskrevs ändå den högsta makten i universum.

Den materialistiska tendensen, å andra sidan, var de historiskt nya och dynamiska sociala krafternas särskilda åskådning i de grekiska stadsstaterna, vilka uppstod och levde tack vare en utbredd industriell- och handelsverksamhet: köpmännen, fabriköerna, skeppsredarna och den stora gruppen av yrkesmän, gruvarbetare och sjöfolk. Deras tänkande påverkades i sin tur av å ena sidan aristokraternas och å andra sidan de missnöjda böndernas, soldaternas, plebejernas, utlänningarnas och även slavarnas tryck i dessa stadsstater.

Ingen av dessa två filosofiska tendenser var karaktäristiska världsåskådningar för de plebejiska klasserna eller för slavarerna, vilka producerade rikedomarna. Genom hela antiken förblev filosofin de bildade skiktens privilegierade egendom. Bara de hade tid, möjlighet och motivation att teoretisera över naturens, samhällets och det mänskliga tänkandets problem. Genom klassamhällets utveckling, och framför allt under den här fasen, har inte teoretiserandet kunnat utövas av hela befolkningen, utan endast av en liten del av den. De arbetande massorna saknade i allmänhet de mest elementära möjligheter till intellektuellt arbete och måste hämta sin intellektuella näring ur gamla religioner eller ur nya kulter och mysterier.

De vanliga människorna befann sig emellertid inte alla på samma nivå i den sociala strukturen och levde under olika arbets- och medborgerliga förhållanden. De lägre klasserna levde intellektuellt av magi, religion, eller praktiskt sunt förnuft, i den mån de hade åsikter om världen. De mest vakna och upplysta av dem som levde i städerna och till sjöss sympatiserade med och utgjorde ett mäktigt socialt stöd för de empiriska, materialistiska och naturalistiska tänkarna. För det mesta fann de ideologiska talesmän för sina åsikter, precis som i politiska

angelägenheter, hos radikala representanter för de övre klasserna som hade möjlighet och medel att utföra undersökande och vetenskapligt arbete. De demokratiska plebejerna utvecklade ingen egen klassideologi och åskådning i filosofiska termer. Alltsedan de joniska naturalisterna delade de sina mest upplysta idéer med andra, mer gynnade skikt.

Detta onormala tillstånd där en klass utträttade ideologiska funktioner åt en annan uppstod ur själva slavstatens natur. Plebejerna befann sig klämda mellan en trälände klass och en penningaristokrati. Under sådana villkor kunde varken de eller de underlägsna slavarna finna någon öppning och skapa en egen världslig ideologi.

Samtidigt kunde varken köpmanna- eller jordägarklassen föra filosofin vidare i idealistiska eller materialistiska banor. Filosofin grundades mitt i dessa sociala motsägelser. Slavstrukturen hade satt sin prägel och påtvingat sina begränsningar på antikens tänkare från allra början. Den blev också den grundläggande orsaken till dess brister. Greklands och Roms förfallande slavekonomi hade rest oöverstigliga hinder för tänkandets utvidgning, och den underminerade slutligen den grundval för ideologierna som den tidigare hade väckt till liv. Filosofin blev offer för de klassiska slavcivilisationernas utmattning.

Den blev inte heller det enda kulturella offret för detta. Både naturvetenskapens och materialismens framsteg avstannade. De sista stora personligheterna i antikens vetenskap, astronomen Ptolemaios och fysikern Galen, levde båda under 100-talet e.Kr. Men efter dem blev de främsta vetenskapliga arbeten i Väst enbart kommentarer och sammanställningar. När muslimerna invaderade medelhavsområdet under 600-talet, hittade de bara dokumentära relikier och antika traditioner. Den skapande verksamheten hade sedan länge upphört.

* * *

Vi kan spåra en ihärdig utveckling och en konsistent tradition av materialistiskt tänkande i Greklands och Roms intellektuella kretsar från 500-talets Jonien till Lucretius och Lucianus flera sekler senare. Alla dessa tänkare har beröringspunkter med varandra och opponerade sig alla mot gudarna och teologins och teleologins idealistiska försvarare.

Kontinuiteten bröts och traditionen upphörde efter Lucretius. Materialismen blev som Farrington kärnfullt anmärkte den besegrade medtävlaren. Sämre varianter av idealism som stoicismen, neoplatonismen eller nyaristotelismen knuffade bort den från scenen. Sedan segrade kristendomen som statsreligion. Den skulle undertrycka materialismen under många århundraden. Teologin tvingade materialismen till underjorden och omvandlade filosofin till sin tjänare. Den kristna dogmen om Människans Fall och om hennes frälsning genom Guds och hans sons nåd ersatte den grekiska materialistiska doktrinen om människans uppkomst som allra bäst hade förklarats av Lucretius.

Det skulle krävas radikalt annorlunda historiska förhållanden, en mycket mer avancerad teknologi och en högre social utveckling innan materialismen kunde återvända från exilen och återuppstå i västvärlden 1.300 år senare.

Ingenting belyser bättre filosofins förfall och materialismens fall än kontrasten mellan å ena sidan Lucretius materialistiska verk och Lucianus lysande rationalistiska satir och å andra sidan nyplatonisternas sjuka mysticism och de tidiga kyrkofädernas religiösa ursäktande. Det är som att jämföra en solig blommig äng med ett ruttnande dimmigt träsk.

Materialismen hade bannlysts och fastkedjats för en lång tid framöver, men den var inte helt förlorad. Den fann ett visst skydd i den arabiska kulturen under mellanperioden. Och när den väl återuppstått i Europa 1.300 år senare, skulle den bekämpa religionen och idealismen med ännu starkare vapen och ge nya bestående bidrag till det vetenskapliga tänkandet, till det sociala livets framsteg och till den progressiva mänsklighetens upplysning.

Citerade verk

- ANDREWES, A., *The Greek Tyrants*, London, 1956.
- ARISTOTLE, *Basic Works*, ed. Richard McKeon, New York, 1941.
- BAILEY, C., *The Greek Atomists and Epicurus*, Oxford, 1928. *Epicurus, the Extant Remains*, Oxford, 1926.
- BARKER, E., *Greek Political Theory: Plato and his Predecessors*, London, 1947.
- BHABHA, H. J., "The Peaceful Uses of Atomic Energy", *Bulletin of the Atomic Scientists*, Vol. XI, No. 8, Chicago, 1955.
- BONNARD, A., *Greek Civilization*, New York, 1959.
- BOYLE, R., *Philosophical Works*, ed. P. Shaw, Vol. I, London, 1725.
- BREASTED, J. H., *The Conquest of Civilization*, New York, 1938.
- BREHIER, E., *Histoire de la Philosophie*, Vol. I, Paris, 1928.
- BURNET, J., *Early Greek Philosophy*, London, 1920.
- BURY, J. B., *The Ancient Greek Historians*, London, 1909.
- COCHRANE, C. N., *Thucydides and the Science of History*, London, 1929.
- CORNFORD, F. M., *From Religion to Philosophy*, London, 1912. *Principium Sapientiae: The Origins of Greek Philosophical Thought*, Cambridge, 1952.
- CORNFORTH, M., *Science versus Idealism*, London, 1955.
- DE WITT, N. W., *Epicurus and his Philosophy*, Minneapolis, 1954.
- DRACHMANN, A. B., *Atheism in Pagan Antiquity*, Copenhagen, 1922.
- DUNHAM, A. G., *The History of Miletus*, London, 1915.
- ENCYCLOPEDIA OF RELIGION AND ETHICS, ed. J. Hastings. Vol. VIII, New York, 1955.
- ENGELS, F., *Ludwig Feuerbach and the Outcome of German Classical Philosophy*, New York, 1941.
- FARRINGTON, B., *Greek Science*, London, 1949.
- FREEMAN, K., *The Pre-Socratic Philosophers*, Oxford, 1946.
- GODLEY, A. D., *Socrates and Athenian Society*, London, 1896.
- GOMPERZ, T., *Greek Thinkers*, London, 1912.
- HEGEL, G., *History of Philosophy*, Vol. I, London, 1892.
- HERODOTUS, *Histories*, New York, 1958.
- HOLBACH, Baron d', *The System of Nature*, Boston, 1889.
- HUME, D., *Philosophical Works*, Vol. IV, Boston, 1854.
- JARDÉ, A., *The Formation of the Greek People*, New York, 1926.
- KAUTSKY, K., *Foundations of Christianity*, New York, 1925.
- LANGE, F. A., *The History of Materialism*, New York, 1925.
- LEIBNIZ, G. W., *Philosophical Papers and Letters*, ed. L. E. Loemker, Vol. II, Chicago, 1956.
- LILLEY, S., *Men, Machines and History*, London, 1948.
- LUCIAN, *The Loeb Classical Library*, 8 Vols., London, 1913.
- LUCRETIUS, *The Nature of the Universe*, tr. R. E. Latham, Harmondsworth, 1951.
- MASSON, J., *The Atomic Theory of Lucretius*, London, 1884. *Lucretius, Epicurean and Poet*, London, 1909.
- MILLIKAN, R. A., *The Electron*, Chicago, 1917.
- PLEKHANOV, G., *In Defense of Materialism*, London, 1947.
- RIVAUD, A., *Le problème de devenir et la notion de la matière dans la philosophie grecque, depuis les origines jusqu'à Théophraste*, Paris, 1906.
- ROBIN, L., *Greek Thought and the Origins of the Scientific Spirit*, New York, 1928.
- ROSS, W. D., *Aristotle*, London, 1923.
- SAMBURSKY, S., *The Physical World of the Greeks*, New York, 1956.
- STACE, W. T., *A Critical History of Greek Philosophy*, New York, 1956.
- THOMSON, G., *Aeschylus and Athens*, London, 1941. *Studies in Ancient Greek Society*, Vol. I, New York, 1949. *Studies in Ancient Greek Society*, Vol. II: *The First Philosophers*, New York, 1955.
- THUCYDIDES, *History of the Peloponnesian War*, tr. R. Warner, London, 1954.
- UNTERSTEINER, M., *The Sophists*, New York, 1954.
- VOCABULAIRE TECHNIQUE ET CRITIQUE DE LA PHILOSOPHIE, ed. A. Lalande, Paris, 1951.
- VOEGELIN, E., *Order and History*, Vol. II, Louisiana, 1957.
- WINSPEAR, A. D., *The Genesis of Plato's Thought*, New York, 1956.
- WRIGHT, R., *Black Power*, New York, 1954.